

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
С.Т. Сейдуманов
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Т.Х. Ғабитов
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шәукенова
А.М. Амребаев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Токтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
С.Т. Сейдуманов
Ш.Е. Джаманбалаева
Е.У. Байдаров
Т.Х. Ғабитов
Д.М. Жанабаева
М.К. Бектенова
З.К. Шаукенова
А.М. Амребаев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Токтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

ISSN 1999-5849 (Print)
ISSN 2959-7544 (Online)

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ

Адам әлемі

ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ

2 (96)·2023

Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет

Нысанбаев А.Н. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Зотов А.Ф. (Ресей)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Бюлент Шенай (Түркия)

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28
<https://adamalemijournal.com>

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28
<https://adamalemijournal.com>

*Дәстүрлер мен қазіргі заман: мәдени-философиялық ұғыну тәжірибесі *
Традиции и современность: опыт культурфилософского осмысления*

Khassepenova R.T., Sarkulova M.S. SEMIOTIC ANALYSIS OF SOME ASPECTS OF THE NATIONAL CULTURE IN KAZAKHSTAN	3
Қабылов Ә.Д. ЖАСТАР ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	14
Бурибеков О.С., Нурмуратов С.Е., Сайнанов Б.А., Сартаева Р.С. АНИМАЦИЯ ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ АЙҚЫНДАУДАҒЫ МАҢЫЗЫ	25
Zhalelova G.M., Malikova A.M., Rakimzhanova S.K. THE INFLUENCE OF ORATORY ARTS ON THE REGULATION OF TOLERANT INTERETHNIC RELATIONS	35
Islambekov A.B., Alikbayeva M.B., Nezir Temur. FORMATION STAGES OF FESTIVE RITUAL ACTION IN THE CULTURAL LIFE OF KAZAKHSTAN	42
Жүзбаева Ұ.Д., Марғұлан А.С. ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ШЫҒЫСТАНУШЫ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ӘБУ ӘЛ-ФИДАНЫҢ «ТАҚУИМ ӘЛ-БУЛДАН» ШЫҒАРМАСЫНА ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ	48
<i>Қазіргі замандағы философия * Философия в современном мире</i>	
Клишина М.В., Тутинова Н.Е., Сейфуллина Г.Р. ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАСАМПАЗДЫЛЫҚ – АЛДАМШЫ ДАУ-ДАМАЙ МА ӘЛДЕ МАҚСАТТЫ ТҰЖЫРЫМДАУ ДАҒДАРЫСЫ МА? ПӘНАРАЛЫҚ ТӘСІЛ	56
Килыбай Д.С. НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ КАЗАХСТАНСКОГО И ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО ФИЛОСОФСКОГО КОНТИНУУМА: ОПЫТ ОБЗОРА МАТЕРИАЛОВ ЖУРНАЛА «АДАМ ӘЛЕМІ» (2012 – 2021)	72
Kabdollanova A., Steris G. THE ETHICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF G7 COUNTRIES' PRIORITIES CONCERNING THE CENTRAL ASIAN REGION	81
<i>Саясат және қоғам * Политика и общество</i>	
Ешмуратов А.К. К ВОПРОСУ О КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ ТРАНЗИТА	91
Наурузбаев Д.М., Алтаев Ж., Рыскиева А.Ә. ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ САЯСИ КӨШБАСШЫЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ	99
Shakeyeva B.R., Bastaubayeva A.Zh. CLASSICAL AND MODERN THEORIES OF THE INTEGRATION OF MIGRANTS IN THE HOST COUNTRY	112
<i>Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер * Религиоведческие и исламоведческие исследования</i>	
Құрманалиева А.Д., Бағашаров К.С., Кожат. ИСЛАМДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҚАРИЛЫҚ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ	119
Temirbayeva A.A., Malgarayeva Z.B., Oryntay A.O., Temirbayev T.T. «SOFT POWER» OF EASTERN ORTHODOXY IN KAZAKHSTAN	131
Сықымбаева Д.Ә., Жаңабаева Д.М. ИСЛАМДАҒЫ РАЦИОНАЛИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰСЫЛМАН ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ	143
Алтайқызы А., Тоқтарбекова Л.Н. ИСЛАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САНА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	152
Қызыке Л.Е., Шобанұлы Ө., Кенжегулов Н.А. АЛТЫН ОРДАДА СОПЫЛЫҚ ІЛІМІНІҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	159
Джумагельдинов М.Н., Алимбаева Р.Т., Сабирова Р.Ш., Есимова А.Э., Садыканова Р.Е. РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ	168
<i>Мерейтойлар. Мезгілдер. Оқиғалар* Юбилеи. Даты. События</i>	
ҒАЛЫМ. ФИЛОСОФ. ҰСТАЗ	181

SEMIOTIC ANALYSIS OF SOME ASPECTS OF THE NATIONAL CULTURE IN KAZAKHSTAN

¹R.T. Khassenova, ²M.S. Sarkulova

ABSTRACT

The article considers some aspects of the cultural life in the realities of the Kazakhstani society through the prism of the semiotic theory of Umberto Eco, the Italian philosopher and writer, the founder of the first department of semiotics in Europe. According to him, all the cultural values obey the laws of semiotics and should be studied from the semiotic point of view, based on the conventionally established codes. It deals on the reconsidering of the basic cultural codes, the issue of the ideology and of a principally new conduct of behavior as the mixture of nations, languages and cultures causes the problem of spiritual state of the nation and its identity. In the frames of the national program "Course towards the future: modernization of public consciousness" national traditions and culture should be rediscovered and revived in order not to dissolve in this huge world. The authors discuss the importance of educating the young generation spiritually rich and strong, knowing their own roots and an indispensable tool in this regard is presented by semiotics widely used today in cultural studies, accepting everything as a sign, teaching how to interpret the information hidden behind it correctly.

Key words: Kazakh, Culture, Code, Sign, Semiotics, Interpretation, Umberto Eco.

¹Astana International University, Astana, Kazakhstan

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Corresponding Author:
R.T. Khassenova,
roza.tolengut.kz@mail.ru

Reference to this article:

Khassenova R.T.,
Sarkulova M.S.
Semiotic Analysis of Some
Aspects of the National
Culture in Kazakhstan //
Adam alemi. – 2023.
– No. 2 (96). – P. 3-13.

Қазақстандағы ұлттық мәдениеттің кейбір аспектілерінің семиотикалық анализі

Аннотация. Ұсынылып отырған мақалада қазақ ұлттық мәдениетінің кейбір аспектілері Европада ең алғашқы семиотика кафедрасын ашқан итальян философы және жазушысы Умберто Эконның семиотикалық теориясының призмасы тұрғысынан қарастырылады. Атақты семиотиктің ойынша, барлық мәдени құндылықтар семиотика заңдарына бағынады және оларды семиотика тұрғысынан қарастырған дұрыс. Мәдени код, идеология мәселесін жаңадан қарастыру, түбегейлі жаңа көзқарас қажеттілігі сөз болады, себебі бүгінгі таңда орын алып отырған көптеген ұлттар, тілдер және мәдениеттердің өзара қарым-қатынасқа түсіп, тығыз араласуы ұлттың рухани деңгейі, өзіндік болмысы және мәдениетінің жаһандану заманында жойылып кетпеу мәселесін күн тәртібіне қойып отыр. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» ұлттық бағдарламасының аясында біз осы кең әлемде өз орнымызды сақтап қалу үшін тарихымызды қайта зерделеп ұлттық дәстүрлерімізді жаңғыртуымыз қажет. Авторлар өз мәдениетін, өз тамырын білетін, рухани бай ұрпақ тәрбиелеу жолында мәдени зерттеулерде кеңінен қолданыс тауып келе жатқан, барлық құбылыстарды белгі ретінде қарастыратын, белгі артында жасырылып тұрған ақпаратты дұрыс интерпретациялау қабілетін қалыптастыруда семиотика таптырмас құрал екенін сөз етеді.

Түйін сөздер: қазақ, мәдениет, код, белгі, семиотика, интерпретация, Умберто Эко.

Семиотический анализ некоторых аспектов национальной культуры в Казахстане

Аннотация. В предлагаемой статье некоторые аспекты казахской национальной культуры рассматриваются сквозь призму семиотической теории Умберто Эко, итальянского писателя и философа, основателя первой кафедры семиотики в Европе. С точки зрения итальянского семиотика все культурные феномены подчиняются семиотическим законам и для лучшего понимания

их нужно изучать с семиотической точки зрения. Речь идет о пересмотре основных культурных кодов, вопроса идеологии и совершенно нового поведения, так как смешение наций, языков и культур ставит на повестку дня неотложные вопросы духовного состояния нации и сохранения ее идентичности. В рамках национальной программы «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» необходимо пересмотреть свою историю и возродить национальные традиции, чтобы не раствориться в этом огромном мире. Авторы затрагивают тему воспитания духовно богатого молодого поколения, знающего свои корни, и в этом отношении прекрасным средством обучения является семиотика, воспринимающая все как знак, широко используемая в культурологии, обучающая правильно интерпретировать информацию, скрытую за знаком.

Ключевые слова: казахский, культура, код, знак, семиотика, интерпретация, Умберто Эко.

Introduction

In 2021 Kazakhstan celebrated 30 years of its Independence. In the course of these years much attention was paid to culture, as the root of the national values is in culture. Culture is the power of the nation, spiritual identity, formed across centuries. 'Madeni mura' program has been implemented since 2004 to restore Kazakhstan's cultural landmarks. Due to the program 'Khalyk tarikh tolkynynda', introduced in 2013 many documents on culture and history were collected and studied from the world's archives.

The Third Modernization of Kazakhstan was launched in 2017. It was proclaimed that the large-scale reforms should be complemented with advanced modernization of the nation's identity. One of the conditions for successful modernization is the preservation of national culture and traditions. "We must build on the best traditions and make them important pillars for future success. <...> Without national and cultural roots, modernization will be left hanging in the air. <...> It is a platform which connects our past, present, and future" [1].

In this regard relevant is the semiotic theory of Umberto Eco, whose concept is construed to explain all the cultural phenomena, called because of it 'imperialistic'. Eco's structure of the sign is given within the theory of codes and at the same time extends the notion of the sign beyond the purely linguistic model [2, p. 97].

According to Eco semiotics studies all cultural processes as processes of communication and when the destination is a human being, or "addressee", a process of signification takes place, made possible by the existence of a code, which should foresee an established correspondence between that which "stands for" and its correlate [3, p. 8].

In semiotic studies there are two main approaches, the first connected with the ideas of Ch.S. Peirce and his American followers, and the second characteristic mostly for the European scientists, developing the ideas of Ferdinand de Saussure. The present work addresses the issue of culture in Kazakhstan and reflects on the ideas of the Italian philosopher and semiotic U. Eco.

Saussure investigated signs and their relations within linguistic systems, considering both expression and content on the language plane. His sign model is dyadic. Peirce's sign is triadic, as there is also an object in his sign model. We support the semiotic theory of Umberto Eco, which is also dyadic, as he also, continuing Saussure's tradition places attention on the relation between the expression and content of the sign. But according to Eco, on the basis of this correlation is the conventionally established code [3, p. 48].

Originally the term "semiotics" comes from the Greek "semeion"-sign, used to signify something absent temporarily. The term comes from Greek stoics, which in their turn take it from medicine, defining diagnosis and prognosis as sign processes. Thus, semiotics can be defined as a science of signs. It was J. Lock who called this science "semiotics" [4, p. 695].

Any phenomenon can be seen as a semiotic where the sign interaction and information transfer take place. Today, the task of semiotics is not only the description of signs, but explaining their reasons, accepting an interpretative character.

In Kazakhstan considering culture from the semiotic perspective is gaining a high importance, connected to the renewed interest to one's roots and necessity to identify one's national code. A. Kajgali studied Kazakh ornaments, H. Argynbayev, Zh. Abikenov and

S. Kudaibergenov considered semiotics of the cultural values, and N. Aljanova analysed the semiotics of the Kazakh communicative culture. The works of K.Nurlanova, N. Shakhanova, T. Gabitov, H. Argynbayev, N. Aljanova, Z. Nauryzbaeva, A. Malayev can also be mentioned in this regard. Reflecting on the national idea K.Nurlanova writes in her works, that once being identified the national idea enables to understand the national character and psychology, the principles of behavior and norms of life. N. Shakhanova reflects on the key symbols of the Kazakh national worldview, T. Gabitov investigates mythology and symbols in culture, H. Argynbayev reveals the semiotics of the cultural values and N. Aljanova in her turn analyses the communicative culture of Kazakhs. Though the field of the semiotic research is vast, strong interest is to the works on crossroads of philosophy and linguistics.

The growing interest to the topic reveals its importance and justifies the necessity to appeal to the works of the known Italian semiotician Umberto Eco and his ideas of interpretation of culture. According to him, semiology is a science of sign systems and studies all the phenomena of culture, considering them signs and culture as communication. And one of the most important issues of semiology is, if it really wants to find the keys to all the diverse cultural notions, to respond whether all of them could be interpreted from the view point of communication and whether it would help to define and better understand their functions [5, p. 15].

Methodology

For the methodological basis of the research is taken the semiotic interpretation theory of Umberto Eco, called one of the fathers of this science [3, p. 2]. He founded the first department of semiotics in 1975, his ideas are widely cited and hotly discussed all over the world. Then semiotics was understood as structuralism and it cost Eco many efforts to explain that all things could be interpreted like cultural ones. A sign is everything, which can be accepted as a significant substitution of something else. It is not important, that this "something else" exists in fact and in this sense semiotics is a

discipline, which can be used to lie [6, p. 26].

Starting with a thorough analysis of the theories of the founders of semiotics, Eco managed to develop them further and formulate a semiotic theory that embraces all the modern cultural phenomena. Umberto Eco's interpretative semiotics have become the subject of numerous studies, considering it from different angles: semiotics (R. Garcia 1980; E. Lewis 1985; J. Johansen 1993; M.Caesar 1999; U. Volli 2003; A.M. Lorusso 2005, 2015; C. Farronato 2009; M. Danesi 2015; C. Bianchi & M. Ghieri 2009; E. Brazgovskaya, 2019; B. Hoxha 2022), signification (A. Usmanova 2000; M. Leone 2020), poetics of openness (L. Corry & R.Giovanolly 1992; C. Campbell 2018) and popularization of the semiotic theories in his novels (S. Sallis 1986; D.Richter 2005; G.S. Lloren 2019; C. Hale 2011; E. Shilling 2019).

Eco names five reasons to consider semiotics:

1. It is an autonomous discipline.
2. It has a set of standard methodological instruments, which enable to answer the questions like-what does it mean, why does it mean and how does it mean.
3. It has a capacity to put forward hypothesis on semiosis and analyze its products.
4. It can make prognoses, like how the society and culture will evolve through semiosis.
5. Its data can lead to the change of the current state of affairs in the world [3, p. 354].

He defines the task of semiotics as twofold: on the one hand, the cultural codes must be analyzed, on the other hand, the way in which people use signs must be described. It leads to the distinction between signification and communication. Codes are for Eco-sign systems, which are a necessary prerequisite for communication processes. A semiotics of signification examines the codes that, as socially or culturally conventionalized systems, reduce the entropy of information and thereby enable sign processes.

It is crucial for the evaluation of Eco's theoretical concept that these two systematic large areas of general semiotics only mark separate areas of investigation in

methodological terms. In fact, signification and communication are always intertwined. The process of interpretation and the genesis of meaning-constituting, cultural units of distinctive signification systems can only be explained circularly, in mutual recourse to each other, and Eco outlines a dynamic cultural model of changing codes and ever new rules.

The review of the semiotic literature identifies linguists (F. de Saussure, R. Jakobson), philosophers (Ch. S. Peirce, Ch. W. Morris, U. Eco), literary scholars (M. Bakhtin, R. Barthes, Y. Lotman), anthropologists (Claude Lévi-Strauss) as the classics of semiology.

The well-known Russian semiotician V. Ivanov underlined the big role semiotics play for a correct orientation in the history. He wrote that different sciences and approaches should supplement each other, facilitating the creation of a common picture of signs and texts, building the history of the human culture [7, p. 795].

In this research we apply semiotics as a method of research and consider signs of culture in regard of cultural phenomena, which keep information and pass it via signs. These signs in complexity make up texts, not only written messages, but any objects and artefacts of culture, considered as the carriers of information. The surrounding world is read like a text and the human with all his knowledge presents a dictionary in deciphering this information.

The tasks and goals of the article are to consider the issue of the semiotic interpretation of culture in the present realities of the globalizing world, when keeping the nations' identity is crucial for the spiritual modernization, patriotic upbringing of the young generation and for creating links between the present, past and future.

In his works, beginning from "Opera aperta", Eco advocates the active role of the interpreter, important under the current conditions of life, full of fake news. Such an approach is needed while engaging with any discourses and sign systems. The reader should know that every image and phrase is open to numerous senses, which he has to reveal, using proper codes [8, p. 14].

One of the main ideas Eco elaborates in his writings ("A theory of semiotics", "The role of the reader", "Semiotics and the

philosophy of language") is the Peircean idea of unlimited semiosis. According to Peirce, semiosis is "an action, or influence which involves an operation of the sign, its object, and its interpretant". As Eco writes, the sign is the origin of the semiotic processes, and there is "no opposition between the 'nomadism' of semiosis and ... immobility of the sign. The semiotic process of interpretation is present at the very core of the concept of the sign" [9, p. 1].

Thus, the Model Reader of Eco should connect the text and intertexts, identify the codes and decode them, exercise the processes of unlimited semiosis. The space of semiosis is encyclopedia, which on the one hand guarantees the stability of meaning and, on the other, admits the alterations passed by the common code. Of great importance is also the abductive inference, representing one of the first steps in the metalinguistic operations, enriching the code [10, p. 211].

Semiotics of the Headdress Saukele

More than thirty years have passed since Kazakhstan declared its Independence. Big results are achieved in many spheres of life. What about culture?

If we begin with the state language, the symbol of the Independent Kazakhstan though Kazakhs make almost 67,98% in the country and 79,01% in Astana, the capital city, the Russian language is still predominant in all the spheres [11].

It is the legacy of the past, when there was only one national school even in a big city. The mosques were closed, the majority of national writers and poets were forbidden for many years. The multi-vector policy is chosen in International affairs and trilingualism is promoted as the key to success. But the issues of the state language and national culture can not be neglected either. As a result now and then our society is shocked by such incidents, like the video of a naked Kazakh girl in saukele (national headdress) or a group of young people breaking the national instrument dombyra, laughing and taking video of their "heroism". Many people watched these videos, subscribing and putting likes. It is frightening to imagine the number of

minors among them. Thus, this research investigates national headdress *saukele* and *dombyra* in semiotic ways, regarding them as signs, to see what they mean for Kazakhs.

Kazakhs have always respected the headdress as something sacred, believing that disrespect to it can cause misfortune. There are many taboos, regarding the headdress: it is forbidden to twirl it round, to wear it backside, to throw it at the feet, to gift and even to try it on, as it was believed to affecting one's luck. *Saukele* is the bridal headdress. It is a symbol of farewell to childhood. Its place is the most respected in the house. *Saukele* is kept and passed from generation to generation. *Saukele* is made in the shape of a cone around 70 cm high made of white felt, edged with red velvet, silk and other fabrics. Red has a symbolic meaning of fertility, wish of a big family with many children. *Saukele* ornated with valuable stones is not worn just for beauty. It is the honor of the nation. According to some sources men also wore *saukele* in the past. The "golden man", found near Almaty, in Issyk, the symbol of Kazakhstan, had a headdress, decorated with golden images of snow leopards, horses and birds, similar to *saukele*. Scientists still argue who was found there - a Saq king or a quin.

Saukele is the mirror of the nation's richness, culture and art, its ethnographic property. The girl's social status was valued by her *saukele*. Poor made it from satin, decorating with glass, while rich ornated it with ruby, pearls and corals. The edges of *saukele* are decorated with fur-mink, fox; silver and golden coins, small birds and ornament. All this had a semantic meaning. Ornaments used on *saukele* are mostly flowers and wings. Silver, ruby and coral have to protect from the evil eye and magic, pearls from walleye, carnelians symbolized well-being and joy. The well-known ethnographer Mashkhur Jusip Kopeiuly describes Baisakal biy's *saukele*, made for his daughter, which cost 500 horses. It shows high respect towards the daughters in the Kazakh family. Some of such unique *saukeles* are found today in the museums of St-Petersburg and Tashkent.

Saukeles were not identical. They were ordered from the jeweler a year before the wedding. Besides, they had regional

peculiarities. Southern *saukeles* had more visible textile decorations, while in the West they were more massive and had more anthropomorphic metal linings in the central part. On the top of *saukele* one can see *uki* (owl feathers). *Uki* is a sacred bird in Kazakh culture, defending from evil. Silk tapes-*karkara*, decorated with stones come down from the top. *Saukele* is covered by a long decorated silk cloth [12, p.189].

The research [13, p. 29] made on *saukele* reveals a deep symbolic meaning. This cone-shaped headdress is connected with the archetypal images of the World Tree, World Mountain and compositional structure of the national Kazakh costume. According to the concept of trinity, headdress, belt and skirt relate accordingly to the upper, medium and inferior world in the hierarchy of the world order. The most sacred thing is *saukele*, representing the macrocosm. It is found also in the costume of the Saq period, on stone reliefs of the Behistun inscription, on cast and metal Scythians vessels from the Black Sea and in the costume of the Golden Man from Issyk.

Saukele originates from "saule" (transl. ray), meaning "sun" in the past. It dates back to the ancient Turk worldview, worshipping the sun. In some cultures it is called "Sol", "Sole". Other people connect it with the words "chokila", shoshak, shokigan, "shoshaigan boric" - meaning "a high headdress". The etymology splits it into two parts: "sau" and "kele", meaning accordingly "safe and sound" and "head", "tower". As the bride had to pass long distances to arrive to her bridegroom, when she eventually arrived in her fantastic *saukele* everyone was happy and festivities began.

Being a product of culture every text points at other texts, which in their turn had also been affected by the previous ones. Any message is linked to other messages, which it responds and which respond to it in their turn [14, p. 260].

Every definition constitutes some other linguistic or visual message, which can be clarified by other signs, which in their turn have to comment other cultural units, carried by the preceding messages. Such series of clarifications which circumscribed the cultural units of a society in an infinite progression make a chain, called by Peirce

interpretants [10, p. 115].

There are many epos, myths, poems, songs and films glorifying saukele. One of them is linked with *karkara*, mentioned above. A girl dropped her *karkara* and precious and beautiful stones from her saukele spread across location, turning into mountains, lakes and birds. Since then the place has been called Karkaraly. Another myth is mentioned in the novel "Amanai and Zamanai" by S. Zhunisov, depicting the peak Saukele. It is a high peak, a pinnacle always white, uniquely rising among the low hills. It really reminds a saukele. Even the stones, sticking up the hill, remind the girly headdress. In summer the peak is surrounded by beautiful white clouds like a shawl, and in autumn the peak rises in the mist.

Kadyr Myrza Ali depicts saukele in his poem "Symbol":

Koz aldimda sonau kone konystar.

Saukele bop, bastaryna qyzdardyn

Qona kalgan ukili bir konustar.

Transl.

In front of my eyes ancient cones,

Saukele on the heads of girls,

Cones with uki on their tops.

The duet Raim & Artur also devoted a song "Saukele":

Zharasady ozine

Basyndagy saukele

Transl.

It suits her very well

Saukele on the head.

Unforgettable is the final scene with saukele, floating on the water, in the film "Kyz Zhibek", by Shaken Aimanov, symbolizing the tragic death of the girl.

Knowing such things causes more respect to culture and changes people's attitude to it. Kazakh culture has deep roots, which should be rediscovered. One can begin it exploring the national language, in which each word is the source of wisdom and has a deep symbolic meaning. Semiotics pave way to search and research symbols and codes. Eco popularizes semiotics in his novels. Reading his novel "Il nome della Rosa" one turns into Sherlock Holmes, actively searching for the murderer. The book begins with the phrase that in the beginning of everything there is a WORD [15, p. 1].

Kazakhs highly appreciate the power of the word. They say: "Kiz eldin korki, gul

jerdin korki", transl. A girl is the beauty of the country, a flower is the beauty of the earth; "Kizga kirik uiden tyuu", transl. Forbid a girl from forty houses. Girls should be protected like the nation's treasure.

In this regard, the work of the club "Syrgalym" can be mentioned. It has worked at the L.N. Gumilyov Eurasian National University since 2014. The main idea is to educate the young generation in the spirit of the national traditions, to make them feel that they are the traces of real noble mothers, that the future of the country is in their hands. Numerous events were held, literary and musical parties, where guests answered any questions of interest, burning issues were discussed. Inappropriate behavior and clothing were touched among other issues as well. Kazakh National dress was demonstrated on the university walls to see that they are also appropriate in everyday life. The event "Start with yourself" became popular among the students [16].

Any nation is proud of its national costumes. Indians' sari is always at hand. Japanese highly respect their kimono, which is believed to have its own spirit. Kazakh national costume has its own individuality and harmonious luxury too. Recently they have been put on production on a good price and very nice design. National values are being revived to a new level. Earlier it was not easy to find things, decorated in the national style. Today there are lots of workshops and national fashion houses and the demand on the national goods is increasing.

A serious issue is using ornaments on the national clothing, like saukele, kimeshek, kokirekshe, kamzol, kazekey, kebis-masy, jelek. Women's clothes were traditionally sewn, depending on the age: for girls, women, middle-aged women and elderly women. Each piece of clothing had its own meaning. One should be very careful, embroidering ornaments on them. There are ornaments of the upper world, under world and the earthly world. Some ornaments can't be placed below the waist, while others don't rise above the waist. There are male and female ornaments. There are ornaments, used in funeral rituals. Shoe ornaments can't be used for head cover. All this dates back to the Tengrian faith, which is an integral part of our identity. E. Kozhabayev, the professional

Kazakh artist and designer expresses his regret about the ignorance of ornament semantics and using pictograms - ornaments of the underworld. Kazakh ornaments were investigated both by local (A.Margulan, T.Bassenov, E.Massanov, M.Mukanov), and foreign scientists (V.Kurrer, F.Kugler, S.Ivanov, V.Stasov, F.Volkov, A.Bernstam). Foreign scientists investigated with interest the motives of the ornaments like horns, moon, leaves and geometric figures. Ornaments are found in old books, works of folklore, archeological excavations, men equipment, personal and ru tanba (national subdivision signs), making the ethnographic legacy of the nation. Ornaments were used as a means of communication. People could differentiate status and origin through them [17].

A specific Kazakh ornament is *qoshqar myuiz* (sheep horns), symbolizing eternity and abundance. In Mongol and Chinese culture a sheep is one of the symbols of Sun. It is a sacred animal for them. Thus, they use it on clothes. In Kazakh culture and philosophy horse and camel are believed to be sacred animals. Therefore, *qoshqar myuiz* is used only on shoes, belonging to under world. On headdress can be used only horns mixed with flowers, wings. Otherwise we change our philosophy and attitude to life.

Concluding, we can say, that *saukele* is one of the brightest indicators of the rich legacy of Kazakh culture. *Saukele* means more than a simple headdress. It is an invaluable legacy, example of the richness of the Kazakh nation, its culture and art.

Nagyż qazaq qazaq emes. Nagyż qazaq - Domyra

One of the main symbols and great instruments of the Kazakh musical culture is *dombyra*. This traditional pear-shaped, long necked, two-stringed instrument and the Kazakh art of *dombyra kui* (tune) is inscribed in the UNESCO Intangible Heritage List and in the Guinness Book of Records. For Kazakhs it is more than just a piece of music. They say: "*Nagyż qazaq qazaq emes, nagyż qazaq - dombyra!*", transl. "a real Kazakh is not a Kazakh, a real Kazakh is *dombyra!*". *Dombyra* is one of seven Kazakh national treasures. One of the first monuments to this instrument is

located in the village *Qalbatau*. It is a seven meters high monument, with the image of *dombyra* on a tree branches. According to the author N. Kaliyev, the idea is - the succession of generations. Number 7 has a special meaning in Kazakh culture. There is a notion of seven treasures for a Kazakh, which are: a brave man, a wise, beautiful wife, a fast horse, an eagle, a dog, knowledge. In 2007 local scientists identified seven unique cultural phenomena that contributed to the spiritual development of the nation. Except *dombyra*, the list includes stone paintings of *Tamgaly*, the mausoleum of *Khoja Ahmed Yassauy*, underground mosques in *Mangistau*, Kazakh yurt, the *Baiterek* monument, and the *Golden Man* found in *Issyk*. *Dombyra* is like a sounded page of the history of the nation, its customs and culture. No event has taken place without it since the nomadic times. Often *dombyra* was played before battles to create the mood. Its sound conveyed deep thoughts without any words. *Ilyas Zhansugirov* said: *Til jok deuge bola ma? Tilden anyq un barda!* (Can you say that it does not have a tongue, when it has a voice clearer than the tongue!) In 2018 the first President of the country proclaimed *dombyra* "a sacred heritage ...the brand and passport of the Kazakh people" and declared the first Sunday of July as *National Dombyra day*. What is there behind this sign of culture?

Many epic tales and legends found their musical reflection in Kazakh *kui* (tune), performed on *dombyra*. *Kui* is translated "condition", "mood". According to the legends, the creator of ancient *kuis* is *Korkut* - one of the founders of the musical culture of Turks. The best examples of *kuis* are left by the well-known *kuishi* (*kui* performers) and composers like *Kurmangazy*, *Dauletkerei*, *Tattimbet*, *Ykylas* and *Sugur*. Their *kuis* touch the very soul of the listeners, connecting them to the Creator. Kazakhs say: "*Kyi Tanirdin sybyry*" (the whisper of Tengri). *Kuis* are the pages of the Kazakh history, written in tunes. Music connects people to their historic roots and traditions, engaging the audience at a spiritual level. One of the widely spread legends is connected with *Genghis Khan* and the tragic death of his son *Jochi Khan*. A brutal execution awaited the black messenger as *Genghis Khan* had

promised to pour molten lead into the throat of the person, who would inform him on the tragedy. "Aqsaq qulan" kui was played, conveying the harsh truth to the Khan. Genghis Khan, remembering his words, orders to execute dombyra. This is the story of the hole on the surface of dombyra - the trace of the molten lead and "Aqsaq-qulan" is one of the most beautiful Kazakh legends, glorifying the power and immortality of art.

According to some sources, this instrument has 4,000 years history. In 1989 in Almaty region, high in the mountains on the plateau "Maitobe", professor S. Akitaev found a rock painting with an image of a musical instrument and four dancing people in different poses. The image depicted by an ancient artist reminds dombyra. What is more interesting it has a feather of an owl, the tradition kept up today. This drawing dates from the Neolithic times. Kazakh dombyra can be one of the first stringed instruments in the history of the humankind. Now the drawing is found in the Ykylas Dukenuly Museum of Folk Instruments in Almaty [18].

The first investigations on dombyra started in the beginning of the XX century, regarding it from the archeological and ethnographic points of view. Besides, it was studied by music and folklore specialists, linguists. Among them: Al-Farabi, A.Zatayevich, A.Zhubanov, Al-Mashani, T.Assemkulov, Zh.Babalyquli, S.Kaskabasov, A.Seidymbekov. Dombyra is mentioned along with sybyzgy, synrai, qobyz by Abu Nasr Al-Farabi. Another image, a nine stringed dombyra this time, depicted on a stone was found in 1994 in Mangystau oblast by Zh. Babalykuly. It is dated XVII century. The tribes, inhabiting Kazakh territories in the VII-IV centuries B.C. were called Saqs by Percians and Skiffs by Greeks. They left a rich musical legacy. The modern cradle melodies, like Aqqu, originate in that period [19, p. 7].

V.Pitertsev [20, p. 10] reflects well the importance of this instrument in Kazakh culture:

Gasyrlar dausy bar....
Dalanyn muninday....
Tagdyrlar aluan.....
Dombyram zhan dosym.
Ozinmen syrlasam.
Uly babam murasy.....

Kielim, dombyra.

Transl.:

You have the voice of centuries....

You are like the sorrow of the steppe....

You keep many fates.

My dombyra - my soul friend.

I tell you my secrets.

The legacy of the ancestors.

Holy dombyra.

There are various hypothesis regarding the origins of the word dombyra. The word combines two words: "dom" and "bura". There is a word "dombigu", meaning "freeze", "swell" from cold. In Central Kazakhstan there is an ancient Dombauyl mausoleum to a well-known historic personality. "Bura" means twisting. The other Kazakh musical instrument – kobyz - is linked with shaman belief. Probably, dombyra originates similarly. They say: dombyra tart, kyui tart, where "tartu" means connecting. These musical instruments may have a similar origin, meaning connecting with Tengry, Heavenly Creator [21, p. 5].

Another myth is known as "Kos ishek" (Two strings). It tells about a hunter, who lived by hunting deer. One day after hunting he leaves the animal intestines on the branches of a tree. Some months later returning to that place, he hears a nice melody. He understands that it comes from the intestines, hanging like strings on the branches of the tree. He takes them and makes some kind of instrument. Having touched the strings he hears the melody again. Dombyra is the soul of nomads. From Altay to Anadoly all the Turkic nations have dombyra instrument. Kazakhs, Bashkurts, Uzbeks, Nogays call it dombyra, Turks - tombr, Tajiks - domburak, Buryats - dombro, Mongols-dombor. According to S.Karjaubaiuly, dombyra originates in Altay region. There on the Zhargalant-Kayirkan slope of the Mongol Altay mountain was found an ancient two stringed musical instrument [22, p.102].

A poem-devotion to this instrument we find by Miras Assan, which abounds with metaphors.

Dombyra sunkar edi baldaktagy
Dombyra tulpar edi tugyrdagy
Dombyra kyzyl bori, kyzyr kagan,
Dombyra tilsim agash nur sipaty
Arymnin ai didarly, ku'n sipaty
Dombyra arkadagy Akan seri

Dombyra sen Abaisyn so'z patshasi.

It is only a tiny part of the poem, but it shows that dombyra is associated for a Kazakh with all the best in his life – *sunkar* - eagle, *tulpar* - horse and *bori* - wolf, *Kagan* - Ruler and Allah (Nur is one of 99 names of Allah), Sun, honor, Akan Seri and Abay (the most famous jirau and poet).

According to Eco metaphors are one of the phenomena of semiosis and instrument of constructing knowledge. Metaphors teach to see, to notice similarity of things. The language is in its nature metaphoric and it activates every linguistic activity defining the human as a symbolic animal [23, p. 161].

Today, when we are experiencing the loss of language and culture, dombyra remains an eternal value and reminds Kazakh people on them. Real culture, especially spiritual culture is manifested in the national, ethnic features and it develops and becomes stronger when they are risen high and driven further.

S. Seitman writes:

Argy atamnyn kozin korgen kauimnan

Kozi tiri dombyra goi ayauly.

Transl.: *One who saw my forefathers,*

The only witness, dear dombyra.

The poet calls the nation not to lose oneself:

Qazaq bolyp qaldy mangi dombyra,

Dombyra bop kalsa eken-au ar qazaq.

Transl.:

Dombyra remained forever a Kazakh,

May each Kazakh also remain a dombyra.

This instrument, as we see, has witnessed all the battles and victories, sorrows and hardships, it stood and survived together with the nation. It explains the love of Kazakh towards this instrument.

The theory and practice of communication, as Eco writes, tries to turn everything into the sign systems, and it is right, as it is impossible without it to imagine oneself any 'presence'. The essence of culture, is in imparting meanings to the surrounding world, turning the presence into signification. People in different cultures live in different universes. Distance between interlocutors, feeling of warmth, tactile sensations, smells, sensual universe – everything matters and acquires a cultural meaning. Ours is the epoch of restoring the memory, as Eco concludes [5, p. 286-364].

Conclusion

In this research we have tried to extrapolate Eco's theory of semiotics in the Kazakhstani context. His ideas are actual today, as the Italian semiotician reflects in his works on the meaning of such notions like aging, reconstruction and memory. Human memory never turns over the basis of culture. Codes and proper keys to dead forms should be found, which help not only to feel the spirit of the past and revive the antiquity but giving it the new connotations of the present day.

In our research we deliberated around the headdress *saukele* and the national musical instrument *dombyra*. We see that semiotic ideas of Eco work well, revealing much information behind the things, being considered like signs. The costume, as the shell of the human body, plays not only utilitarian, aesthetic and a socially differentiating role, it represents a complex structure, that embodies the mythopoetic representations of the people. And *dombyra* as we have seen is an ancient and quintessential piece of Kazakh culture and identity. An in-depth study of the national costumes and instruments, the identification of their code meanings, properly organized, enriches modern culture, helps to reveal the spiritual and aesthetic foundations of Kazakh musical, decorative and applied art and determine the factors, that shape ethnic identity. Many aspects of this issue expect thorough studies. Being done from the semiotic angle it would disclose the relationship of a number of elements of the artistic-figurative structure of the traditional costume and musical instruments with a whole complex of mythologies and archetypes common in nomadic culture, which have not yet been traced. Such an approach is needed while implementing the program "Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity", directed to understand the origins of the culture in all its depth and complexity.

Our nation has started to consider cultural and spiritual legacy as the only source to understand its identity. Lack of education and culture in the epoch of mass media and show business, imprinting their own symbols and codes, which are accepted sometimes without

any reflections, can lead to a catastrophe. Denial of the proper history and achievements happens because of the ignorance. Nothing is built on an empty place. Culture is built on the traditions of the eternal development from antiquity up today.

Yes, in every culture there is a huge load of things, ossified and torn out, which sometimes poison our life, but not all the values are obsolete. Eco pictures an old automobile, which still moves, but not as fast as desirable. Then you need styling, while keeping functions to communicate new connotations to the eternal denotation, which is constant as well as the deep foundation of any culture, based on producing mechanisms and their effective use. The same way we have to explore our national code and to return to our essence, empowering ourselves in this way.

Summarizing we want to emphasize that when there is no culture, no cultural values, it is barbarism. Like a tree without roots, we deprive ourselves from the power of the ancestors, their experience and knowledge. Invaluable legacy of the past interpreted with semiotic methods, being excellent means of text and context analysis, enables us to see and analyze any complex phenomena of everyday life.

References

- 1 Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity // [Electronic source] URL: www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstan-identity. (the date of referring: 17.02.2021)
- 2 Caesar M. Philosophy. Semiotics and the work of fiction. – C., Polity press, 1999. – P. 97.
- 3 Eco U. A theory of semiotics. – L., Indiana university press, 1976. – P. 8.
- 4 Лоцк И. Опыт о человеческом разуме. – М., Sotsegiz, 1960. – С. 695. (in Russ)
- 5 Eco U. La struttura assente. La ricerca semiotica e il metodo strutturale. – М., Bompiani, 1968. – P. 15.
- 6 Eco U. Trattato di semiotica generale. – М., La nave di Teseo, 2016. – P. 26.
- 7 Иванов В. Избранные труды по семиотике и истории культуры. – М., ЯРК, 1999. – Т. 1. – 795 с.
- 8 Eco U. Opera aperta. – М., Bompiani, 1967. – P. 14.
- 9 Eco U. Semiotics and the philosophy of language. – В., Indiana university press, 1986. – P. 1.

10 Eco U. Trattato di semiotica generale. – М., La nave di Teseo, 2016. – P. 211.

11 Этническая карта Казахстана: казахов больше, европейцев меньше, третий мононациональный регион // [Electronic source] URL: <http://vlast.kz/obshestvo/32977-etniceskaa-karta-kazakhstan-kazahov-bolse-evropejcev-mense-tretij-mononacionalnyj-region.html> (the date of referring: 27.06.2020)

12 Қасыманов С. Қазақ халқының қол өнері. – А., Қазақстан, 1969. – 189 б.

13 Володева Н. Традиционный казахский костюм как воплощенные мифопоэтической модели мира // Central Asian Journal of Art Studies. – 2018 // [Electronic source] URL: <http://cajas.kz/index.php/cajas/article/view/24> (the date of referring: 27.06.2020)

14 Бахтин М. Автор и герои. – С-Пб., Азбука, 2000. – С. 260.

15 Eco U. Il nome della Rosa. – М., Bompiani, 1980. – P. 1.

16 Мекешұлы А. Қыз өссе елдің көркі // [Electronic source] URL: <http://adebiportal.kz/kz/news/view/19599> (the date of referring: 27.06.2020)

17 Кожабаяев Е. Используют в одежде казахские орнаменты загробной жизни: эксперт об ошибках дизайнеров // [Electronic source] URL: <http://ru.zhambylnews.kz/lentanews/81506-ispolzuyut-v-odezhde-kazahskie-ornamenty-zagrobnoj-zhizni-ekspert-ob-oshibkah-dizajnerov.html> (the date of referring: 27.06.2020)

18 Домбыра – қазақтың ең ардақты ұлттық қазынасының бірі // [Electronic source] URL: http://jebeu.kz/A_other/tariq/2018-06-14/942.html (the date of referring: 27.06.2020)

19 Нажимединов Ж. Қоңыр үнді домбыра. – А., Дайк-Пресс, 2008.

20 Питерцев В. Үкілі домбыра. – А., Сансам, 2011. – 10 б. (in Kaz)

21 Абуғази М. Қазақтың домбыра өнері. – А., Нұрсәт, 2016. – 5 б.

22 Сейдімбек А. Қазақтың күй өнері. – А., Күлтегін, 2002. – 102 б.

23 Eco U. Semiotica e filosofia del linguaggio. – М., Einaudi, 1984.

Transliteration

1 Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity // [Electronic source] URL: www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstan-identity. (the date of referring: 17.02.2021)

2 Caesar M. Philosophy. Semiotics and the work of fiction. – C., Polity press, 1999. – P. 97.

3 Eco U. A theory of semiotics. – L., Indiana university press, 1976. – P. 8.

4 Lock J. Opyt o chelovecheskom razume. [Experience on the human mind] – М., Sotsegiz,

1960. – S. 695. (in Russ)

5 Eco U. La struttura assente. La ricerca semiotica e il metodo strutturale [Absent structure. Introduction to semiology]. – M., Bompiani, 1968. – P. 15. (in Ital)

6 Eco U. Trattato di semiotica generale [A theory of semiotics]. – M., La nave di Teseo, 2016. – P. 26. (in Ital)

7 Ivanov V. Izbranniye trudi po semiotike I istorii kultury. [Selected works in the semiotics of history and culture] – M., YaRK, 1999. – T. 1. – 795 s. (in Russ)

8 Eco U. Opera aperta [Open work]. – M., Bompiani, 1967. – P. 14. (in Ital)

9 Eco U. Semiotics and the philosophy of language. – B., Indiana university press, 1986. – P. 1.

10 Eco U. Trattato di semiotica generale. – M., La nave di Teseo, 2016. – P. 211. (in Ital)

11 Jetnicheskaja karta Kazahstana: kazahov bol'she, evropejcev men'she, tretij mononacional'nyj region [Ethnic map of Kazakhstan: more Kazakhs, fewer Europeans, the third mono-ethnic region] // [Electronic source] URL: <http://vlast.kz/obsshestvo/32977-etniceskaa-karta-kazahstana-kazahov-bolse-evropejcevmense-tretij-mononacionalnyj-region.html/> (the date of referring: 27.06.2020) (in Russ)

12 Kassimanov S. Kazak halkinin kol oneri. [Kazakh handicraft]. – A., Kazakhstan, 1969. – 189 b. (in Kaz)

13 Volodeva N. Traditsionnyi kazakhskiyi kostyum kak voplotscheniye mifopoeticheskoi modeli mira.[Traditional Kazakh costume as a mythopoetic reflection of the world picture] // Central Asian Journal of Art Studies. – 2018 // [Electronic source] URL: <http://cajas.kz/index.php/cajas/article/view/24/> (the date of referring:

27.06.2020) (in Russ)

14 Bakhtin M. Avtor i geroy [Author and hero]. – S-Pb., Azbuka, 2000. – S. 260. (in Russ)

15 Eco U. Il nome della Rosa [The name of Rose]. – M., Bompiani, 1980. – P. 1. (in Ital)

16 Mekeshuly A. Kyz osse eldin korki [The grown up girl the beauty of the nation] // [Electronic source] URL: <http://adebiportal.kz/kz/news/view/19599/> (the date of referring: 27.06.2020) (in Kaz)

17 Kozhabayev E. Ispolzuyut v odezhde kazakhskiy ornamenty zagrobnoi zhizni: expert ob oshibkah dizainerov [Kazakh ornaments of the afterlife are used in clothes: an expert on the mistakes of designers] // [Electronic source] URL: <http://ru.zhambylnews.kz/lentanews/81506-ispolzuyut-v-odezhde-kazahskie-ornamenty-zagrobnoj-zhizni-ekspert-ob-oshibkah-dizajnerov.html/> (the date of referring: 27.06.2020) (in Russ)

18 Dombıra – qazaqtyn en ardaqty ulttyq qazynasynyn biri [Dombira is one of the most honored national treasures of Kazakhstan] // [Electronic source] URL: http://jebeu.kz/A_other/tariq/2018-06-14/942.html (the date of referring: 27.06.2020) (in Kaz)

19 Nazhimedenov Zh. Konir undi dombyra [Soul sound of dombyra]. – A., Dyke –Press, 2008. (in Kaz)

20 Pitertsev V. Ukili dombyra [Ukili dombyra]. – A., Sansam, 2011. – 10 b. (in Kaz)

21 Abugazi M. Qazaqtin dombyra oneri [Kazakh dombyra art]. – A., Nursat, 2016. – 5 b. (in Kaz)

22 Seidimbek A. Kazaktin kyui oneri [Kazakh kuyi art]. – A., Kultegin, 2002. – 102 b. (in Kaz)

23 Eco U. Semiotica e filosofia del linguaggio [Semiotics and philosophy of language]. – M., Einaudi, 1984. (in Ital)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Roza Khassenova

Master of Education, Astana International University, Astana, Kazakhstan

Manifa Sarkulova

Assistant Professor, Candidate of Philosophical Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Роза Туқеновна Хасенова

магистр образования, Международный университет Астана, Казахстан

Манифа Стаболовна Саркулова

доцент, кандидат философских наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

Роза Туқеновна Хасенова

білім магистрі, Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан

Манифа Стаболовна Саркулова

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

ЖАСТАР ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Ә.Д. Қабылов

АҢДАТПА

Ұлттық құндылықтар – әрбір ұлттың өмір салты мен рухани болмысындағы ғасырлар бойы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан қағидаттар жүйесі. Әрбір халықтың тарихи даму кезеңінде сұрыпталып сыннан өткен, ең қымбат мұра ретінде жинақтаған құндылықтары – ана тілі мен тарихи танымы, рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, салт-санасы мен дәстүрлі ұстанымдары сол халықтың ұлттық идеясының негізін құрайды. Ұлттық құндылықтар халықтың өмірінде ерекше орын алып, жаңа ұрпақ үшін маңызды тәрбие көзі болып табылады. Халықтың өмір тәжірибесі арқылы ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылықтар қоғам дамыған сайын жаңа нышан-сипаттармен толығып, заман талабына орай жетіліп отырады. Қазіргідей жаһандану жағдайында әлемдік қауымдастыққа әр халық өзінің ұлы рухани қазынасы – тілі, ділі, тарихы, салт-дәстүрі, әдебиеті мен өнері секілді рухани байлығын жаңғырта отырып кіріккенде ғана ұлттық сипатын сақтап қала алады. Өйткені, ұлттық тәрбиенің негізі болып табылатын асыл рухани құндылықтар – дәстүр мен заманәуи тенденцияларды жалғастырып, бүгін мен болашақтың арасындағы алтын көпір ретінде ізгілік пен моральдық тұрақтылықты сақтауға кепіл болатын алтын арқау. Ол әрбір ұлт өкілінің адамдық қасиетін нығайтып, жанын асылдандыра түсетін, халықтың даналық ой-тұжырымдарынан туындап, ұдайы жаңғырып отыратын жасампаз ережелер мен қағидаларды құрайды. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, салт-дәстүр, тағылымдық ұлағат халық тәжірибесінен өріс алып, ғасырлар бойы шыңдалып қалыптасқан. Сол сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің негіздеріне сүйеніп, ұлттық құндылықтарды ұлықтайтын, насихаттайтын және жас ұрпақтың санасына сіңіретін ең бір пәрменді құрал – көркем әдебиет болса, соның ішінде поэзияның алар орны ерекше. Мақалада маңғыстаулық жас ақын қыздар Гүләйім Дәуітбаева мен Нұргүл Маулинаның өлең-жырларындағы ұлттық құндылықтардың орны пайымдалады. Автор осы ақындардың шығармаларын талдай отырып, олардың танымдық және тәрбиелік маңызын қарастырады, ұлттық сана-сезімді қалыптастырып, ұлттық мүддеге қызмет етудегі ролін зерделейді. Поэзиялық мәтіндердегі ұлттық ұғымдар мен ой-тұжырымдардың мәні әдеби, философиялық, психологиялық тұрғыдан сараланып, жастар шығармашылығының концептуалдық бағдарына баға беріледі.

Түйін сөздер: ұлттық құндылықтар, поэзия, жастар шығармашылығы, дәстүр, қазіргі заман, сабақтастық, мазмұн мен идея, көркемдік.

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ә.Д. Қабылов,
adlet_kabylov@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Қабылов Ә.Д. Жастар поэзиясы және ұлттық құндылықтар // Адам әлемі. – 2023. – № 2 (96). – Б. 14-24.

Молодежная поэзия и национальные ценности

Аннотация. Национальные ценности – это система принципов, формировавшихся веками и передающихся из поколения в поколение в образе жизни и духовности каждого народа. Ценности каждого народа, отобранные и испытанные в период исторического развития, накопленные как ценнейшее наследие: – родной язык и историческая память, духовные и человеческие качества, нравственные нормы, обычаи и традиционные устои – составляют основу национального представления об этом народе. Национальные ценности занимают особое место в жизни народа и являются важным источником воспитания нового поколения. Духовные ценности, формировавшиеся веками через жизненный опыт народа, по мере развития общества пополняются новыми символами и созревают в соответствии с современными требованиями. В современном глобализованном мире каждый народ может сохранить свой национальный характер только тогда, когда он интегрируется в мировое сообщество, возрождая свои великие духовные сокровища – язык, менталитет, историю, традиции, литературу и искусство. Ведь благородные духовные ценности, лежащие в основе национального образования, являются золотым лучом, продолжающим традиции и современные тенденции и гарантирующим сохранение добра и нравственной устойчивости, как золотой мостик между сегодняшним и будущим. Он создает создательные правила и принципы, укрепляющие человеческие качества каждой нации, питающие душу, возникающие из мудрости народа и постоянно обновляющиеся. Казахское мировоззрение, менталитет, обычаи, традиции и учения формировались и укреплялись веками. Одним из действенных инструментов прославления, пропаганды и привития национальных ценностей в сознании подрастающего поколения, опирающихся на основы многовекового национального воспитания, является художественная литература, в том числе поэзия. В статье раскрывается роль национальных ценностей в стихах молодых мангистауских поэтов Гулайым Даутбаевой и Нургуль Маулиной. Анализируя произведения этих поэтов, автор рассматривает их познавательное и воспитательное значение, роль в формировании национального самосознания и служении национальным интересам. В литературоведческом, философском, психологическом плане анализируется сущность национальных понятий и идей в поэтических текстах, дается оценка концептуальной направленности творчества молодых поэтов.

Ключевые слова: национальные ценности, поэзия, творчество молодых, традиция, современность, преемственность, содержание и идея, художественность.

Youth Poetry and National Values

Abstract. National values are a system of principles that have been formed over the centuries and passed down from generation to generation in the way of life and spirituality of every people. The values of each people, selected and tested during the period of historical development, accumulated as the most valuable heritage - the native language and historical memory, spiritual and human qualities, moral norms, customs and traditional foundations form the basis of the national idea of this people. National values occupy a special place in the life of the people and are an important source of education for the new generation. Spiritual values that have been formed over the centuries through the life experience of the people, as society develops, are replenished with new symbols and mature in accordance with modern requirements. In today's globalized world, each nation can preserve its national character only when it integrates into the world community, reviving its great spiritual treasures – language, mentality, history, traditions, literature and art. After all, the noble spiritual values that underlie national education are a golden ray that continues traditions and modern trends and guarantees the preservation of goodness and moral stability, like a golden bridge between today and the future. It creates rules and principles that strengthen the human qualities of each nation, nourish the soul, arise from the wisdom of the people and are constantly renewed. The Kazakh worldview, mentality, customs, traditions and teachings have been formed and strengthened for centuries. One of the effective tools for glorifying, promoting and instilling national values in the minds of the younger generation, based on the foundations of centuries-old national education, is fiction, including poetry. The article reveals the role of national values in the poems of young Mangistau poets Gulayim Dautbayeva and Nurgul Maulina. Analyzing the works of these poets, the author examines their cognitive and educational value, their role in the formation of national identity and serving national interests. In literary, philosophical, psychological terms, the essence of national concepts and ideas in poetic texts is analyzed, an assessment is made of the conceptual orientation of the work of young poets.

Key words: National Values, Poetry, Youth Creativity, Tradition, Modernity, Continuity, Content And Idea, Artistry.

Kіpіcne

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері елімізде үлкен өзгерістер орын алғаны белгілі. Әсіресе, әлеуметтік саладағы, рухани жаңғыру бағытындағы өрлеудің жөні бөлек. Кеңестік саясаттың, коммунистік идеологияның ықпалынан құтылып, еркіндік алғаннан кейін әдебиеттегі цензура да жойылып, ұлттық мұраларымызға тереңдей үңіле бастадық. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері ашылып, тыйым салынған рухани мұралар қайта оралып, халқымен қауышты.

Өтпелі кезеңнің қиындықтарына қарамастан, әдебиет пен өнерде айтарлықтай серпіліс болды. Көрнекті ақын жазушыларымызтың тақырыптарға қалам тартып, жаңа белестерді игеруге кірісті. Тыйым салынған тақырыптардың шымылдығы алынып, халық тарихының жабық жатқан қабаттарына сүрлеу салынды. Елді елең еткізген жаңа шығармалар туып жатты. Әдебиеттің көркемдік сапасы да артып, бұрынғыдай тақырып қуып, насихаттық мақсатты ғана көздейтін кезең артта қалып, көркемдік сапасы жоғары, жаңа әдеби әдіс-тәсілдерге негізделген заманәуи шығармалар дүниеге келе бастады.

Жаңа заман жаңа есімдерді тудырады. Елге белгілі, оқырмандарға етене таныс танымал қаламгерлердің ізін қуып, әдебиетке жастар келе бастады. Тәуелсіздіктің отыз жылында ақын жазушылардың тұтас бір буыны өсіп шықты. Олар әдебиетке белгілі дәрежеде дайындықпен келіп, өз үндерін білдіріп жатты. Бірте-бірте тәжірибе жинап, әдебиет әлемінде өздерін таныта бастады.

Кезінде көрнекті ақын Т. Медетбеков өзінің «Алтын көпірліктер» деген көлемді мақаласында Тәуелсіздік бастауында әдебиетке келіп, ұлттық поэзияның өрісін кеңейткен, оқырмандар көңілінде үлкен үміт сәулесін оятып және сол үдеден шыға білген талантты жастар шығармашылығына оң баға берген болатын: «...Ол толқын сол бір сапырылысы да, алыс-жұлысы да көп, бүкіл ел тауқыметті, таршылық заманды басынан өткеріп жатқан тұста,

көп ақын-жазушыларымыз не істерін білмей абдырап, дағдарып, қаламы мен қағазынан көз жазып қалғандай болған кезеңде ұлы Мәртебелі поэзияның кешегі жағалауын ертеңге, яғни бүгінгі жағалауға қосқан көпір міндетін атқарды. Шын мәнінде алтын көпір бола білді», – деп жазған еді ол [1, 197 б.]. Темірхан ақын ондай таланттардың қатарында М. Райымбекұлы, Ә. Балқыбек, Ж. Сәрсек, Б. Бабажанұлы, Н. Қуантайұлы, Б. Айтболатұлы, Ә. Шегебай, Б. Беделханұлы, Д. Берікқажыұлы, Б. Алдияр, А. Темірбай, Т. Толқынқызы, А. Әбдірасылқызы және т.б. секілді жас толқын ақындарды атап өтіп, олардың жырларын талдай отырып, оң баға берген болатын. Бұлар қазір ұлттық поэзиямыздың алғы шебіндегі таланттар болып қалыптасты.

Маңғыстаудай таланттарға бай өлкеде Тәуелсіздік жылдарында ақындардың тұтас буыны өсіп жетілді. Олардың алды қырықтан асып, бірлі-жарым жинақтарын да шығарып үлгерді. Солардың арасынан өзіндік өлең өрнегімен көпшілікке танылып, оқырманын елең еткізіп жүрген ақын қыздарымыз Нұргүл Майлина мен Гүләйім Дәуітбаева поэзиясындағы ерекшеліктердің бірі – ұлттық құндылықтардың ұлықталуы, өскелең өмір арнасында ата-бабалар салт-дәстүрі мен ұлттық сананың берік орнығуы үшін поэзияның қуатын пайдалануы дер едік.

Әдіснама

Поэзиялық шығармаларды пайымдауда зерттеудің тақырыбы мен мақсат-міндеттеріне орай көркем мәтінді филологиялық талдау басты назарға алынады. Зерттеу материалының негізіне шетелдік және отандық әдебиетші ғалымдардың поэзия, оның ішінде лирика табиғаты туралы еңбектері әдіснамалық тұғыр ретінде қарастырылады. Солардың негізінде авторлар өлең-толғауларының ерекшеліктері талданып, әдеби-теориялық тұрғыдан зерделенеді. Негізінен ақын өлеңдерінің тақырыптық-идеялық, көркемдік ерекшеліктеріне, лирикалық кейіпкер та-

биғатына, өлеңдегі идеялық нысан мен көркемдік өрнектерге назар аударылады. Зерттеу барысында жас ақындар поэзиясының көркемдік ерекшеліктерін танытатын, ақын шеберлігінің сырын түсінуге септесетін әдеби талдау, тарихи-функционалдық, психологиялық, герменевтикалық, салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістері пайдаланылды.

Тарихи-функционалдық әдіс жазушының өмір сүрген кезеңінің ерекшелігіне орай өлеңдерінің идеялық сипатын, тақырыптық ауқымын, ондағы заман көріністерінің сырын пайымдауға мүмкіндік береді. Психологиялық әдіс автор мен лирикалық кейіпкердің ішкі әлеміне барлау жасап, олардың күйініш-сүйінішінің сырын тануға септеседі. Герменевтикалық әдіске сүйеніп, қаламгер поэзиясының идеялық-тақырыптық мазмұнын ұғынып, сол арқылы авторлық концепцияның мәнін ұғынып, шығарма өзегінде жатқан ой арналарын танимыз. Ал салыстырмалы-тарихи әдіс автордың ақындармен үндестігін, жақындығы мен ерекшеліктерін аңғаруға мүмкіндік береді. Олар сомдаған дүние бейнесінің бірегейлік сипаттары ашылады.

Мақалада жастар поэзиясындағы ұлттық құндылықтардың орны турасындағы мәселеге концептуалдық және антропологиялық тұрғыдан талдау жасалды. Мәселе қазіргі заман, қоғам мен адам бойындағы ұлттық салт-дәстүр, тарихи сана, халықтық ұғым-түсініктер мен ата дәстүрге адалдық турасында болғандықтан, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды игерудегі тарихи және заманәуи тенденцияларды көркем сараптап, поэзияның күшін танымдық әрі тәрбиелік мақсатқа жұмылдырудағы ақындардың мақсатты әлеуетін жүзеге асыру барысындағы эк-зистенциялық толғаныстарын талқылауға мән беріледі. Поэзиялық мәтіндерді филологиялық тұрғыдан зерттеп, ондағы философиялық, психологиялық және әлеуметтік мағынаны ашу қоғамдық болмыс пен өмірдің мәні туралы гносеологиялық сауалдарды толыққанды зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл қоғамдық ортадағы жастардың өзін-

өзі тануы мен рухани әлеуетін жүзеге асыруға деген ізденістеріне әлеуметтік тұрғыдан бағыт берудің жолы болып табылмақ. Мақалада авторлардың жеке жыр жинағы мен жас ақындар антологиясына енген шығармалары пайдаланылды.

Негізгі бөлім

Мемлекетіміздің басшысы Қ.К. Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Әрбір халық өзінің арғы-бергі тарихын өзі жазуға тиіс. Бөтен идеологияның жетегімен жүруге болмайды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған шежіре ұрпақтың санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді» [2], – деген болатын.

Қазіргі жас ақындар – тәуелсіздік кезеңінің перзенттері. Олардың көпшілігі кеңестік кезеңнің соңғы онжылдығында дүниеге келсе де, ес біліп, өлең жазуға араласа бастауы сол 90-жылдардағы тәуелсіздік шұғыласынан басталады. Сондықтан, олардың өлеңдерінің тақырыптары да, көтерген проблемасы мен идеялық нысаны да соған сай, уақытына лайық болуы заңды. Кеңестік цензурадан арылып, алыс-жақын елдердегі, жалпы өркениеттік жаңалықтардан хабардар, әдеби әдіс-тәсілдер мен ағымдарға жол ашылған тұста, жастардың да сондай жаңа үрдістерден үйреніп, қаламдарын ұштай түсуі орынды. Алайда, жас ақындардың шығармаларын шолып шықсақ, олардың шығармашылығында ұлттық негіздің молырақ жатқанын айқын аңғарамыз. Әсіресе, ауыз әдебиетінен басталатын ұлттық сөз өнерімізде терең тамыр жайған бейнелеу тәсілдері, тақырыптың қамтылу аймағы, ақын-жыраулар үлгісі мен классикалық және заманәуи белгілі ақындардың шығармашылық мәнеріне еліктеу, солардан үлгі алудың үлесі басым болып келеді.

Жалпы, бүкіл қазақ елінің шығармашылық әлеуетіндегі тақырыптық-идеялық, көркемдік-стильдік әлеует ортақ болғанымен, әр өңірдің ақындарында елеулі-елеусіз кейбір сипаттардың болатынын жоққа шығара

алмаймыз. Ол сол жердің табиғаты мен тұрмыстық жағдайына, халықтық дәстүрлеріне, тұрғын халықтың менталитеті мен рухани құндылықтарына т.б. жағдайларға байланысты болса керек. Поэзиядағы ақындық мінезді де қалыптастыратын сондай орта, өңірлік мектептердің ықпалы болмақ.

Қазіргі маңғыстаулық жас ақындар туралы: «Оларды ашып оқи бастағаннан ақ кілең бір айтатынын бүкпей, аңғардан соққан желдей боп аңқылдап сөйлейтін, ешкімді де тосырқамай, айтатынын ағылтегіл ақтара салатын нағыз маңғыстаулық мінезден тұратын жырларға тап болдым. Табиғатпен астасып, тіршілікпен қабысып, жан-жүрегіңмен етене жақынындай боп қабысып кететін ол жырларды оқығанда таң жарығын көрген салбұрындай сілкініп кететінім рас», – деп жазған болатын көрнекті ақын Т. Медетбек маңғыстаулық жас ақындардың «Маңғыстау мақамдары» атты жыр жинағына жазған алғысөзінде [3, 3 б.].

Қазіргі маңғыстаулық ақындар поэзиясының тақырыптары әр алуан. Поэзияның мәңгілік тақырыптары бар да, әр кезеңде әдебиетте алға шығатын өзекті тақырыптар болады. Ол сол кезеңнің қоғамдық-әлеуметтік жағдайларына, азаматтық қоғамның даму бағдарына, қоғамдағы басым құндылықтар мен ықпалды тенденцияларға байланысты орын алады. Біздің өмір сүріп отырған кезеңіміздің де ортақ тақырыптары жетерлік десек, солардың қай-қайсысына да жастардың қалам сілтері айқын.

Ғасырлар бойы ұмтылып, күреспен жеткен тәуелсіздіктің жолы бөлек. Сол себепті тәуелсіздік тақырыбының поэзияның басында тұруы – заңды құбылыс. Бұл туралы көрнекті ақын, әдебиетші ғалым Ш.Сариев: «Қазіргі қазақ ақындары – тәуелсіз елдің ақындары. Ақын жүрегі – халқын, ел-жұртын, Ұлы Отанын жан-тәнімен сүйетін жүрек. Бізге тәуелсіздік алып берген бостандық – ұлтжандылық идеясы. Сондықтан қазір ұлтын сүйген ақын үшін Тәуелсіздік туымызды ардақтап, ұлтымызды ұлағатқа бастарлық, хал-

қымызға қайрат-жігер берерлік поэзияның туын көкке көтеретін шақ. Әрбір жанды шуаққа бөлеп, тірліктің тауқыметінен арырарлықтай күш-қуат берерлік ұлттық рухтағы поэзияның заманы. Тәуелсіздікті нығайта беру жолында өжет ұрпақты жігерлендіретін поэзияның дәуірі», – деп жазған еді [4, 326-327 б.].

Тәуелсіздік тақырыбы – жас ақындардың қай-қайсысының да өлең-жырларына ортақ болғанмен, оларды жырлау мәнері, мәселеге зер салу орайы, шымырқанған көңіл ауанын көркемдікпен алып шығуы әрқалай. Десек те, ортақ ой, ортақ тілек, ортақ мақсат бір арнаға құйылып, бір нүктеге түйісіп жатады. Ол – тәуелсіздіктің қуанышы, оны баянды қылу жолында елді бірлікке, ынтымаққа шақыру, тәуелсіздікті қадірлеу, оның мәңгілігі жолында аянбай еңбек етуге үндеу идеясы.

Тәуелсіздік жылдарындағы жас ақындарымыздың ерекше шабытпен жырлап келе жатқан тақырыптарының бірі – ұлттық құндылықтарды ұлықтау, халқымыз-дың ана тілі мен салт-дәстүрін сақтау, ата тарихымызға құрметпен қарау. Бұл тақырыптың аса жылылықпен аталып, жоғары көтере жырлануының өзіндік себептері бар. Өйткені, кешегі кеңестік кезеңде аз халықтардың тарихы мансұқталып, олардың тілі мен діні, салт-дәстүрі құрметтелмей, аяқасты болғаны белгілі. Тәуелсіздік алғаннан кейін әр ұлт өзінің өткеніне көз жіберіп, ұлт болып қалу үшін өзінің тарихын біліп, ана тілі мен салт-дәстүрін сақтап, дамыту керектігін түсініп, сол мақсатта әрекет ете бастады. Рухани саладағы барлық бірінші кезектегі іс-шаралар осы мәселеге бағытталды. Мұны жас талапкерлер де жақсы ұғынып, балғын таланттарын осы мәселеге арнауы заңды. Сондай жас таланттардың өкілі ретінде маңғыстаулық ақын қыздар Нұргүл Майлина мен Гүләйім Дәуітбаева жырларында да ұлттық құндылықтардың орны ерекше екенін көреміз.

Дарынды ақын қыздардың бірі Гүләйім Дәуітбаеваның жырлары Маңғыстаудың даласы мен табиға-

тындай кең тынысты да өршіл болып келеді. Поэзияның парасатына ден қойған ақын өлеңді жүректен шығарып жазуға тырысады. Ол үшін не болса соны өлең қылу – өнер емес, шынайы поэзия жазбасыңа қоймайтын дүние сырларын өзектен өткізіп барып жазу екендігін жақсы ұғынады. «Өлең патшалығына бас ұру» өлеңінде әуелі өлең өлкесін барлап, поэзия деген ұлы өнердің жалын ұстауға тайсақтаған жандай еміне енген көңілін бірте-бірте өлең құдіретін түсініп, қаламы ұшталып, жыр додасына енгеннен кейінгі күңіл күйімен әсерленіп: «Поэзия! / Жартысы болшы жанымның, / Жаршысы болшы ар-үннің, / Жүрегім – сенің баспанаң, / Билігім сенде, бағындым!» [5, 58 б.] – деп, поэзиямен туысып кеткенін паш етеді әрі осы өлкеден жаны жай тауып, әрі өлеңнің алдындағы жауапкершілігін сезінген поэзия жауынгерінше адалдыққа ант беріп, музадан медет сұрайды. Оның «Қаламға табыну», «Қоңыр өлең», «Жыр-дәрі», «Жырым – менің жан айнама» сияқты өлеңдерінде өлеңмен тілдесе отырып, көңілдегі қуанышы мен күдігін, сыры мен мұңын бөлісуге әзір екенін білдіреді. Мұны қазақ халқының өлең сөзге деген ерекше ықыласынан бастау алатын ұлттық қасиет, өлең құдіретіне бас иіп, құрмет тұтатын ақындық стихияның көрінісі деп білеміз.

Гүләйім – қоғамдық-саяси тақырыптарға да еркін қалам тартатын ақын. Ел өміріндегі елеулі оқиғаларға үн қосу, тарихтың кейбір ұтырлы кезеңдері мен оның ел есінде қалған іздері туралы жазған өлең, баллада, поэмалары бар. Оның туған жер тақырыбына жазылған «Тәуелсіздік жыры», «Астанаға», «Ақтау», «Қара маржан», «Отпанда» сынды өлеңдері бүгінгі тәуелсіз еліміздің қарыштап дамуын, азаттық жылдардағы ел өміріндегі өзгерістерді, туған дер мен атакүлдік мекенге деген перзенттік махаббатты паш етіп, өзіндік мәнерімен тебіренетеді.

Ақынның «Махамбет» өлеңінде ер Махамбеттің рухымен сырласа отырып, халықтың бүгінгі өмірімен байланысты іздейді. Батырдың ел үшін «ерулі атқа

ер салып, егеулі найза қолға алып», теңдік іздеп жорытқан заманы мен бүгінгі тәуелсіздік алып, азаттыққа жеткен кезеңнің айырмашылығы болса да, қараша халықтың Махамбетше ойын батыл айтып, теңдік сұрайтын қауқары болмай отырған қазіргі халына пұшайман болады. Әуелі: «Қайырылып мойын бұрмаған, / Қазақты тыңдап тұр ғалам. / Текті ұлды туып тамсанттың / Құрсағы құтты сұр далам», – деп құтты далаға мінәжар етіп, Махамбеттік ерлік жолдарын еске түсіріп алады да, соңында: «Сен өлдің жаудың қолында, / Намыс пен ардың жолында. / Біз бықсып барып сөнерміз, / Айналып тәлкек-ойынға. / Жүрегім болды мұң-таспа, / Қаһарман ата, Сіз басқа. / Көңкілдеп өтер күндері / Шерменде болған біз – қасқа» [5, 88 б.], – деп тұжырымдайды.

Батырлық пен ерлік – ұлттық поэзиямыздағы ежелден келе жатқан, отаншылдық пен елшілдікпен тұтасып жатқан қасиетті тақырыптардың бірі. Гүләйім «Сүйінғара сыбаға» өлеңінде Адай елінің атақты батыры Сүйінғараның намыскер болмысын, ол туралы аңызда айтылатын «сыбаға» дәстүрін жырға қосса, «Күйініш» балладасында Әбілқайыр ханның өлімі үшін кек қуған Бопайдың төркіндерін бастап келген Шотан батырдың Барақ сұлтаннан кек қайтаруын бейнелейді. Өлеңнен ұлт тарихымен астасып жатқан елдік пен ерлік, ар мен намыс, адамгершілік пен абырой секілді құндылықтардың маңызын танимыз.

Ақындық шығармашалықта лирикалық кейіпкердің орны мен маңызы ерекше. Өлеңде өз атынан сөйлеуші кейіпкер – негізінен осы лирикалық кейіпкер ретінде оқырманымен сырласады, өзінің ішкі ғаламындағы жан сырын жайып салады. Г.В.Гегель айтқандай: «Бейнеленетін нысанаға (объектіге) суреткердің шынайы субъективтік қызығушылығының бір қыры – оның өзін танытқысы келуі. Оған дайын күйіндегі шығармадан гөрі жаңадан туатын субъект арқылы өзін-өзі танытатын шығарма жазу артық» [6, 50 б.].

Ақындар заман мен қоғам жайлы жыр толғағанда, осылайша өз атынан

сөйлегенмен, В.Г.Белинский, «ақын өзі туралы айтса да, ол жалпы халықтың атынан сөйлеуге бейім» [7, 234 б.] болатынын көреміз. Өйткені, ақынның толғайтыны – жеке өзінің ғана емес, жалпы қоғамның жайы, адамдардың тағдыры. Сондықтан жас ақындар да қоғамның бүгінгі жайын, түрлі проблемаларды жырлауды назардан тыс қалдырмайды.

Г.Дәулетбаева «Маңғыстауға мұң шағу» өлеңінде: «Ей, Маңғыстау! / Сенде тудым – бұл мәңгілік мәртебем, / Меншігімдей көрінеді әр төбең. / Жүрегімнің жыр-қауызын жарғызып, / Дәл өзіндей туса деп ем мәрт өлең!» – деген туған өлкеге деген перзенттік махаббатын поэзияға іңкәрлік сезімімен сабақтастыра бастайды да, Маңғыстаудың қазіргі жайын – дархан даланың ең байлығының қызығын дегерлікпен тұрғындарына бұйырмай, келімсектердің қойны-қонышын толтыра қомағайлана ұрлауына ренішін жеткізіп, туған даласына мұң шағады: «...Бауырыңа келімсектер таласар, / Өле кетсем, – жоқ қимасым санасар. / «Тірлігінде жылымады бойы» деп, / Бір-ақ уыс топырағыңмен жаба сал» [5, 116 б.], – деп элегиялық-мұңды әуенмен аяқтайды.

Бұл жерде ақынның туған жерді жырлай отырып, оның басындағы проблеманы көтеруі – автордың азаматтық позициясымен астасып жатқан күрделі құбылыс. Белгілі ғалым В.В.Виноградов айтқандай: «Әлбетте, автордың тақырыпқа жай ғана қатынасынан гөрі «автор образы» әлдеқайда терең, кең әрі жан-жақты болмақ» [8, 215 б.]. Демек, авторлық қатынас тек автордың өз күйін ғана емес, оның ең жақын рухани әлемін, өзі өмір сүріп отырған кеңістігін, қоғамы мен заманының жайын өзегінен өткізе терең қамтып отырады. Гүләйім жырларында мұндай ұлтының жоғын жоқтап, санасына сәуле түсіруге тырысқан патриоттық сарынмен суарылған жолдар жиі ұшырасады.

Әдебиеттегі өзінің қадамын нықтап, оқырмандарына жақсы танылып қалған жас ақын Нұргүл Маулианың нәзік ли-

рикасы кім-кімнің де жүрегіне жылы тиетін әсем айшықтарға толы. Ол өзінің алған тақырыбын терең зерттеп барып, қолына қалам алады. Айтайын дегенін еш бүкпесіз, бірақ ерекше тұспалмен, тосын реңк-бояулармен құбылтып отырып жеткізеді.

Оның жырлайтын тақырыбы да әр алуан. Ол жастық шақтың бейкүнә да нәзік сезімдерін, достық пен сүйіспеншілік қырларын жырласа, өмірдің сан алуан мәселелерін, адамдар арасындағы сыйластық пен қасиеттілікті, қазақтың қасиетті салт-дәстүрін тебірене толғайды. Сондай-ақ елге қадірлі, өзінің алдында да өнегесімен із қалдырған сыйлы жандардың жырға қосып, ризашылығын білдіреді. «Жібекке сыр, айтып жүріп Баянға ән, / Қалам тербеп, қауырсынын таянғам. / Сырларыма сырға тағып ақ шағыл, / Армандары ақ таңдарда оянғам. / ...Мәуелі бақ іздеп жүріп гүл-жаздан, / Мұнарадай мұнша ғашық Мұмтазға ән. / Құла түзде құйын сұрап сүйінші, / Ең алғашқы жырларымды құм жазған» [9, 4 б.], – деген жыр жолдарында нәзік сезімге елтіген жырға деген құштарлық та, өмірдің әр сәтінен өлең іздейтін ақындық шабыт та, алғаш поэзияға құштар еткен құла түздің құмды даласы болып келетін туған жерге деген сүйіспеншілік те бар.

Әр халықтың тарихы мен шежіресі – ата-бабадан келе жатқан тарихи оқиғалар мен жөн-жоралардың жиынтығы, аләдет-ғұрып пен салт-дәстүр – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған озық тәжірибелері мен өнегелі істерінің қорытылған нәтижесі болса, ана тілі – солардың бәрін біздің ұрпаққа жеткізіп келген және өткеніміз бен келешегімізді жалғастыратын халқымыздың қарым-қатынас құралы. Ұлт боп ұйысу үшін осы негіздердің маңыздылығы әрбір саналы ұлт өкілі үшін түсінікті болуы керек. Мұның маңызын жас ақындарымыз өздерінше әр қырынан жырлап келеді.

Әсіресе, Нұргүл Маулианың қазақтың салт-дәстүрін суреттеуі ерекше. Оның өлеңдерінің атауларынан-ақ салттық поэзияның сарыны танылып тұрады. Мысалы, «Мұрындық»,

«Сексеуілдің селдіреген қатары», «Киіз үй», «Ұршық», «Жусан», «Шәй», «Сәукеле», «Сексеуіл», «Ертегі», «Кестелі орамал» т.б. өлең-жырларында жылы лиризммен қазақтың тұрмыс-салтындағы ұлттық нақыштарды, бұйымдарды, жол-жоралар мен әдет-ғұрып ережелерінің мәнін әдемі суреттейді. Ақын үшін қазақтың әрбір ұлттық салт-дәстүрінің, нышан-тәпсірінің орны бөлек. Оның жырлағанда ата-анадан көрген қасиет, бала кезден бойға біткен иба мен арнамыс, замандас апа-ағаларының сол жолды жалғастырып келе жатқан өнегесі – осылардың бәрі ақынның жастарға жол көрсетер әдемі жыр жолдарын тудыруға баспалдақтар іспетті.

Нұргүл – қазақтың дәстүрлі мәдениетінің құндылықтарын аса ықыласпен жырға қосып жүрген этнограф ақын. Маңғыстаудың Бейнеу секілді шығанда жатқан қазақы аулында өсіп, жастайынан ата-әжелердің тәрбиесін көріп, қаймағы бұзылмаған қазақы ортадан қазақы тәрбие алған ақын қыз сол халық өнері мен тұрмысының этнографиялық суреттерін ерекше шабытпен жырлайды және оны көзге елестетерліктей айқын-дықпен, жүрекке ұялайтындай образдылықпен бере біледі. Мысалы, «Киіз үй» өлеңінде қазақтың киіз үйін былайша суреттейді: «Кеудеме бір керемет күй құлады, / Сезімді сипат өтіп ұйқыдағы... / Жанымның жазиралы жайлауында / Ақ орда алты қанат үй тұрады. / ...Жалғанған оюлармен үзік арман, / Маржанын сұлулықтың сүзіп алған; / Ораулы шилері де қандай әсем, / Анамның саусағының ізі қалған. / Басына керегенің жанатты іліп, / Қиялмен бұрымымды тарап тұрып; / Өшпеуін түтінімнің тіледім мен, / Маздаған жерошаққа қарап тұрып» [9, 25 б.].

Бас-аяғы он шақты шумақтан тұратын осы өлеңде киіз үйдің ішкі жабдығы мен сыртқы құрылысы көркем суреттеліп, ата-бабадан қалған қасиетті мұраға деген автордың махаббаты көрінеді. Ұлттың материалдық мұрасын мақтаныш етумен қатар ұлттық сана мен менталитетке тән әдеп, салт, дәстүр құндылықтарын

жоғары көтере ұлықтайды.

Нұргүлдің қазақтың тұрмысына, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүріне арналған мұндай өлеңдерін оқығанда I. Жансүгіровтің этнографиялық өлеңдері еске түседі. Классик ақын «Қазақ үйдің тұрмысы» өлеңінде: «Ақ үйге алты қанат келсем кіріп, / Босаға, маңдайша мен табалдырық, / Кереге алты жапсар, алпыс уық, / Шаңырақ, күлдіреуіш оған жуық...», – деп киіз үйдің жабдықтары мен бұйымдарды түгендеп, ондаған заттардың атауын келтіре келе: «...Басқа түрлі жабдығын санай алмай / Сыртқы үзігін көрмекке кеттім шығып» [10, 16 б.], – деп түйіндеуші еді ғой.

Ілияс ақын, сондай-ақ, «Ұршық», «Қақпан», «Домбыра», «Сабын», «Сап-таяқ», «Көші-қон» секілді өлеңдерінде қазақ тұрмысына қажетті де қадірлі бұйымдарды қасиетті жәдігердей әдемі де әсерлі жырлаған. Мысалы «Ұршық» өлеңінде: «...Оймышты ұшқат, ырғай сап, / Ұршығым, сені қолға алам. / Ұршығым ұшқыр, нар тайлақ, / Жез бұйдалы желмаям. / Желмаям, желші, нар тайлақ, / Тартына берме тайтаңдап. / Тартына берсең тайтаңдап, / Тақымдап қоям қайта айдап» [10, 48 б.], – деп қазақтың қасиетті ұршығын әдемі суреттейді.

Ал Нұргүл де қазақтың жанын оның ата-бабасы тұтынған жәдігерлер мен ұстанған жолынан іздейді. Соны жеріне жеткізе айтып, жүрегіңе қондыра жырлай келіп, соңын ойлы-тәлімді шумақпен түйіндеп отырады. Мысалы, «Ұршық» өлеңінде: «...Көрінбей кетсе, құдіреттің де көзі өлер, / Аналар кеше әспеттеп жүрген өз-өнер. / Оймағың қайда қызыңа кесте үйретер, / Ұршығың қайда, жаулығың қайда, әжелер?» [9, 26 б.] – деп риторикалық сұрақ қойса, «Сәукеле» өлеңінде: «...Сағыныштан сары күз боп іреңім, / Елеңдеп тұрар түзге күреңім. / Жұпарын шашар жан сарайыма / Жусанның иісін іздеп жүремін» [9, 34 б.], – деп жан сырын жайып салады. «Ақ бесік» өлеңінде: «...Ән тыңдап әсем / Мақпалдай тұнық кешіңнен, / Жайнадым гүлдей / Өзіңдей жаннат бақта өсіп. / Анам да мұнда / Орамалына орап өсірген, / Армандарымның /

Құндағы болған ақ бесік!» [9, 33 б.] – деп ақ бесіктің даңқын көкке көтереді.

Туысқандық сезім, қазақтың ағайын-гершілігі – қазақ баласы үшін атадан келе жатқан бауырмалдықтың, мейірімділіктің бастауы болып табылатын қасиетті сезім. Сондықтан ақындарымыз қазақтың туысқандық сезімін жырлауды да ақындық борыш деп түсінеді. Мысалы, Н.Маулина «Ауылды аңсау» өлеңінде туған аулы Бейнеуге әркез асығып жетуінің себебін осы туған жердегі «ағаның үйі – ақ мешіттің» барлығымен түсіндіреді. Асыл аға мен аяулы жеңешенің образдарын «Қалбалаң қағып шығады ағам алдымнан, Ақтарып тастап ақ сүттей болған көңілін», «Мен аңсап жеттім ауылдың иісін, жеңеше, Жерошақ құрып, шайынды шоққа демдеші» деген жолдармен жеткізеді. Осындай қымбат жандардың асыл бейнелерін ақынның ауылға деген ыстық сағынышына орап тұжырымдайды: «... Ауылым десем, тұлпары жырдың дара кеп, / Таңдайға мынау тылсымнан лағыл тамады от. / Киесін ұрып табаным тиген мекеннің, / Жүрегім менің соғады менің «Дала» деп [9, 28 б.]

Қазақтың қадірлі сусыны, жай ғана сусын емес, әңгіме соғып, сыр ақтарып отырып ішетін, әсіресе әйел адамдардың өміріндегі орны бөлек шайдың кереметін жеңгесі Жаннатқа арнаған «Шәй» өлеңінде былай деп әдемі кестелейді: «...Алыс емес көрінеді-ау Ай да аса, / Жан жайлауын бұл қуаныш жайласа. / Балқаймақпен баптап іше білгенге, / Шәй да рахат, сексеуілге қайнаса! / Сол бір кезде сәл кідіріп айла сан, / Дүбірлетіп дархан дүние той жасар. / Ұмытып бар күйбең, күйкі тірлікті, / Самаурынның жанына кеп жайғасам...» [9, 32-б.]

Ал «Ата дәстүрді аңсау» өлеңінде Нұргүл ақын: «Білуге деген жақсы мен жаман арасын, / Ескілеу менің заманәуи көзқарасым. / Ата дәстүрді аяққа таптап, досым-ау, / Түсінбей жүрмін, қай жаққа кетіп барасың?» [9, 74 б.] – деп ата дәстүрден алшақтап бара жатқан замандастары мен жас буынға ренішін жеткізе отырып, бүгінгідей ешқандай жоқшылық пен таршылық көрмей өскен ұрпақтың

бойындағы ата жолын ұмытқан кейпін бірер мысалдармен шолып өтіп, ескерту жасайды: «...Айтқызып қойса, көсемсің өзің, шешенсің, / (Білігі жоққа айтылған ақыл – бекер, шын), / Иінағаштың салмағын сезбес иықтар / Тұрмыстың азмаз салмағын қайтіп көтерсін» [9, 54 б.]

«Ақынның өз тұлға-бейнесі оны тебіrentкен ой-сезімдерден, айтылып-баяндалып отырған өмірдегі әр алуан түрлі жағдайларға, қоғамдық мәселелерге, әр түрлі адамдардың іс-әрекеттеріне оның қатынасынан, берген бағасынан айқындала түсіп, жан-жақты толық көрінісін табады», – дейді әдебиеттанушы ғалым, қазақ өлеңінің теориясын зерттеуші З.Ахметов [11, 147 б.]

Ақын кей өлеңдерінде өмірдегі бар нәрселерді, құбылыстарды суреттей келе, оның астарлы мағынасына көз жіберіп, ұқсату арқылы басқа бір нәрсені сөз етуге де бейімділік танытады. Мысалы, ақынның «Мұрындық» аталатын өлеңінде қазақтың дәстүрлі шаруашылығы мен тұрмысындағы мұрындық пен ноқта секілді бұйымдардың қолданысын, мән-маңызын айта келе, былайша аяқтайды: «...Өтті жылдар, уақыт сырын ұғындық, / Бәрі өзгерді, қоғамға сай құбылдық: / Бір ағамның мойнында жүр ноқтасы, / Бір ағамның тұмсығында – мұрындық. / Ата-бабам мұра қылған жеті өнер, / Сын айтасың, қай ұрпағың көгерер? / Бөріктің басында жүр ноқтасы, / Ал, Орамал, жетекте де кете бер! [9, 14 б.]

Бұл өлеңде қазақтың шаруашылығында кезінде кеңінен қолданылған мұрындық, ноқта секілді малға кигізілетін бұйымдарды суреттей келе, енді оны астарлы мағынада алып, қазіргі кезде кейбір жігіттердің әйелдің сөзіне еріп, соның айтқанынын шықпайтын мінезін келекелеу үшін мұрындық пен ноқта сөздерін пайдаланады. Бұл жерде ноқта, мұрындық, орамал сөздеріне мрониялық мағына да беріліп тұр. Сөйтіп, автор жеңіл әзілдің ыңғайымен әйелдерінің сөзінен шыға алмайтын ағаларын да бір шымшып өтеді.

Ғалым А.Н. Веселовскийдің: «Кез келген тұлғаны суреткер ретінде оның

шығармашылықта қол жеткен биігінен танымыз» [12, 53 б.], – дегеніндей, жас ақындардың ішінде болашағынан мол үміт күттіретіндері осы бастан өздерінің поэтикалық бағытын айқындай бастады. Поэзияға түрлік, мазмұндық және поэтикалық жағынан нақты жаңалықтар әкеле қоймаса да, «өзінше айтуға» деген талпыныстарының өзі олардың дұрыс бағытта еңбектеніп жүргенін көрсетеді және сол үміт тудырады дегіміз келеді.

Жастар шығармашылығындағы көркем ізденіс іздерін, негізінен, олардың өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктерінен көреміз. Ақын өмірлік барлық проблемаларды өз жан-дүниесі арқылы толғанып, лирикалық кейіпкердің атынан жеткізеді. Сондықтан ақын образы көбінесе осы лирикалық кейіпкер арқылы көрінеді. Көрнекті неміс философы Ф.Ницше: «Ақындардың образдары – ақыннан өзге ешкім де емес, тек бұл оның өлеңінде әр түрлі пішіндегі объективті тұрпаты ғана, сондықтан ол осынау ұлы әлемнің тұтқасы ретінде «мен» деп сөйлеуге толық хақысы бар», – деп жазған болатын [13, 168 б.].

Қорытынды

«Поэзия – ұшқыр жанр – ол тез таралады, оқушыға етер әсері де тез. Сол тез әсер тез ұмытылмау, жойылмау үшін өмірдің ең бір қиын, ең бір күрделі проблемаларын көрсету жолында ақындар атсалысады. Поэтикалық шығарма ұшқыр болса, тез ұшса, – жеңілдікпен ұшпайтыны өзінен-өзі түсінікті. Өлеңнің шын сарапшысы – уақыт. Ақынды да уақыт тудырады» [14, 193 б.], – деп жазған еді атақты ақын Ж.Нәжімеденов.

Ақын өзі өмір сүріп отырған кезеңдегі әлеуметтік мәні бар маңызды мәселелерге имандылық пен гуманизмге толы философиялық толғаныстар, қоғамдық көзқарастар арқылы үн қосып отырады. Нағыз лирикалық жырлар ақынның өз меншігінен шығып, жалпы халықтық қазынаға айналады, әрбір оқыған жаңды рухани байыта түседі. Адамның бір оқығанынан ішкі жан дүниесіне бойлай сіңетін, бүкіл жан-дүниесін билеп алып, тебіреністі

де толғанысты сезімдерді басынан кешіретін – осы лирика. Сондықтан бұл жанрға ұраншылдық жат, ол қоғамдық тапсырыспен жазылмайды. Ақын ағынан ақтарылып, өзінің жан дүниесінен қайнап шыққан бұрқақты асыл ойларын ғана лирикаға айналдырады. Ұйқасқанның бәрі бірдей өлең болмайтыны сияқты, лириканың құдіреттілігі оның қарапайым адамдардан бастап, небір жоғары интеллектілі адамдарға дейін мойындататынында, нағыз өнер мен өнер иесіне құрметпен қарататындығында.

Әр заман өз ақындарын туғызады. Әр кезеңдегі ақындардың жырларынан сол кездің болмысын танимыз, арман-мұраттарын ұғамыз, проблемаларын көреміз. Өйткені, ақын – өз заманының перзенті. Заманының көкейтесті мәселелері ақынның да жанын толғандырып, қолына қалам алдырады. Ол өз кезеңінің проблемаларын қозғап, өзі жүретінің қалауымен соларды шешудің жолдарын іздейді. Сол мақсат ақынды көркем сөздің құдіретімен жырлар тудыруға итермелейді. Ол жырлардың өміршең болуы, оқыр-мандарына жылы қабылдануы және ақынның абыройын асырып, өзіндік орнын табуы – ақынның шеберлігіне байланысты.

Жинақтап айтқанда, жас ақындар поэзиясында ұлттық құндылықтар аса маңызды сапа және атрибут ретінде көрініс тауып, болашақ дамуымыздың бір алғышарты түрінде жырлануда. Жастар шығармашылығындағы көркемдік ерекшеліктер тақырыптық-идеялық, формалық және стильдік тұрғыдан авторлардың өзіндік ізденістерімен толығып, ақындардың өнерден өз қолтаңбасын тауып, көркем мәнерін қалыптастыруға, өмірді өзінше жырлап, дәстүр мен жаңашылдықты сабақтастыра даму бағытын белгілеуде. Бұл авторлардың білімі мен білігіне, өмірді зерттей отырып, ой қорыту, баға беру, көркемдік шешім мен толғаулы тұжырым жасау машығын қалыптастыруда. Мұның бәрі ақындардың поэзияның асыл мұраттарын жақсы түсінетінін, сөз өнерін құрметтеп, ақындық өнерге адалдықпен қарайтынын көрсетсе керек. Сондықтан, маңғыстаулық ақындық мектеп өзінің

лайықты ізбасарларымен жалғастық тауып келеді деп сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1 Медетбек Т. Алтынкөпірліктер // *Жұлдыз*. – 2019. – № 9. – 69-76 бб.

2 Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // *Егемен Қазақстан*. – 2021. – 5 қаңтар.

3 Маңғыстау мақамдары. Маңғыстау облысы жас ақындарының жыр жинағы. – Алматы, Дәстүр, 2013.

4 Абай дәстүрі және тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ лирикасы // Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы, Арда, 2009.

5 Айнахан Есет. Гүлнар Науырша. Гүләйім Дәулетбаева. Маңғыстау ақын-жазушыларының кітапханасы. – Алматы. ҚАЗАқпарат. – 2013.

6 Гегель. Эстетика. В 4-х томах. 2 том. – М., 1971.

7 Белинский В.Г. Избранные сочинения. Том 5. – М., 1984.

8 Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. – М., 1961.

9 Маулина Н. Ай сырғалы ақ шағыл. – Алматы, Үш қиян, 2019.

10 Жансүгіров І. Бес томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы, Жазушы, 1986.

11 Ахметов З. Казахское стихосложение. – Алматы, 1964.

12 Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989.

13 Ницше Ф. Сочинение в двух томах. Т.1. – М., 1990.

14 Нәжімеденов Ж. Аспан шақырады. Әңгімелер, хикаяттар, мақалалар. – Алматы, Жазушы, 2005.

Transliteration

1 Medetbek T. Altynkopirlikler [Altynkopirlyk] // *Zhuldyz*. – 2019. – № 9. – 69-76 bb. (in Kaz)

2 Tokaev Q.K. Tauelsizdik barinen qymbat

[Independence is more precious than anything // Independent Kazakhstan] // *Egemen Qazaqstan*. – 2021. – 5 qantar. (in Kaz)

3 Mangystau makamdary. Mangystau oblysy zhas aqyndaryнын zhyr zhinagy [Mangistau statuses. A collection of poems by young poets of Mangistau region]. – Almaty, Dastur, 2013. (in Kaz)

4 Abai dasturi zhane tauelsizdik kezenindegi kazak lirikasy [Abai tradition and Kazakh lyrics in the period of independence] // Abai dasturi zhane kazirgi kazak adebiyeti. – Almaty, Arda, 2009. (in Kaz)

5 Ainahan Eset. Gulnar Nauyrsha. Gulaiym Dauletbaeva. Mangystau akyn-zhazushylaryнын kitaphanasy [Ainakhan Eset. Gulnar Nauyrsha. Gulayim Dauletbaeva. Library of Mangistau poets and writers]. – Almaty, QAZakparat, 2013. (in Kaz)

6 Gegel'. Jestetika [Aesthetics]. V 4-h tomah. 2 tom. – M., 1971. (in Russ)

7 Belinskiy V.G. Izbrannye sochineniya [Selected compositions]. Tom 5. – M., 1984. (in Russ)

8 Vinogradov V.V. Problema avtorstva i teoriya stiley [The problem of authorship and style of theory]. – M., 1961. (in Russ)

9 Maulina N. Ak syrgaly aq shagyl [White pebble with moon earrings]. – Almaty, Ush qiyana, 2019. (in Kaz)

10 Zhansugirov I. Bes tomdyq shygarmalar zhinagy [Collection of works in five volumes]. I tom. – Almaty, Zhazushy, 1986. (in Kaz)

11 Ahmetov Z. Kazahskoe stihoslozhenie [Kazakh poetry]. – Almaty, 1964. (in Russ)

12 Veselovskiy A.N. Istoricheskaya poetika [Historical poetics]. – M., 1989. (in Russ)

13 Nicshhe F. Sochinenie v dvuh tomah [Composition in two volumes]. T. 1. – M., 1990. (in Russ)

14 Nazhimedenov Zh. Aspan shakyrady. Angimeler, hikayattar, makalalar [Heaven is calling. Stories, stories, articles]. – Almaty, Zhazushy, 2005. (in Kaz)

АВТОР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Әділет Дыбысұлы Қабылов

филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан, email: adlet_kabylov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9960-2380>

Адилет Дыбысович Кабылов

кандидат филологических наук, профессор, Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан, email: adlet_kabylov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9960-2380>

Adilet Kabylov

Candidate of Philological Sciences, Professor, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan, email: adlet_kabylov@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9960-2380>

АНИМАЦИЯ ЖАНРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ АЙҚЫНДАУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

¹О.С. Бурибеков, ²С.Е. Нурмуратов, ³Б.А. Сайнанов, ⁴Р.С. Сартаева

АҢДАТПА

Мақалада қазіргі әдеуметтік жаңғыру кезеңіндегі визуалды мәдениеттегі кең ауқымда көрініс таба бастаған анимация өнеріне талдау жасалып, оның ұлттық-мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы орны мен, оны жүзеге асыру механизмдері зерттелген. Өскелең ұрпақтың ұлттық мәдениетімізде қолданысқа ие болып отырған анимация жанрына деген көзқарастар мен заманауи мультипликация мазмұнының әсері жайында сауалнама нәтижелері ұсынылған. Мультипликация арқылы мәдениеттер саналуандылығын баяндайтын сюжеттер барысында мәдениеттер арасында байланыс құру мүмкіншілігі қарастырылып, оның қолданбалы маңызы көрсетіледі.

Түйін сөздер: мультфильм, мәдениеттану, ұлттық сана, анимация, тәрбие, мәдени бірегейлік.

^{1,3} Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

^{2,4} ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
О.С. Бурибеков,
onlasyn777@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

Бурибеков О.С.,
Нурмуратов С.Е.,
Сайнанов Б.А.,
Сартаева Р.С. Анимация жанры және оның ұлттық бірегейлікті айқындаудағы маңызы // Адам әлемі. – 2023. – № 2 (96). – Б. 25-34.

Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында № BR10965263-ОТ-21 «Социальная модернизация казахстанского общества: идейно-мировоззренческие основания, концептуальные модели, социокультурные процессы, социально-политические технологии» бағдарламасы аясында әзірленді.

Жанр анимации и его значение в определении национальной идентичности

Аннотация. В статье анализируется искусство анимации, которое начинает активно проявляться в широких масштабах в современной визуальной культуре, кроме того, исследуется его место в формировании национально-культурной самобытности и механизмы ее реализации. Представлены результаты анкетирования подрастающего поколения о влиянии содержания современной мультипликации и подходов к жанру анимации, который используется в нашей национальной культуре. В ходе сюжетов, рассказывающих о многообразии культур через мультипликацию, рассматривается возможность создания связей между культурами, демонстрируется ее прикладное значение.

Ключевые слова: мультфильм, культурология, национальное сознание, анимация, воспитание, культурная идентичность.

The Genre of Animation and its Role in the Definition of National Identity

Abstract. The article analyzes the art of animation, which began to be reflected in a wide range in modern visual culture, examines its place in the formation of national-cultural identity and mechanisms for its implementation. The results of a survey on the attitude of the young generation to the genre of animation, which is used in our national culture, and the influence of modern

content of animation are presented. In the course of stories telling about the diversity of cultures through multiplicity, the possibility of creating connections between cultures is considered and its applied significance is shown.

Key words: Cartoon, Cultural Studies, National Consciousness, Animation, Education, Cultural Identity.

Kіpіcne

Ұлттық бірегейлік тақырыбы мено-
тандық және әлемдік анимация сала-
сында жазылған ғылыми еңбектерді
зерделей келе, қарастырылып жатқан
мәселе өзекті және кешенді мәселе
екені анықталды. Қазіргі уақытта ви-
зуалды көркем шығармалар арасын-
да бұқаралық мәдениетке ең танымалы
мультфильмдер екенін ескерсек,
онда бұл жағдаят оның жас ұрпақтың
дүниені түсінуіне әсер ету құралы екенін
білдіреді. Ерекше өнер саласының
шығармалары кез келген ұлттың өзіндік
санасындағы өзін-өзі тану процесінен
бастап, біртұтас дүниетанымын да
қалыптастыруда үлкен позитивті рөл
атқарады. Заманауи әлемдік мәдениет
қазіргі жаһандану кезеңінде вербал-
ды негіздерге сүйенген сөз өнерінен
құбылыстарды визуалды бейнелермен
айшықтайтын мәдени матрицаларға
қарай қарқынды ауысуда. Әлеуметтік
құндылықтар мен дүниетанымдық
көзқарастарды қалыптастыратын ви-
зуалды ақпараттар контенті заманауи
көрермен қызығушылығын арттыруы-
на байланысты кең ауқымданып, өзінің
ықпал ету аясын кеңейтуде.

Жалпы кино өнері өткен ғасырдан
бері адамзат мәдениетінің маңызды са-
ласына айналды. Ал енді қазіргі таңда
анимациялық кино аудиториясы тек
балалармен шектелмей аға буынды да
қамти бастады және бұл гуманитарлық
сала азаматтардың жасы мен әлеуметтік
мәртебесіне қарамастан мәдени
сұранысқа ие болып жатқаны бай-
қалады. Көрермен ауқымының кеңдігі
мен көркем шығармашыл тілі туынды-
ларды тартымды ғана қылып қоймай,
фильм желісіндегі дәстүрлер мен
заманауилық инновациялар көріністері
кең мағынадағы мәдениетаралық
байланыстарға жол ашады.

Тарихи анимациялық фильмдер түр-
лі ұлттардың ауыз әдебиеті, аңыз бен

жырлары, жалпы фольклоры негізінде
жасалынатыны белгілі. Авторлар ани-
мацияны ерекше рухани құбылыс
ретінде этномәдени бірегейлікті қалыптастырудың бірегей құралы деп қарастырады. Анимациялық фильм өнер тұрғысынан алғанда мәдениеттердің көп-түрлілігін айқындауда ұтымды балама әдіс бола алады. Осы мүмкіндік анимацияның ұлттық бірегейлікті қалыптастыру әлеуетін зерттеуге негіз болып табылады. Мультипликация өнері қазіргі кезеңде жан-жақты қырларынан ғылыми зерттеліп келеді. Зерттеулерді талдау арқылы белгілі болғандай кейіпкерлер образы арқылы ортамен қарым-қатынас, адамгершілік, дәстүрлерге құрмет пен отбасы құндылықтары қалыптастыру мүмкіндігі мол [1, 152–173 б.]. Ғылыми мақала тақырыбының өзектілігі мен маңыздылығы қоғамдағы жас ұрпақтың дүниетанымдық жүйесін қалыптастыру мен дамытумен байланысты, сонымен қатар заманауи кезеңдегі ұлт болмысының әр түрлі қырларын жіктелеумен, жүйелеумен астаыруда болып отыр.

Әдіснама

Ұлттық және мәдени бірегейлікті қалыптастыру процесін зерделеудің жан-жақты теориялық әдіснамасын қолдану арқылы қолданбалы мағынадағы маңызы бар мультфильм сюжетінің әлеуметтік ортада қабылдануын нақты зерттеу үшін әлеуметтанулық зерттеулер арқылы қол жеткізілетін сауалнама әдісі таңдалды. Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізі ұлттық және мәдени бірегейлікті қалыптастырушы факторларды жүйелі талдау арқылы анықтау жатады. Сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік орталардың (бұқаралық ақпарат құралдары, отбасы, білім беру мекемелері, мәдени орта т.б.) функцияналдық маңызы ескеріле отырылып, көпәтностық қоғамда тиімді

мәдени-ұлттық бірегейлікті сақтап қалу үшін анализ бен синтез, сандық және сапалық талдаулардың тәсілдік маңызы көрсетіледі. Осы жағдайда анимациялық фильмдер мектеп және мектепке дейінгі жастарға (ұлттық сана-сезімнің сатылық қалыптасу кезеңдері) әсер ету көзі ретінде басты назарда болады. Түрлі ұлттар мәдениеттерінде кездесетін түрлі сюжеттерді көру арқылы анимацияда аталмыш мәдениетті таныстыру құзіреті пайда болады. Шығарма авторлары анимациядағы кейіпкерлер көрерменге тікелей немесе жанама ықпалы болатынын назардан тыс қалдырмады. Мультипликацияда көрініс табатын дәстүрлі образдар іс-қимыл, отбасы мен қоғамдағы қарым-қатынас, ұлттық тағамдар, сәлемдесулері, дәстүрлі ән-күйлерді үстіртін таныстырып мәдени типтер мен мәдени әрқелкілік туралы ой қалыптастырады. Міне сондықтан типологиялық жіктелеудің маңызы әлеуметтанулық зерделеу арқылы айшықталады.

Негізгі бөлім
Заманаулық анимация саласының
ғылыми-теориялық мағынада
зерделенуі

Мектепке дейінгі жастағы балаларды мультфильмдер арқылы ұлттық мәдениетті тану мәселесі аясында бірнеше зерттеулер жүргізілгенімен (А.Ю. Арутюнян, И.В. Гундорова, А.А. Немирович және т.б.), іс жүзінде, білім беру мекемелерінде қолданыс тауып жатқаны жеткіліксіз деңгейде. Себебі, қазіргі білім беру жүйесінде ұлттық бірегейлікті сақтауда анимациялық туындыларды пайдалануға баса назар аудармайды және визуалды өнердің бұл түрінің балалардың тұлға ретінде қалыптасуына әсері бағаланбайды [2]. Бұл туралы, зерттеуші М.С. Аромштам «Балалар өміріне ықпал етуші спецификалық құбылыс ретінде, байыппен жүргізілген психологиялық-педагогикалық сараптаудан өтуге ең лайықтысы - мультфильмдер» деп жазады [2; 3, 32 б.].

Көркем шығармалардың көрермендерге әлеуметтік, адами қасиеттеріне

оң әсерін Л.С. Выгодский, Ю.Н. Давыдов, А.В. Запорожец, Е.П. Крупник, А.Б. Ладыгина, В.С. Мухина сынды бірқатар зерттеушілер өз жұмыстарында жан-жақты қарастырған.

Әлеуметтік медиа саласын зерттеуде басты назар көрермен сұранысы [4, 84–87 б.], бейне ақпараттар арқылы жеткіншектердің мінез-құлқын қалыптастыру [5, 270–274 б.], заманауи мультфильмдердегі гендерлік мәселелер [6, 57–62 б.], этномәдениетке анимацияның ықпал ету мүмкіндіктері [7, 142–149 б.] төңірегінде құралған. Өнертану саласында жасалған зерттеулер негізінен кеңес дәуірі мен заманауи анимация тарихы, мәдениеттегі құбылыстардың кейіпкерлер образына әсері мен мультипликациядағы көркем өнердің өзгеруі және көрерменге жеткізу жолдарын зерттеген [8, 219–226 б.].

Мультипликация саласындағы зерттеулердің басым бөлігі мәдениеттанулық тұрғысынан жасалған. Осы ретте заманауи анимациядағы ана образы, салт-дәстүрлер мен мәдениеттанулық талдауға ерекше көңіл бөледі [9, 214–132 б.].

Осы зерттеуде анимациялық фильмдер мектепке дейінгі балалар арасында ұлттық мәдениет, салт-дәстүрге құрмет мәселелерінде әсер ету мүмкіндігі мол екенін болжадық. Зерттеу барысында басты ұстанымымыз – анимациялық фильмдердегі кейіпкерлер болмысы бұл балаларға асыл қасиеттерді қалыптастырудың тиімді үлгісі. Алайда, біршама зерттеулерде, педагогтер, мультфильм көру уақытын – жеткіншектердің бос уақытын толтыру немесе демалыс дегенге саяды. Зерттеу ұстанымымыз бұл қағидаға қарсы, өйткені мультфильм көруге жұмсалған уақыт бұл рухани байытатын, ой еңбегін талап ететін үдеріс болып табылады. Пайымдауымызша, анимациялық фильмді 5-7 жас арасындағы балаларға қажет жағдайлар, «әсерлі орта» құру арқылы ұсынса, адамгершілік пен ізгі қасиеттер қалыптасады. Психолог Гундорова, жеткіншектер ата-анасымен бірге ертегі тыңдау, мультфильм көру барысында жақсылық пен жамандықты, қулық пен

адалдықты ажырата білу мен қатар ойын мен өмірде кездесетін жағдайларда өзін қалай ұстау қажеттігін үйренетін таптырмас визуалды көрнекі құрал екендігін өз еңбектерінде жазған [3].

Жалпы алғанда, мультипликация саласы мен оның әлеуетін зерттеген мамандар тұлға ретінде бағыт-бағдар беру, әлеуметтендіру мен дүниетаным қалыптастыруда мүмкіншілігі мол екеніне көз жеткізген. Дегенмен, түрлі жас категорияларындағы және балалардың қабылдау ерекшеліктері, буыны қатпаған жасөспірімнің психологиясына әсері, отбасы құндылықтарын сақтау мен ұлттық мәдени мұраларды анимациялар арқылы жадында сақтау мәселесі басы ашық күйі қалуда. Шетел ғылыми әдебиеттерінде анимациялық туынды тек тәрбие қайнары емес, әлемнің этно-бейнесін қалыптастыру құралы ретінде санайды. Фильмдегі сюжет, кейіпкерлер келбеті арқылы көрермен ұсынылған ерекшеліктер мен стереотиптер туралы ақпарат алады.

ЮНЕСКО-ның мәдениетаралық қарым-қатынасына байланысты жасалған сауалнамаға сәйкес бұл тақырыптың тереңірек зерттелуінің маңызы мен қажеттілігін айқындап берді [10]. Бірқатар елдерде бұл тақырып заңнамамен бекітіліп, тіпті конституция деңгейінде заң-дастырылған. Шетел тәжірибесіне сүйенер болсақ америкалық қоғамда нәсілдік әлеуметтендіру мәселесі әлі күнге дейін ушығып тұрғаны белгілі, мысал ретінде жақында орын алған BLM қозғалысын алсақ жеткілікті [11]. Білім берудің мол тәсілдері түрлі жастағы балаларды әлеуметтендіру үшін жақсы құрал бола алар еді [12, 563-576 б.].

Түркия ғалымдары сараптама жасаған түркиялық «Ререе» мен канадалық «Cailou» анимациялық өнімдері желісінде этномәдени тұрғыда отбасындағы қарым-қатынас, дәстүрлі киімдер, ұлттық тағамдар, ұлттық сөйлеу ерекшеліктері мен ұлттық ән және билері айрықша көрініс тапқан [13, 418-423 б.]. Екі туындыны салыстыру нәтижесі - екеуі де берік жанұя бейнесі көрініс тапқандығын көрсетті. Дегенмен, түрік отбасындағы отбасы ішіндегі қарым-қатынас тығыздық екені бай-қалды. Бұған себеп деп

түріктердің дәстүрлі қоғамда өмір сүру ерекшелігі негіз болады деп есептеуге болады. Сонымен қатар туындылардың екеуі де қоғамда қалыптасқан ұстанымдар шегінен шықпай, отбасындағы тиісті міндетін атқарады.

Нигериялық оқушылардың анимация көмегімен әлеуметтенуін Э. Оласин де зерттеген [14]. Сауалнама нәтижесінде қатысушылардың 90% дүниетанымын ашуға танымдық мультфильмдер себеп болғанын айтса, жартысынан астамы анимация білім, кітапқа деген қызығушылығын бәсеңдеткенін айтқан. Соған қарамастан, ғалым түрлі жастағы жеткіншектердің әлеуметтенуіне мультипликациялық фильмдердің ықпалы анық деп тұжырымдайды. Тәжірибелік ұсыныс ретінде қаралатын анимацияға танымдық және діни мазмұнда туындылар қосу қажеттігін атап өткен. Қарастырылып жатқан мәселе Азия елдеріне де тән. Ескеретін жайт, шетелдік мультфильмдер аралас мәдениетті дәріптесе, жергілікті анимация туындылары керісінше ұлттық мәдени бірегейлікті ұстанатыны туралы тоқтамға келгені байқалды [15]. Жалпы дүниежүзілік мәдени процесс пен ұлттық дербес жолын анықтауы арасында өзара үйлесімді қатынастар орын алғаны абзал. Дәстүрлер мен инновациялар өзара байланыста болғанда ғана рухани прогресс туралы толыққанды айта аламыз. Заманауи пәрменді тенденциялар осы ұстанымдарды дәйектей түседі.

**Әлеуметтік зерттеулер
арқылы жастардың визуалды
өнерге қатысты құндылықтық
бағдарларын анықтау**

Ғылыми зерттеу барысында басқа ғылыми тәсілдермен қатар сандық саралау әдісі пайдаланылды. Мультипликациядағы жетекші ойды қаншалықты түсінгенін саралау үшін сауалнамаға қатысушыларға электронды түрде студенттік әлеуметтік желілерде ашық және жабық сұрақтар қойылды. Әлеуметтік сауалнама сұрақтардың мазмұны негізінен жастардың мультфильм көруге деген көзқарасын, күнделікті өмір мен

өнердегі мәдени ерекшеліктерге деген қарым-қатынастарын анықтаудан тұрады және зерттеуді бір бөлігі әлеуметтік-демографиялық сұрақтардан құралған. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің жаспы саны - 238 адамнан құралды (66% жігіттер, 34% әйелдер). Респонденттердің жас деңгейі 19 - 39 аралығында. «Анимациялық фильмдерді көресіз бе?» деген сұраққа - 46,6% «иә, жиі көремін» десе, 49,6% - «иә, анданда» деп, тек 3,8 % ғана көрмейтіндігін білдірген. Себеп ретінде: бос уақыт тапшылығы мен қызығушылығы жоқ екенін айтқан. Дәйектемелері - «Кино көрген қызығырақ», «Анимациялық фильм ән-күй, кино, кітаппен салыстырғанда қызықсыз». Еркін жауаптар ішінде оң көзқарас танытқандар да болды: «...тек балаларға емес, үлкендерге де ой саларлық мультфильмдер бар»; «аниме ұнайды»; «керемет емес пе?!». Респонденттердің 90,8% анимация көрермендерінде жас шектеулері болмайды десе, тек 2,1% ғана мультфильмнің мақсатты аудиториясын мектепке дейінгі мен кейінгі топтарға бөліп көрсетуді қалаған. Бұл сауалды талқылау барысында түрлі жастағы көрермендерге туындылардың да әркімі бола алуы аталған өнердің қазіргі уақытта сан қырлы сипатты екендігін дәлелдейді. Мысалы: «Мультфильмнің түр-түрі бар ғой...», «балаларға арналған "Робокоп" бар», жасқа қарамайды, «Спанч Боб», ашығын айтқанда анимацияны тек жастарға немесе тек үлкендерге деп бөлінбейді...» деген жауаптар алынды.

Анимациялық фильмде бейнеленетін ұлттық мәдениет көріністері көрермендердің қызығушылығын тудырады. Фильм көрерменді баурап, «өзге» мәдениет пен «өз» мәдениетінің ұштасар немесе ұқсас тұстарын байқап, саралауға мүмкіндік береді. Назар аударарлық жайт, жаппай жаһандану жағдайында мәдениет мазмұны кейіпкерлердің ұлттық, мәдени ерекшеліктерінен алшақтап, психологиялық, көңіл күй сәттерін көрсетуге басымдық беруде. Солай бола тұра, көрермендердің 76% көрсетілген ұлттық дәстүрлер мен мәдениет ерекшеліктеріне көңіл аудартатынын көрсеткен; 15% көңіл бөлмесе,

8,8% жауап беруге қиналатынын айтқан. Респонденттердің 93,7% мультфильм бұл өзге ұлттар мәдениетін танудың қайнар көзі екенін атап өткен (сурет.1).



Сурет 1. Анимациялық фильмдер өзге мәдениет ерекшеліктерін көрерменге жеткізе алады ма? деген сұраққа жауап беру көрсеткіші. (% респонденттер, N=238)



Сурет 2. Өзге ел мәдениеті сіз ойлағандай көрініс тапқан кезі болды ма? деген сұраққа жауап беру көрсеткіші. (% респонденттер, N=238)

Сауалнамаға қатысушылардың 66% өзге елдің мәдениетін анимациялық фильмдерде өзі ойлағандай көрініс тапқанын кездестіргенін айтса (сурет 2.), 42% мәдени көптүрлілік көрініс тапқан анимациялық туындыларды білетіні туралы жауап берген (сурет 3.).



Сурет 3. «Мәдени көптүрлілік көрініс тапқан анимациялық туындыларды білесіз бе?» деген сұраққа жауап беру көрсеткіші. (% респонденттер, N=238)

Мұндай анимациялық фильмдердің басым бөлігі шетелдік туындылар болып табылады: «Коко сыры», «Покахонтас», «Спанч Боб», «Алладин», «Эльдорадоға жол», т.б. «Мультфильмнің өзі шетелдік болған соң кандай жағдайда да дәстүрі мен мәдениетінде айырмашылық болады...», «Мулан», (нақты бір ұлттың мәдениетіне негізделген туындылар да мысалға алынды) «Рио» - Бразилия, «Кунг-фу Панда» - Қытай, «Батыл жүректі» - Шотландия. Қазақтың ұлттық анимациясынан келесі мультипликациялар аталды: «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Мулан», «Ақсақ құлан», «Жошы хан», «Қожанасыр – құрылысы», «Тапқыштар», «Бозторғай», «Үш шебер», «Қаңбақ шал» сынды мультфильмдер атап өтілген.

Сауалнамаға қатысушыларға ұлттық құндылықтар мен мәдени бірегейлікті көрермен жеткізу құралы ретінде әлеуетін қалай бағалар едіңіз? деген ашық түрдегі сауалға 115 жауап алынды. «Келісеміз» деген жауаптар төмендегідей өрнектелген еді: «Әдетте, басты назар мәдениетте болмағандықтан, ол тұстары жанама көрсетіледі. Сондықтан қосымша ізденуге талпындырады...», «...мәдени саналуандығы жоғары деңгейде көрсетілген»; «анимация тілі арқылы әртүрлі мәдени ерекшелікті қарапайым жеткізуге болады», «көрерменге дұрыс жеткізе білуде анимацияның мүмкіншілігі мол, өйткені сурет, түстер арқылы көп ақпарат тартуға болады», «басымдылығы-

мультфильмде тілдік ерекшеліктер, көмегімен мәдени ерекшеліктер кеңінен насихаттала алады», сонымен қатар, анимациялық фильмде мыналарды ести аламыз «...өзге ұлттың дәстүрлі әндері», «кейіпкердің өзін өзі ұстауы арқылы, сол ұлттың тұрмыс-тіршілігінен хабардар бола аламыз», «...анимация шекарасы - қазіргі таңда тек балалармен шектелмейді», «...бұл саланың әлеуетінде шек жоқ өйткені барлығы тек авторлар талғамы мен техникаға байланысты».

Қарсы ұстанымдағы жауаптар келесідей болды: «Ешқандай. Мен қызықпаймын»; «көрмегенмін», «көңілім толған жоқ». Кей жауаптарда анимацияны басқа салалармен салыстырғандар да болды: «ақпарат жеткізу мүмкіншілігі кинодағыдан кем емес». Пікірлер плюрализмі кез келген демократиялық қоғамда кеңінен таралады, дегенмен түбегейлі мәселелер бойынша қоғамдық пікірдегі біртұтастық болуы маңызды және бұл тенденция қоғамдағы ұлттық бірегейліктің үйлесімді қалыптасып жатқанынан хабардар етері анық. Сондықтан өнердің барлық салалары ұлттың тұтастанған келбетін қалыптастыруға, дамытуға өз үлесін қосары анық. Мультипликация да ұлт руханиятының маңызды бөлігі екенін атап өте аламыз.

Жоғарғы оқу орны білім алушылары да шетел тілдеріндегі анимацияларды көретінін өткен. Жауаптары келесі кестеде бейнеленген:

Кесте1. Шетел тілінде мультфильм көруге қалай қарайсыз?*

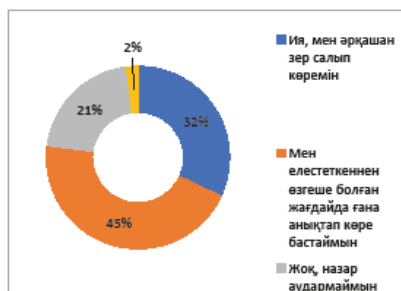
Жауап нұсқалары	Жауаптар саны	Пайыздық көрсеткіш
Көремін, өте қызықты	57	23,9
Көремін, ана тілімде (қазақ) де көріп тұрамын	21	8,8
Сирек, аударма субтитрлары болса ғана	95	39,9
Жоқ, өзге тілді түсіну қиындық тудырады	76	31,9
Басқа	8	3,1
Барлығы	256	100

* бірнеше жауап түрін қолдану мүмкіндігі алдын ала ескертілді.

Мәдениетаралық қарым-қатынас туралы 2000 жылғы зерттеулерде, тұлғаның мәдениеттердің саналуандылығы жағ-

дайында тиімді өзара әрекет пен байланыса алуы жайында мәдени таным (CQ) тұжырымдамасы пайда болған еді

[16, 27-38 б.]. Бұл тұжырымдаманың құрылымдық басты бөлімі - ұлтаралық байланыста мәдениеттердің саналуандылығы маңызды екені пайымдалып, мәдениеттерді тануды қызықтыра отырып өзара ықпалдасуға ынталандыру көзделген. Зерттеу жұмысында сауалнамаға қатысушыларға сұрақтар күнделікті өмірде түрлі мәдениеттердегі ерекшеліктерге деген көзқарасы қандай екенін анықтауға арналған еді (сурет 4).



Сурет 4. Күнделікті өмірде түрлі мәдениеттердегі ерекшеліктерге деген көзқарасыңыз қандай? деген сұраққа жауап беру көрсеткіші. (% респонденттер, N=238)

Мультипликация арқылы мәдениет аралық қарым-қатынастардың өрбуі

Шетелден келген қонаққа немесе танысыңызға нағыз ұлттық нақышта, салт-дәстүріміз анық көрсетілген деп ұсына алатын анимациялық фильмді білесіз бе? деген сұраққа 40% - «иә» деп

жауап берсе, 57% ондай мультфильмдер жоқ деп жауап берген. Респонденттердің «ұлттық нақышта, салт-дәстүріміз анық көрсетілген деп ұсына алатын анимациялық фильмдердің аттарын атай аласыз ба?» деген сұраққа жауаптарын бірнеше категорияларға бөліп қарастыруға болады (сурет 5).

«Толағай» анимациялық фильмі



Сурет 5. Мәдениет пен ұлттық бірегейлікті айшықтайтын мультфильмдер

желісі қазақтың болмыс-тіршілігімен тығыз байланысты. Батырлар-қазақ ұғымында орасан күш иесі ғана емес, қажет болса өмірін сарп етуге дайын ел қорғаушысы. Аңызда Толағай бейнесі арқылы ұлттың мінезін, қайсарлығы мен мейірімділігін аңғаруға болады. «Ордабасы» мультфильмі желісі тарихқа негізделген. Онда Ордабасы тауында жоңғарларға қарсы жорыққа қазақтың үш жүзі бас қосып, тойтарыс беру арқылы бірлік пен отансүйгіштіктің озық үлгісін көрсетеді.

Аталмыш сұраққа жауап беру барысында, жиі кездескен дүниетанымдық

ойлар төмендегідей: «бұл фильмдерде қазақ халқының тұрмысы жоғары деңгейде көрсете білген», «... шетелдіктерге ұлтымыздың рухымен сусындай алады», «бала кезден көріп өскен мультфильмдеріміз, меніңше, қазақты тануға бірден бір контент», «бұлар ертегі, мақалдар, батырларын таныту арқылы ұлтаралық байланысты нығайтады», «қазақилықтың иісі аңқып тұр!», «... өйткені бұл фильмдер өзгеден бұрын өзімізге ұмыт қалып бара жатқан салт-дәстүрлерімізді жаңғыртуға көмектеседі» және т.б.

Сауалнамаға қатысушылардың

жауаптарынан байқағанымыз, барлығы ұлтының мәдени бірегейлігін мақтан тұтып, қонақжайлылығы мен ұлтжандылығын басқалармен бөлісуді азаматтық борышы санауында. Осы ретте егер адам өз ұлтына ғана тән ерекшеліктермен бөліскісі келген болса, демек ол өзін осы ұлттың ажырамас бір бөлігі ретінде сезінеді, яғни ұлттық бірегейленуі биік деңгейде деген сөз. Ал анимация осы ерекшеліктерді кейіпкерлер бейнесінде айшықтап көрсетуі арқылы жастардың дүниені рухани игеру көкжиегін кеңейтеді және өзге ұлт өкілдерінің ұлт бағиынын терең түсінуіне жаңаша мүмкіндіктер ашады, танымдық процесті жеңілдетеді.

Қорытынды

Мультфильмде ререкше рухани құбылыс ретінде қоғамдағы ұлттық сана, таным және мәдени бірегейлікті қалыптастыру мен дамытуда, рухани мұраны сақтауда мүмкіндігі зор. Жастар үшін рухани азық көзі ретінде анимациялық фильмнің көпқырлы мүмкіндігі мәдени бірегейлікті сақтау мен тұлғаны әлеуметтендірудегі маңызы күн санап артып келеді. Әлеуметтанулық сауалнама нәтижелеріне сәйкес, мультипликация өнері ұлттық мәдениетті сақтау мен мәдениеттер арасындағы өзара байланысты өрбітуге тетік болатын эвристикалық және дидактикалық әлеуетке ие. Заманауи отандық аниматографияның сан түрлі мазмұндағы туындыларын (мысалы, «Сен білесің бе?» атты қысқа метрлі анимациялық сериалының коллекциясы) отандық білім беру бағдарламаларына қосу арқылы оқушылардың дүниетанымдық зейінін ашу мен қатар жалпы өркениеттік мәдениетін танып білуге өз үлесін қосар еді. Сондай-ақ мәдени бірегейлігі сақталған, танымдық дидактика құралын анимация түрінде жасап, ұстаздар мен оқушыларға қолжетімді сандық платформаларға орналастыру - түрлі мәдениет пен ұлт өкілдерінің тіл табысуы мен ұлт аралық татулық орнатуға лайықты ресурс бола алады. Қазіргі Қазақстан үшін де, түркі тілдес елдер үшін

де, жалпы адамзаттың мәдени кеңістігі үшін де прогрессивті рөл атқаратын визуалды өнер туындыларын, мультипликация шығармаларын насихаттау арқылы біз әлемдік прогрестегі гуманизм үдерістерін пәрменді ете түсеміз.

Әдебиеттер

1 Немова О.А., Бурухина А.Ф. Мультипликационные фильмы как средство формирования семейных духовно-нравственных ценностей // *Вестник Московского университета*. - Сер. 18: Социология и политология. - 2014. - №1. - С. 152-173.

2 Аромштам М. Дети смотрят мультфильмы: психолого-педагогические заметки. Практика «Производства мультфильмов в детском саду». - М., Аромштам, - М., Чистые пруды, 2006. - С. 3-32.

3 Гундорова И.В. Проблема «Телевидение и дети в вопросах и ответах Детский сад от А до Я. - 2010. - №2.

4 Александрова Ю.А., Дятленко А.Р. Развитие российской мультипликации // *Национальная Ассоциация Ученых*. - 2016. - № 9 (25). - С. 84-87.

5 Козуля Е.А., Соколовская И.Н. Роль мультипликации в формировании ценностных ориентаций и моделей поведения младших школьников // *Образование как фактор развития интеллектуально-нравственного потенциала личности и современного общества: материалы VIII междунар. науч. конф.* - СПб., 2018. - С. 270-274.

6 Юдина К.Н., Кузнецова О.Е. Контент-анализ гендерных образов в современной анимации // *Психология и современный мир: материалы Всерос. науч. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых*. - Вып. 11. - Архангельск, 2018. - С. 57-62.

7 Репринцев А.В., Сухоруков И.С. Формирование этнокультурной идентичности подростков и юношества как проблема современной психологии и социальной педагогики // *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки*. - 2017. - № 7 (256). - С. 142-149.

8 Кузина Н.В., Кузина Л.Б. К вопросу о приемах передачи и трансформации художественной традиции в мультипликационных фильмах для детей // *Бюллетень науки и практики*. - 2016. - № 9 (10). - С. 219-226.

9 Кривуля Н.Г. Аудиовизуальная антропология: новый взгляд на анимацию // *Arta*. - 2012. - Т. 1. - С. 124-132.

10 UNESCO survey on intercultural 2017. Analysis of findings. UNESCO, 2018 // [Электронный ресурс] URL: <http://uis.unesco.org/>

sites/default/files/documents/unesco-survey-intercultural-dialogue-2017-analysis-findings-2018-en.pdf (дата обращения: 21.08.2021).

11 Социальные движения в Америке. // [Электронный ресурс] URL: <https://blacklivesmatter.com/never-alone/> (дата обращения: 21.08.2021).

12 Aldana A., Byrd C.M. School Ethnic-Racial Socialization: Learning About Race and Ethnicity Among African American Students // *The Urban Review*. - 2015. - Vol. 47(3). - P. 563–576.

13 Özer D., Avci İ.B. Cartoons As Educational Tools and the Presentation of Cultural Differences Via Cartoons // WCES 2014. Procedia Social and Behavioral Sciences. - 2015. - Vol. 191. - P. 418–423.

14 Olasinde E.A. Influence of Cartoons on the Socialisation of pupils of two primary schools in Ibadan, Nigeria // *JCMR*. - 2018. - Vol. 10. - No. 1. - P. 150–158. // [Электронный ресурс] URL:https://www.researchgate.net/publication/341481717_Influence_of_Cartoons_on_the_Socialisation_of_pupils_of_two_primary_schools_in_Ibadan_Nigeria (дата обращения: 29.11.2022).

15 Febriyanti E. Multiculturalism Represented in Adit and SopoJarwo Animated Series // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR)*. ICSSE 2017. - 2018. - Vol. 147.

16 Чигарькова С.В., Солдатова Г.У. Культурный интеллект как социально-психологический феномен: обзор концепции // *Национальный психологический журнал*. - 2018. - № 4(32). - С. 27–38.

Transliteration

1 Nemova O.A., Buruhina A.F. Mul'tiplikacionnye fil'my kak sredstvo formirovaniya semejnyh duhovno-nravstvennyh cennostej [Animated films as a means of forming family spiritual and moral values] // *Vestnik Moskovskogo universiteta*. - Ser. 18: *Sociologija i politologija*. - 2014. - №1. - С. 152–173. (in Russ)

2 Aromshtam M. Deti smotjat mul'tfil'my: psihologo-pedagogicheskie zametki. Praktika «Proizvodstva mul'tfil'mov v detskom sadu» [Children watch cartoons: psychological and pelagic notes. Practice "Production of cartoons in kindergarten"]. - M., Aromshtam, - M., Chistyje prudy, 2006. - С. 3-32. (in Russ)

3 Gundorova I.V. Problema «Televidenie i deti v voprosah i otvetah Detskij sad ot A do Ja [Problem "Television and children in questions and answers Kindergarten from A to Z]. - 2010. - №2. (in Russ)

4 Aleksandrova Ju.A., Djatlenko A.R. Razvitie rossijskoj mul'tplikacii [Development of Russian animation] // *Nacional'naja Associacija Uchenyh*. - 2016. - № 9 (25). - С. 84–87. (in Russ)

5 Kozulja E.A., Sokolovskaja I.N. Rol' mul'tiplikacii v formirovanii cennostnyh orientacij i modelej povedenija mladshih shkol'nikov [The role of animation in the formation of value orientations and behavior patterns of younger schoolchildren] // *Obrazovanie kak faktor razvitiya intellektual'no-nravstvennogo potentsiala lichnosti i sovremennogo obshhestva: materialy VIII mezhdunar. nauch. konf. - SPb., 2018. - S. 270–274. (in Russ)*

6 Judina K.N., Kuznecova O.E. Kontent-analiz gendernyh obrazov v sovremennoj animacii [Content analysis of gender images in modern animation] // *Psihologija i sovremennyy mir: materialy Vseros. nauch. konf. studentov, aspirantov i molodyh uchenyh*. - Vyp. 11. - Arhangel'sk, 2018. - S. 57–62. (in Russ)

7 Reprincev A.V., Suhorukov I.S. Formirovanie jetnokul'turnoj identichnosti podrostkov i junoshestva kak problema sovremennoj psihologii i social'noj pedagogiki [Formation of ethno-cultural identity of adolescents and youth as a problem of modern psychology and social pedagogy] // *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Gumanitarnye nauki*. - 2017. - № 7 (256). - S. 142–149. (in Russ)

8 Kuzina N.V., Kuzina L.B. K voprosu o priemah peredachi i transformacii hudozhestvennoj tradicii v mul'tiplikacionnyh fil'mah dlja detej [On the question of methods of transmission and transformation of artistic tradition in animated films for children] // *Bjulleten' nauki i praktiki*. - 2016. - № 9 (10). - S. 219–226. (in Russ)

9 Krivulja N.G. Audiovizual'naja antropologija: novyj vzgljad na animaciju [Audiovisual anthropology: a new look at animation] // *Arta*. - 2012. - T. 1. - S. 124–132. (in Russ)

10 UNESCO survey on intercultural 2017. Analysis of findings. UNESCO, 2018 // [Elektronnyj resurs] URL: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/unesco-survey-intercultural-dialogue-2017-analysis-findings-2018-en.pdf> (дата obrashhenija: 21.08.2021). (in Eng)

11 Social'nye dvizhenija v Amerike [Social movements in America] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://blacklivesmatter.com/never-alone/> (дата obrashhenija: 21.08.2021). (in Russ)

12 Aldana A., Byrd C.M. School Ethnic-Racial Socialization: Learning About Race and Ethnicity Among African American Students // *The Urban Review*. - 2015. - Vol. 47(3). - P. 563–576.

13 Özer D., Avci İ.B. Cartoons As Educational Tools and the Presentation of Cultural Differences Via Cartoons // WCES 2014. Procedia Social and Behavioral Sciences. - 2015. - Vol. 191. - P. 418–423.

14 Olasinde E.A. Influence of Cartoons on the Socialisation of pupils of two primary

schools in Ibadan, Nigeria // JCMR. - 2018. - Vol. 10. - No. 1. - P. 150–158. // [Elektronnyj resurs] URL: https://www.researchgate.net/publication/341481717_Influence_of_Cartoons_on_the_Socialisation_of_pupils_of_two_primary_schools_in_Ibadan_Nigeria (data obrashheniya: 29.11.2022).

15 Febriyanti E. Multiculturalism Represented in Adit and SopoJarwo Animated Series //

Advances in Social Science, Education and Humanities Research (ASSEHR). ICSSE 2017. - 2018. - Vol. 147.

16 Chigar'kova S.V., Soldatova G.U. Kul'turnyj intellekt kak social'no-psihologicheskij fenomen: obzor koncepcii [Cultural intelligence as a socio-psychological phenomenon: a review of the concept] // *Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal*. - 2018. - № 4(32). - S. 27–38. (in Russ)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

- | | |
|---|---|
| <i>Онласын Сеитжаппарович Бурибеков</i> | PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан |
| <i>Серик Есентаевич Нурмуратов</i> | бас ғылыми қызметкер, профессор, философия ғылымдарының докторы, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан |
| <i>Бағдат Ануарбекович Сайнанов</i> | PhD докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан |
| <i>Раушан Султановна Сартаева</i> | бас ғылыми қызметкер, доцент, философия ғылымдарының кандидаты, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан |
| <i>Онласын Сеитжаппарович Бурибеков</i> | PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан |
| <i>Серик Есентаевич Нурмуратов</i> | главный научный сотрудник, профессор, доктор философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан |
| <i>Бағдат Ануарбекович Сайнанов</i> | PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан |
| <i>Раушан Султановна Сартаева</i> | главный научный сотрудник, доцент, кандидат философских наук, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан |
| <i>Onlasy Buribekov</i> | PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan |
| <i>Serik Nurmuratov</i> | Chief Researcher, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan |
| <i>Bagdat Sainanov</i> | PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan |
| <i>Raushan Sartaeva</i> | Chief Researcher, Assistant Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan |

THE INFLUENCE OF ORATORY ARTS ON THE REGULATION OF TOLERANT INTERETHNIC RELATIONS

¹G.M. Zhalelova, ²A.M. Malikova, ³S.K. Rakimzhanova

ABSTRACT

This article analyzes the manifestations of the concept of tolerance, as well as its cultural and spiritual foundations in the era of globalization, from the standpoint of philosophical science. The article emphasizes that tolerance contributes to the further development of Kazakhstani society. The theoretical foundations of postmodernist paradigms of the concept of tolerance are analyzed, its definitions and basic characteristics are philosophically analyzed. Philosophical analysis of the role of the concept of tolerance in the development of the nation and the state, as well as human society as a whole. The thoughts and philosophical views of scientists about tolerance in the history of philosophy are revealed. The philosophical meaning of the concept of tolerance is discussed.

Key words: Tolerance, Ethno Genesis, Nation, Interethnic Relations, Rhetoric, Identity, Philosophy, Culture.

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan

Author-correspondent:
A.M.Malikova,
malikova.asel@mail.ru

Reference to this article:
Zhalelova G.M.,
Malikova A.M.,
Rakimzhanova S.K. The Influence of Oratory Arts on the Regulation of Tolerant Interethnic Relations // Adam alemi. – 2023. – No. 2 (96). – P. 35–41.

This research is funded by the of Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972784, The problem of transformation and institutionalization of public speaking in the modern world).

Толерантты ұлтаралық қатынастарды реттеуге шешендік өнердің ықпалы

Аңдатпа: Бұл мақалада жаһандану дәуіріндегі толеранттылық ұғымы шешендік өнер арқылы көрініс табуы, мәдени-рухани негіздері философиялық тұрғыдан талдаған. Толеранттылық Қазақстан қоғамын ілгері дамытуға ықпал ететіндігі мақалада айшықталады. Толеранттылық ұғымының посмодерндік парадигмалары теориялық негіздері сараланып, оның анықтамалары, негізгі сипаттамалары философиялық тұрғыдан талданады. Ұлт пен мемлекет және жалпы адамзат қоғамы дамуындағы толеранттылыққа жетуде шешендік өнердің рөліне философиялық талдау жасалған. Философия тарихындағы ғұлама-ойшылдардың толеранттылық жайлы айтқан ойлары мен философиялық көзқарастарын айқыналған. Толеранттылық ұғымының философиялық мәні талқыланады.

Түйін сөздер: толеранттылық, төзімділік, этногенез, ұлт, ұлтаралық қатынастар, шешендік өнер, бірегейлік, философия, мәдениет.

Влияние ораторского искусства на регулирование толерантных межэтнических отношений

Аннотация: В данной статье с позиций философской науки анализируются проявления понятия толерантности, а также ее культурные и духовные основания в эпоху глобализации. В статье подчеркивается, что толерантность способствует дальнейшему развитию казахстанского общества. Анализируются теоретические основы постмодернистских парадигм понятия толерантности, философски анализируются ее определения и базовые характеристики. Философский анализ роли концепции толерантности в развитии нации и государства, а также человеческого общества в целом. Выявляются мысли и философские воззрения ученых о толерантности в истории философии. Обсуждается философский смысл понятия толерантности.

Ключевые слова: толерантность, этногенез, нация, межэтнические отношения, риторика, самобытность, философия, культура.

Introduction

In today's changing times, which are undergoing radical transformations, the issue of tolerance and uniqueness in ensuring the stability and security of the country will be recognized as an important trend for the country of Kazakhstan. It is clear that global changes threaten the security of any nation on earth. Therefore, in order to maintain the internal and external stability of our state, find ways to prevent it and respond in time to measures that damage the peace and identity of the country, will be considered one of the urgent problems of today. Maintaining cooperation within the country, stabilizing tolerant relations between other nationalities at any stage is one of the most pressing issues in the country's politics. The platform of tolerance occupies a special place for the multinational and multi-confessional Kazakh people. For the future of the nation, in modern society, one must be able to focus on strengthening the dialogue between representatives of other nationalities, cultures, civilizations and religions. The reason is that in the matter of interethnic relations, the trust of nations in each other is a special phenomenon. This article explains the place of the concept of tolerance in the life of Kazakhstanis, in the life of the country and in relations with representatives of other nationalities. The phenomenon that takes place in the stability of the country is tolerance and security. Tolerance and security are recognized as the basis of the social stability of any nation. Today, tolerance is becoming one of the most pressing issues for any nation, because the elimination of irreconcilability and disagreements between peoples and bringing to a peaceful life is today one of the most important issues of any society. The purpose of this article is to create a philosophical model of the concept of tolerance and reveal its meaning and content in human life through oratory.

Research Methods

Anthropological, theoretical, hermeneutic research methods are used as the methodological basis of the article. In the course of the study, methods of description, narration, observation, classification, comparison, induction and deduction were

used. The problem of national relations will be analyzed and methods of critical thinking will be applied. In the research work, an objective study was carried out using the methods of philosophical research, as well as the methods of structural analysis, comparative textual analysis, and systematization methods.

The Main Part

Today, the transformation of our living space is causing a growing interest in tolerance and the means of achieving it in oratory. In connection with the rapid development of mass media and communications in the modern world, oratory forms its hybrid forms. It is known that the art of rhetoric is a very powerful tool for managing state ideology, public opinion and public mood, as well as the process of formation of each person.

The scientific and practical necessity is to understand the social nature, significance and specifics of oratory as a sociocultural phenomenon, to identify the genesis and dynamics of its development in the history of civilization, to substantiate the significance and role of oratory in public life. processes, spiritual intervention, reflecting the cultural state of modern society, and in the formation of speech culture. Therefore, in order to reveal the theme of tolerance, if we focus on the general term "tolerance", this concept arose in the Latin language. This word is formed from two verbs: "party" and "tolerance". The verb "party" means to endure and obey. Moreover, the word "tolerance" is used not only as patience, endurance, but also describes the constant active position of a person who endures illness and evil without resistance [1]. Tolerance can be defined as the recognition of the equality of all people in society and respect for their beliefs. In addition, the concept of tolerance is important for interreligious, interethnic and cultural relations, it is of particular importance in the regulation of interpersonal and social relations.

Philosophical dictionaries define tolerance as follows: Tolerance is patience for different views, moral values and habits. Tolerance is a necessary phenomenon in relations between nations and religions with different characteristics. This means

self-confidence and awareness of the acceptability of one's positions, the absence of a negative impact on others, not avoiding comparisons with other views and not fear of competition, as well as openness to various ideological currents [2]. Determining that the concept of tolerance occupies a special place in human society for solving political, religious, ethnic problems in any society, he emphasized that it is especially important in the issue of interethnic relations. Recognition of the equality of people in society and respect for their beliefs, refusal to suppress someone else's beliefs and the manifestation of force, is differentiated in the sense of establishing an open dialogue.

The meaning of the concept of tolerance in the language of each country is described as follows:

- tolerancia (lat.) - idleness, indifference, i.e. passive tolerance; suffer voluntarily. At the same time, the concepts of "suffering", "evil" give an associative meaning to this term.

- tolerance (English) - to be tolerant, to be ready to show kindness, to create favorable conditions for the free residence of different points of view without discrimination;

- tolerancia (Spanish) - the ability to accept ideas and opinions that are different from one's own;

- tolerance (fr.) - monitor the presence of other thoughts and features, except for one's own point of view;

- 宽容 (Chinese) - accept others with their own views and characteristics and show generosity to others;

- tolerance (arab.) - the ability to forgive everyone, to be gentle, to be merciful to others, to show forgiveness;

- tolerance (Russian) - a manifestation of tolerance (tolerance, support, consent in any situation), recognition of someone else's existence, acceptance, reconciliation, harmonization with someone, showing kindness to someone. [3]. At the same time, the concept of tolerance in the scientific literature is differentiated. For example: English - non-discrimination, Chinese - generosity, Arabic - forgiveness, Russian - harmony, Turkish - love. And the Kazakh equivalent of the term "tolerance" is often written in scientific literature as "tolerance". What we notice when formulating different

opinions and views about tolerance is that tolerance is an understanding of some bad behavior of people towards each other, minor shortcomings, some seemingly contradictory positions and words, different beliefs, opinions, attitudes and feelings, different cultures and traditions. , refers to such concepts as being as tolerant as possible, ignoring, not resisting him, showing understanding and allowing you to correct your mistake, not being ashamed of your misdeeds, showing gentleness, not showing harshness in relation to the guilty person, establishing a connection.

W. Lara believes that "the first historical ideas about tolerance began to appear on the peninsula of Asia Minor, in Greek cities (about 700 BC)" [4]. The thinker pays special attention to the emergence of the concept of tolerance in his worldview.

G. Bardier tried to analyze the philosophical concepts characteristic of each era in order to give meaningful definitions of tolerance and tolerance [5]. The idea of tolerance goes back to the Ancient East and Antiquity. The ancient Greek philosopher Socrates associated tolerance with holy intellectual asceticism and considered it the only prerequisite for establishing relationships between people from a spiritual and social point of view. In ancient Eastern philosophy, Jainism, Hinduism, Taoism, Confucianism, Buddhism, etc. The concept of tolerance will be the most important in such areas. For example, the doctrine of Jainism ("Jaina" - the winner), which arose on the soil of India, rejected the principle that everything in the world has a soul. Not only did they accept this hylozoic principle, but they were always cautious about the preservation of any form of life, showing compassion for themselves, even considering the killing of insects a sin. This rule can be seen as an important symbol of tolerance in religious knowledge. The animistic concept that all things have a soul is a common conclusion that arose in the minds of many peoples who lived in the ancient world. Even in the information that has come down to us, it is said that people who adhere to Jainism wear shoes without heels so as not to harm the ground on which they walk [6]. In Jainism, the relationship between man and nature and between man and man should not be based on violence. The concept of tolerance among the Chinese

goes back to the concept of "philanthropy" (zhen) in the teachings of Kung Fu Tzu. "What you do not wish for yourself, do not wish for others", look at everyone the same, be generous. Because China is a country that has united different peoples and beliefs since ancient times. Therefore, in order to maintain stability in society, it is necessary to rely on the "Golden Rule" laid down by Kung Fu Tzu. In his work, the thinker urged people not to say that they are responsible only for their own destiny, but to live as if they were responsible for the life of all mankind. Plato, a student of Socrates, believed that in order to create a civil society, people should rely on the principle of tolerance in relationships. In his work *Nicomachean Ethics*, Aristotle lists the necessary qualities of a person in a conversation with another person, and among them he singles out tolerance. He argues that within the framework of this concept, people and phenomena can coexist [7]. Differentiating the definitions related to the concept of tolerance, it is associated with the concepts of renunciation of the oppression of one's faith and the manifestation of strength.

According to B. Barber, "tolerance is a system based on human well-being" [8]. The thinker says that the concept of tolerance occupies a special place in human life in ensuring the stability and security of the country. Currently, Western thinkers are trying to explore the concept of tolerance within the framework of philosophy, sociology, political science, economic theories, oratory. For example, Y. Habermas, E. Toffler, S. Huntington, K. Armstrong defined the concept of tolerance in their worldview and analyzed it within the framework of religious, cultural, political, social and economic paradigms. Y. Habermas "Democracy. Consciousness. Morality", E. Toffler's fundamental studies "Third Wave", "War and Anti-War", "Future Shock", S. Huntington "Clash of Civilizations" examine in detail the present and future of tolerance.

Psychologist T. Harris in his book "I am good, you are good" focuses on four important models of human relationships with people in society: "I am good - You are good", "I am good - You are bad", "I am bad - You are good" "I'm bad - You're bad too". The first two components belong to the category of innate human qualities.

And the latter are what is realized through the upbringing and inculcation of the soul and the spiritual world of a person. However, according to the research of T. Harris, the communication model "I am good - You are bad" affects conflict, aggression and instability everywhere. This causes conflicts in the social environment. Because this model shows the result of a person's self-confidence and social success. Although he balances his inner world, he breaks harmony with the outside world. And the other three communication models reveal the meaning and content of tolerance [9]. In his worldview, the thinker recognized tolerance as a way to maintain socio-political stability in human society, on the basis of which it is necessary to eliminate irreconcilability and disagreements between people, open the way to their peaceful and harmonious life.

In the XVII-XVIII centuries, the philosophers B. Spinoza (1632-1677), J. Locke (1632-1704), P. Bayle (1647-1706), F. M. Voltaire (1694-1778), D. Diderot (1713-1784), G. E. Lessing (1729-1781) expanded the scope of the concept of tolerance and began to use it in the sense of refraining from the use of force and coercion to convince a person, tolerance and voluntary conversion of a person from one conviction to another. The state and church authorities were convinced that mutual respect and tolerance cannot be achieved by administrative and authoritarian methods. Thus, the power of religious preachers began to be limited [10]. In their works, thinkers studied the fact that force and coercion do not bring positive results in a person's life.

In the worldview of the Turkic peoples, the concept of tolerance occupies a special place in human life. For example, the principle of tolerance has spread widely in the Turkic countries and has become their way of life. The principles of tolerance in the worldview of Turkic thinkers, mainly in the wisdom of Yusup Balasagun, Akhmet Yugineki, Khoja Akhmet Yassawi, were the basis for the formation of the doctrine of chivalry and the tradition of hospitality among the Kazakh people. In the "Story about the etiquette of the tariqats" by Khoja Ahmet Yassawi and the student of the path of Yassawi Hasan Khazini "Javahairul Abrar min Amuaj wal Bihar", a comprehensive analysis

of the concept of tolerance was carried out.

The famous scientist Mahmut Kashkari in his work "Divani Lugat At-Turk": "... it is clear that the Turks are a people with many qualities, such as beauty, charm, a bright face, decency, kindness, respect for elders and elders, keeping one's word, dignity, modesty" [11]. In the worldview of the Turkic peoples, tolerance, understanding and respect for other cultures were the basis for showing the right path to humanity as a whole.

Analyzing the thoughts of the above-mentioned thinkers, the meaning of the concept of tolerance can be considered in two forms, Western and Eastern. In the Western worldview, the concept of tolerance is distinguished as a manifestation of consent, compromise, consensus through speech between nations and groups in society in accordance with pragmatic positions. Formation of stability between people and nations in society. In the West, the principle of tolerance is defined as a social phenomenon originating from religious processes, as we can see from our own life experience. According to the Eastern worldview, the concept of tolerance is differentiated as a value based on long-established moral and ethical principles, it is associated with the underlying values - respect, virtue, love and the values of personality education. According to Western philosophical thinking, a person can achieve stability and harmony by changing the world around him and achieving harmony and tolerance. According to Eastern philosophical thinking, a person associated himself with the idea that only through spiritual maturity a person can change the world and contribute to the development of society. The concept of tolerance is differentiated as a set of axiological qualities of a person, which leads the whole people, its members of society, the country to maturity, spiritual growth, protects the people from immorality and delusion. Respect, dignity and tolerance of other nations to worldview phenomena and the system of values belonging to the national characteristics of each people is an indicator of the culture and mentality of the people.

In the worldview of the Kazakh people, unity with representatives of other nationalities, participation and mutual understanding were the first steps in the

existence of life. On the one hand, this was facilitated by nomadic culture, and on the other hand, it was realized thanks to the local culture. The passage of the Silk Road, which continued from India and China to the Mediterranean Sea, pushed the Kazakh people to achieve a high material and spiritual culture. At any time in the life of the Kazakh people there was an active interaction of various cultures and religions. In our national self-consciousness, people constantly remind us of the need to do charity work, to strive for goodness and kindness. In the Kazakh worldview, tolerance is undoubtedly a related concept with eloquence. The proof of this is the words of wisdom of our dancers, which have been preserved for many centuries. It was closely associated with such philosophical thoughts as virtue, morality and treating people as brothers, regardless of their origin, race and religion.

Today, the formation of religious, cultural integrity and tolerance of citizens is a very important task of domestic policy. It has been proven that genocide, forced displacement of peoples, assimilation, ignoring the demands of minorities to preserve their culture are dangerous and unacceptable policies in our time. And the cultural integrity of society can be realized only by strengthening common symbols, common values, common education and unique upbringing in the minds of citizens. Today, the concept of tolerance is used especially in the humanities: rhetoric, sociology, cultural studies, psychology, conflict studies, religious studies, legal theory, literary theory, etc. It is widely used in industry. In addition, this concept includes medicine, sociobiology, evolutionary ethics, bioethics, biomedical ethics, genetics, biology, etc. sciences are also used.

The concept of tolerance is becoming very important for the world community. Many countries of the world live in democratic space. Our country also turned to the imperatives of national values, inseparably linked with culture since independence, and focused on the formation of an ideological platform of tolerance principles on this basis. Nowadays, the concept of establishing positive communication, humanity, openness, kindness, justice, friendship and brotherhood has become the main dimension of secular countries. The need

to harmonize tolerance with modernization processes in the components of the social, political, economic and scientific spheres arises especially for the multi-ethnic and multi-confessional Kazakh society. Today, negative steps that undermine the independence and stability of the state are unacceptable. One of the most pressing issues for our society today. The interaction of various nations and peoples living on the territory of Kazakhstan, in the context of solidarity, unity and peace, is an important process for modern society.

However, no one can deny the possibility of tension between people and ethnic groups, conflicts arising for various reasons at any moment. In any society, it is possible to organize preliminary measures to eliminate tensions and conflicts between people and nations, for this it is necessary to control the measures taken at the state level. Today we include the Congresses of Leaders of World and Traditional Religions, sessions of the Assembly of the People of Kazakhstan, the Doctrine of National Unity of the State of Kazakhstan, the national idea of the "Eternal Motherland", Kazakhstan's chairmanship in the OSCE, taking over the leadership of the Organization of the Islamic Conference, which will help strengthen tolerance towards the Kazakh country. Establishing non-discrimination and non-discrimination of residents living in the country on the basis of nationality, race, religious beliefs, cultural characteristics, promoting the formation of the right communication space using the potential of various public institutions and the media are considered important. be the main prerequisites for the development of the problem of tolerance in society, and better rely on the best practices of international organizations. For example, when developing the problem of tolerance in the countries of Turkey, it was noticed that scientists are trying to use tolerance primarily in education so that demographic and interethnic conflicts do not continue. Therefore, our country today needs to conduct special courses in general education schools, colleges and higher educational institutions to teach schoolchildren and students to the principles of tolerance, to study the basics of public speaking in order to establish good relations with each other. preventing the escalation of ethnic conflicts.

Because tolerance, first of all, is formed in a person in accordance with the educational process, pedagogical and psychological reasons. Undoubtedly, the quality of tolerance occupies the main place in the formation of civil society in our country, the establishment of fundamental democratic values, its entry into the international political and social space. Tolerance is the most relevant for modern Kazakhstani society, where many people live. However, it is better to have a comprehensive understanding of this concept in order to distinguish between the various problems and conflicts that are escalating day by day around the world.

Conclusion

The formation and development of tolerance is a dual process that accompanies the formation and development of oratory. Its roots in world culture are very deep. First of all, if we look at the origin of oratory and culture, we will understand the connection between them. Because the emergence of oratory, according to Aristotle, was clearly associated with a political and cultural demand. And if we consider it in a broader sense, then there is reason to say that eloquence is a branch of art born from the cultural needs of mankind. B. On the basis of Adambaev's research, it is proved that the art of oratory is a cultural-literary and political-cultural phenomenon. Therefore, the use of rhetoric is an effective means of achieving tolerance. Turning it into an object of study contributes to the expansion of the communicative abilities of the modern social personality, increasing tolerance for others, virtue, humanity, etc. We believe that this allows us to develop properties.

In a word, without peace, stability and stability in the country there will be no development, no right life, no high-quality spiritual connection between people. Maintaining tolerance within the state in the environment in which it lives is part of the responsibility of each person to the people. Brotherhood, that is, the mutual kinship of all people in the homeland, fraternal sympathy and concern for each other, the absence of negative psychological feelings between people, such as hatred, revenge, enmity, is an important phenomenon in the development of a nation.

References

1 Почебут Л. Г. Взаимопонимание культур: Методология и методы этнической и кросс-культурной психологии. Психология межэтнической толерантности. – СПб., 2007. – 281 с.

2 Краткая философская энциклопедия. – М., Прогресс-Энциклопедия, 1994. – 576 с.

3 Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности. – Москва, Ось-89, 2004. – 320 с.

4 Лара У. Злоключения слов – изгоев // *Личность и мир*. – 2001. – №10. – С. 55-57.

5 Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности. – СПб., 2005. – 120 с.

6 Гусева Н.Р. Джайнизм. – М., Наука, 1968. – 124 с.

7 Сирота Н.М. Глобализация: политические аспекты. – СПб.: изд-во ГУАП, 2007. – 325 с.

8 Barber V. R. Superman and Common Men: Freedom, Anarchy and the Revolution. – Harmondsworth, 1972. - Ch.4. – P. 240.

9 Харрис Т. Я хороший, ты хороший. – Москва, Соль, 1993. – 270 с.

10 Вульфийус А.Г. Очерки по истории идеи веротерпимости и религиозной свободы в XVIII в.: Вольтер, Монтескье, Руссо. – СПб., 1911.

11 Қашқари М. Түрік сөздігі. – Алматы, Хант, 2004. – 357 б.

ss-kul'turnoj psihologii. Psihologija mezhetnicheskoj tolerantnosti [Mutual understanding of cultures: Methodology and methods of ethnic and cross-cultural psychology. Psychology of interethnic tolerance]. – SPb., 2007. – 281 s. (in Russ)

2 Kratkaja filosofskaja jenciklopedija [Brief philosophical encyclopedia]. – M., Progress-Jenciklopedija, 1994. – 576 s. (in Russ)

3 Shhekoldina S. D. Trening tolerantnosti [Training tolerance]. – Moskva, Os'-89, 2004. – 320 s. (in Russ)

4 Lara U. Zlokļuchenija slov – izgoev [Misadventures of outcast words] // *Lichnost' i mir*. – 2001. – №10. – S. 55-57. (in Russ)

5 Bardier G. L. Social'naja psihologija tolerantnosti [Social psychology of tolerance]. – SPb., 2005. – 120 s. (in Russ)

6 Guseva N.R. Dzhajнизм [Jainism]. – M., Nauka, 1968. – 124 s. (in Russ)

7 Sirota N. M. Globalizacija: politicheskie aspekty [Globalization: political aspect]. – Spb.: izd-vo GUAP, 2007. – 325 s. (in Russ)

8 Barber V. R. Superman and Common Men: Freedom, Anarchy and the Revolution. – Harmondsworth, 1972. - Ch.4. – P. 240.

9 Harris T. Ja horoshij, ty horoshij [I'm good, you're good.]. – Moskva, Sol', 1993. – 270 s. (in Russ)

10 Vul'fius A.G. Oчерki po istorii idei veroterpimosti i religioznoj svobody v XVIII v.: Vol'ter, Montesk'jo, Russo [Essays on the history of the idea of religious tolerance and religious freedom in the 18th century: Voltaire, Montesquieu, Rousseau]. – SPb., 1911. (in Russ)

11 Qashqari M. Turik sozdigi [Turkish dictionary]. – Almaty, Hant, 2004. – 357 b. (in Russ)

Transliteration

1 Pochebut L. G. Vzaimoponimanie kul'tur: Metodologija i metody jetnicheskoj i kro-

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Гүлжан Мұхамбедиевна Жалелова</i>	PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
<i>Әсел Мәлікқызы Мәлікова</i>	аға оқытушы, PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
<i>Саяна Қадырқызы Рақымжанова</i>	аға оқытушы, PhD, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан
<i>Гүлжан Мұхамбедиевна Жалелова</i>	PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
<i>Асель Маликқызы Маликова</i>	старший преподаватель, PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
<i>Саяна Қадырқызы Рақимжанова</i>	старший преподаватель, PhD, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, Астана, Казахстан
<i>Gulzhan Zhalelova</i>	PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
<i>Assel Malikova</i>	Senior Lecturer, PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
<i>Sayana Rakimzhanova</i>	Senior Lecturer, PhD, S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan

FORMATION STAGES OF FESTIVE RITUAL ACTION IN THE CULTURAL LIFE OF KAZAKHSTAN

¹A.B. Islambekov, ²M.B.Alikbayeva, ³Nezir Temur

ABSTRACT

This article reviews the basic formation stages of festive ritual action in the cultural life of Kazakhstan. Generations to generations of Kazakh have always revered and highly valued their national customs and traditions. It is difficult to describe all the traditions and customs followed by Kazakh people in one scientific work, thus a brief introduction to stages of festive ritual actions, beliefs and customs are dealt with in this article.

One of the main traditions of the Kazakhs, which has now become a feature of the national character, is hospitality. Hospitality, in Kazakh society, is considered the main duty - to receive guests from the bottom of the heart. The guest is the most important and most desired person in Kazakh society. It is customary to feed him the most delicious food and do everything to make him feel safe and comfortable.

The primary aim of the research is to identify the cultural value of transformed traditions by reviewing the historical background of festive ritual actions. However, the national identities that served as a basis for the occurrence of generalized rules and principles of public relations (tradition), fortunately, are confined not only to representatives of the Kazakh people. Therefore, the basic stages of festive ritual actions formation and widespread authentic customs, and traditions of nomads in the Kazakh steppe are widely studied by authors.

Key words: Tradition, Nomads, Culture, Life, Law, Guest.

^{1,2} Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan

³ Gazi University, Ankara, Turkey

Author-correspondent:
M.B. Alikbayeva,
alba_747@mail.ru

Reference to this article:

Islambekov A.B.,
Alikbayeva M.B., Nezir Temur.
Formation Stages of Festive
Ritual Action in the Cultural
Life of Kazakhstan // Adam
alemi. – 2023. – No. 2 (96).
– P. 42-47.

Қазақстан мәдени өміріндегі той мерекелік салт-дәстүрлік әрекеттердің қалыптасу кезеңдері

Аннотация. Бұл мақалада Қазақстанның мәдени өмірінде мерекелік салттық іс-әрекетті қалыптастырудың негізгі кезеңдері қарастырылады. Қазақтар әрқашан өздерінің ұлттық салт-дәстүрлерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу мақсатында қастерлеп, жоғары бағалады. Қазақ халқы ұстанатын барлық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды бір ғылыми жұмысқа сыйғызу мүмкін емес, сондықтан да бұл мақалада мерекелік салт-дәстүрлердің, нанымдар мен әдет-ғұрыптардың кезеңдері қарастырылады.

Қазір ұлттық сипатқа ие болған қазақтардың басты дәстүрлерінің бірі - қонақжайлылық. Қазақ қоғамында қонақтарды шын жүректен қабылдау басты міндет болып саналады. Қонақ - қазақ қоғамындағы ең маңызды, сыйлы және құрметке ие адам.

Зерттеудің негізгі мақсаты-мерекелік рәсімдердің тарихи негізін қарастыру арқылы өзгеріске ұшыраған дәстүрлердің мәдени құндылығын анықтау. Алайда, дәстүрдің жалпыланған ережелері мен қағидаттарының пайда болуына негіз болған ұлттық бірегейліктер, бақытымызға орай, тек қазақ халқының өкілдеріне ғана тән емес. Сондықтан авторлар мерекелік салт-дәстүрлерді қалыптастырудың негізгі кезеңдерін және қазақ даласындағы көшпенділердің кең таралған әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін зерттеп, мақалада ашып талқылайды.

Түйін сөздер: дәстүрлер, көшпенділер, мәдениет, өмір, заң, қонақ.

Этапы становления праздничного ритуального действия в культурной жизни Казахстана

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные этапы формирования праздничного ритуального действия в культурной жизни Казахстана. Из поколения в поколение казахи всегда почитали и высоко ценили свои национальные обычаи и традиции. Трудно описать все традиции и обычаи, которым придерживается казахский народ, в одной научной работе, поэтому в этой статье рассматривается краткое введение в этапы праздничных ритуальных действий, верований и обычаев.

Одной из главных традиций казахов, которая сейчас стала чертой национального характера, является гостеприимство. Гостеприимство, в казахском обществе, считается главной обязанностью - принимать гостей от всего сердца. Гость - самый важный и желанный человек в казахстанском обществе. Принято кормить его самой вкусной едой и делать все, чтобы он чувствовал себя в безопасности и комфорте.

Основная цель исследования - выявить культурную ценность трансформированных традиций путем рассмотрения исторического фона праздничных ритуальных действий. Однако национальные идентичности, послужившие основой для возникновения обобщенных правил и принципов традиции, к счастью, присущи не только представителям казахского народа. Поэтому авторами изучены основные этапы формирования праздничных ритуальных действий и широко распространенные аутентичные обычаи и традиции кочевников в казахской степи.

Ключевые слова: традиции, кочевники, культура, жизнь, закон, гость.

Introduction

Today, the Republic of Kazakhstan is a developed and prosperous state with a modern Constitution and modern norms of law. Along with the laws, the Kazakh people honour and observe their traditions. Kazakh traditions originate in the depths of centuries, in the customs of nomadic tribes. The Kazakh people take great care of their traditions and skillfully follow them in the modern world. While in one family, young children easily use and master computers and speak English, their grandmothers still wear national outfits and jewellery, so even despite the modern way of life, and widespread digitalization, there is great mutual understanding and love in such families. Traditionally, a child from infancy is taught restraint and integrity when communicating with adults, wise people with life experience.

The development of culture and cultural potential is among the key development priorities of many peoples and States of the world. One of the most important criteria for success is the level of cultural development, the availability of an effective infrastructure of cultural institutions and mechanisms that ensure the preservation and enrichment of national and world cultural heritage, the creation, broadcast and consumption of high-quality cultural values, fruitful cultural

exchange and spiritual and creative self-realization of the individual [1]. "Tradition" is a word from the Iranian-Persian language that once entered the Kazakh language. It is equivalent to the Latin word "tradition", and the Kazakh word "custom". The meaning of these words is uniform – the values, principles, norms, and rules of life passed down from generation to generation, from father to son, that is, the moral, educational, spiritual and humane worldview thoughts, words and actions of the former, used by the latter as their "mother" (Arabic word "Miras") in everyday life. This is where the Kazakh word "ritual" comes from [2]. Consequently, tradition is the transmission of customs and rituals from previous generations, aimed at the spiritual world of a person and acting as a means of reproduction, repetition and consolidation of generally accepted social relations not directly, but through the formation of the moral and spiritual appearance of a person developing in accordance with relations [3].

Nomadic life has created specific forms of folk fun and entertainment performances. For example, the general emotional uplift in people was caused by the upcoming migration from winter quarters to summer quarters. People congratulated each other and invited them to visit, because they had to leave in different directions, and everyone exchanged kind parting words.

The very preparation for the migration (the order of dismantling the yurt, and packing things) was accompanied by certain rituals and songs. The nomadic journey from winter quarters to summer quarters, usually 250-300 kilometres long, was presented as a long journey with short-term stops, during which various games and fun events were arranged. Especially festive was the time when the nomads arrived at the summer camps (zhailau). Carefully observing customs and rituals, people put up yurts. A joyful atmosphere reigned everywhere: it seemed that the very air of the spring steppe was saturated with songs and jokes. There was an exchange of dastarkhans between the yurts, and the steppe dwellers exchanged cheerful jokes. Having settled down by tribal affiliation, people alternately invited each other to visit [4].

Methodology

The extended research is based on sociocultural historical and qualitative methods: Kazakh national cultural traditions are the continuity of the accumulated experience of ancestors, which is necessary for modern Kazakhs for a more efficient life and allows them to make fewer mistakes. Kazakh customs maintain an invisible connection of epochs through the preservation and transmission of the model of social relations and spiritual qualities of Kazakhs. However, Kazakh national traditions are changing under the pressure of modern technologies of life, and this is an objective reality.

Traditional Values in the Kazakh Nomadic Society

The nomadic lifestyle has left its imprint on the spiritual world of the Kazakh steppe, worldview, customs and traditions. Over the long history of the development of Kazakh culture, a rich spiritual heritage has been formed. Like many nomadic peoples, Kazakhs are characterized by the oral transmission of information through myths, legends, epics, and shezhire. The nomads jealously guarded their cultural traditions and practically prevented the influence of

cultures of other ethnic groups, thereby preserving the spiritual basis of the trait, which we can observe nowadays.

The nomads' life was conditioned by difficult living conditions: human adaptation to a harsh climate, changeability of pastures, lack of water sources, threats of enemy attacks, and care for livestock. The difficulties of the nomadic lifestyle also influenced the upbringing of the younger generation.

The Kazakh family had a multi-level structure, usually, people of several generations lived together - grandparents, fathers and mothers, unmarried uncles and aunts, and children. The impact of the elderly on the upbringing of the younger generation in Kazakh society is great. Traditions developed over centuries have been passed down from generation to generation.

The attitude to the child in the Kazakh family is very reverent, and the firstborn got a special position. It is a great joy, a holiday. The Kazakh people, who paid special attention to the upbringing of children, fully preserved their traditions and customs. The traditions and customs associated with the child continue to be passed down from generation to generation to this day. These are *suyunshi*, naming, putting the baby in the cradle, *shildehana*, cutting fetters/*tusau kesu*, circumcision, saddling a horse, seeing off, piercing a girl's ears, etc. Many rituals based on centuries-old experience and ancient beliefs are associated with the birth and upbringing of children. *Shildehana dasturi* – toy (holiday), arranged at the birth of a baby. During the day, friends and relatives come with wishes; they say "*kutty bolsyn* (congratulations)". In the evening, the audience has fun, sings songs, plays the *dombra*, and treats themselves. *Shildehana* is a holiday in honour of the newborn. *Tusau kesu* is cutting the fetters. This ritual is performed when the baby takes the first steps. His legs are tied with a thin colourful cord or rope woven from grass, which is trusted to be cut by an energetic person with many children. The ceremony is accompanied by songs and wishes for the child to stand firmly on his feet, and confidently go through life. The ritual ends

with the toy (a party) [5].

The next customs related to marriage: Kuda tusu, syrga salu, and kuyryk bauyr zhegizu are customs that have come down to our days, have been preserved and are widely spread. The Kazakh people are famous for their hospitality. Kazakhs say "Konak kelse, kut keledi" and have always kept all the most delicious for the guests. It was very important to meet and escort the guest. In the family, almost everyone was courted by a guest, who served him. "Kudayy konak (respected guest)" is a person who stops at any house on the road. He is greeted with special honour, and before leaving he is presented with a special gift.

Wedding traditions in Kazakh society are a huge series of rituals that begin with matchmaking and do not end even after the wedding night. Also, there are a lot of unwritten rules and customs. And naturally, one of the most important events in the life of any Kazakh. In the past, early marriages were often concluded when the girl was 13-14 years old, and the young man was 14-15. There were also unions concluded between families even before the birth of future spouses. Sometimes there were abductions of the bride if her parents were against the wedding.

Today in Kazakh society, some wedding traditions have lost their force due to changes in moral principles, as well as the presence of criminal penalties, for example, for kidnapping a bride. Other customs are being revived from oblivion. But the so-called "Adat" has always been observed in society - a ban on marriage between representatives of the same genus who have a kinship relationship at least up to the seventh generation. Therefore, many Kazakhs know their ancestry up to the seventh ancestor. The "Adat" also includes the rule of age difference: the bride cannot be older than the groom by more than 8 years, and the groom cannot be older than the future spouse by more than 25 years. A wedding is a great exciting event in a human being's life. It bestows the beginning of family life and since the wedding ritual has existed for a long ago, many interesting rituals are associated with it.

So, now let's look through the following customs and wedding traditions of the past time. Agreement between parents - "kyz aittiru". Parents started looking for a bride for their sons long before adulthood. They travelled to villages, got acquainted with worthy families, and learned about the heredity of girls. And if they found a suitable girl, they expressed their desire to become matchmakers to her parents. Sometimes, there was an agreement between good friends to matchmaking future children to each other, and this was called "bel kuda". There were other types of agreement about the future wedding. And there was also an alternative in the form of "kyz koru", where a young man could choose his own future wife, but this was allowed only to the sons of very noble families, and famous heroes.

Matchmaking - "kuda tusu" - the process was not easy, and it took place in several stages. First, the first matchmaker, who was called "zhaushi", came to the girl's father and offered to create an alliance. If he received the consent of the bride's father, he gave a horse, and the girl's father, in turn, put a festive shapan on the matchmaker. The young man's father and close relatives are going to matchmake a girl. In the case of obtaining consent, various rituals and customs related to this tradition are performed. Thus, the boy's father came to the girl's father, and the main matchmaking took place "kuda tusu", when the fathers of the families met directly - they ate together from the same dishes, and exchanged various gifts. And also, at this stage, a kind of wedding contract was already concluded. In the end, there was a third visit of matchmakers, which was called "bata ayak", where all the details of the future wedding were discussed: date, amount of expenses, dowry, and so on. And also, at the end of the matchmaking, the groom's relatives sent a "kalyn mal" - a gift in the form of cattle or horses: for poor families, there was a norm of 5-6 cows, and the rich could send a herd of thousands of horses.

The first meeting is "kynamende", "uryu kelu" or "kyz kashar" - after all the matchmaking rites, the future groom could visit his future wife for the first time. To do this, he had to send a gift "oli tiri" as a sign

of respect for the bride's family, after which he could come to the village where the girl lived. According to custom, the groom came in the evening when it got dark, allegedly secretly, but the next day there was a general youth fun with dancing and songs, Young people got to know each other, and the girl also gave her lover a handkerchief as a sign of her purity.

Wedding at the bride's house – "uzatu toy". On the appointed day, the so-called "bride's wedding" took place at the bride's house, where she said goodbye to her family. Usually, at least 15-20 the groom's relatives came, and the groom himself was dressed in the best clothes so that everyone would immediately know who he is. At this time, the bride had a "saukele kigizu" ceremony, when the bride's headdress "saukele" was solemnly dressed on her. Everything was being prepared for the departure of the bride to a new family: the bride's dowry was shown, the wedding yurt was dismantled, and all properties were collected. And there were also many small accompanying rituals, which were accompanied by the exchange of gifts. On this day, the girl said goodbye to her parents and relatives. Various equestrian games were held in the village, choral singing was arranged, etc. Here, before the main wedding in the groom's house, the first joint night of young people was held, which was also accompanied by special rituals. The next day, early in the morning, along with the sunrise, the girl was sent with a caravan of dowry to the groom's house, she sang a farewell song "Koshstasy Zhar", and the youth sang "Zhar-Zhar" in response. During the departure, the girl was forbidden to look back at her parents' house.

Wedding at the groom's house – "kelin tusiru". When the caravan with the bride arrived in the village, she was left at some distance from the groom's house so that she would be accompanied by local girls, and everyone would see her. Along the way, the bride was showered with "shashu" - sweets, and coins. The threshold of the house was supposed to be crossed with the right foot, with a bow, so that her "saukele" almost touched the ground. Then the betashar ceremony was held when the bride showed her face in front of all the

guests. The groom's mother kissed her and took off her veil. The veil was cut into many rags, and a vessel for koumiss was tied with them, which was the wish of having many children. After that, a wedding feast was arranged, at the end of which the groom's mother took off her "saukele", and put on a "kasaba" hat, which meant the transition to the status of married women.

The day after the wedding, the wedding ceremony "neke kiyu" was held in the groom's house. The bride and groom and two witnesses came to the mosque and sat down in front of a mullah holding a bowl of water with coins at the bottom of it. The mullah read a prayer, and the bride and groom drank from the cup. This was repeated three times. Then the witnesses drank from the cup and took coins from there. Thus, the bride and groom became husband and wife [6].

At the end of all the main wedding ceremonies, the young wife went to visit all her husband's relatives, carrying gifts with her. There she was tested in every possible way, checking her politeness and upbringing. The young husband went to his father-in-law's house and also brought various gifts. In addition, various rituals were held, contributing to the rapid adaptation of the girl to the new home. The girl could visit her parents' house only a year later.

Conclusion

Modern Kazakhstan is going through a period of national modernization. The process of national-cultural modernization implies a change of cultural paradigm. The revision of previous concepts and the return of forgotten traditions and customs are characteristic features of the cultural life of modern Kazakhstan. If in the past all wedding ceremonies lasted for 3 days (and sometimes more), now all this fits in one day. Some customs and rituals are sometimes skipped. The girls' wedding dresses are similar to the popular white dresses, but the "saukele" remained the main attribute of the bride. Today, the Kazakh wedding has become similar to an ordinary European wedding, but people are trying to preserve the traditions of their ancestors.

The traditions and customs of the Kazakh people passed down from generation to generation, are of great importance in educational terms for future generations. Our task is to promote these traditions and customs, the rituals of our ancestors at our own level, and, without losing meaning, pass them on to future generations.

References

- 1 The President of the Republic of Kazakhstan. CONCEPT of cultural policy of the Republic of Kazakhstan. – Astana, 2014.
- 2 Aliyev O. Traditions are centuries-old heritage // Sovereign Kazakhstan. – Astana, 2021.
- 3 Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы, 1994. - 34 б.
- 4 Сулейменов А. Как развлекались казахи в старину // [Electronic resource] URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/32009>. 2020. (the date of referring: 15.02.2023)
- 5 Узақбаева С.А. Халықтық педагогикадағы эстетикалық тәрбие. – Алматы, 1993.
- 6 Wedding Traditions in Kazakhstan // [Electronic resource] URL: <https://www.advantour.com/kazakhstan/traditions/wedding.htm>. 2023. (the date of referring: 15.02.2023)

com/kazakhstan/traditions/wedding.htm. 2023. (the date of referring: 15.02.2023)

Transliteration

- 1 The President of the Republic of Kazakhstan. CONCEPT of cultural policy of the Republic of Kazakhstan. – Astana, 2014.
- 2 Aliyev O. Traditions are centuries-old heritage // Sovereign Kazakhstan. – Astana, 2021.
- 3 Kenzheahmetuly S. Qazaqtyn salt-dasturleri men adet-guruptary [Kazakhs traditions and customs]. – Almaty, 1994. - 34 p. (in Kaz)
- 4 Sulejmenov A. Kak razvlekalis kazahi v starinu [How Kazakhs had fun in the old days] // [Electronic resource] URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/32009>. 2020. (the date of referring: 15.02.2023) (in Russ)
- 5 Uzaqbaeva S.A. Halyqyq pedagogikadagy estetikalyk tarbie [Aesthetic education in folk pedagogy]. – Almaty, 1993. (in Kaz)
- 6 Wedding Traditions in Kazakhstan // [Electronic resource] URL: <https://www.advantour.com/kazakhstan/traditions/wedding.htm>. 2023. (the date of referring: 15.02.2023)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- | | |
|------------------------------------|---|
| <i>Alibek Islambekov</i> | PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: alba_747@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-6711-6479 |
| <i>Marzhan Alikbayeva</i> | Senior Lecturer, Candidate of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: marzhan.alikbaeva@kaznu.kz , ORCID ID: 0000-0002-7228-663X |
| <i>Nezir Temur</i> | Professor, PhD, Gazi University, Ankara, Turkey, email: ntemur@gazi.edu.tr , ORCID ID: 0000-0002-8052-1927 |
| <i>Әлібек Батырұлы Исламбеков</i> | PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: alba_747@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-6711-6479 |
| <i>Маржан Башановна Аликбаева</i> | аға оқытушы, философия ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: marzhan.alikbaeva@kaznu.kz , ORCID ID: 0000-0002-7228-663X |
| <i>Незир Темур</i> | профессор, PhD, Гази университеті, Анкара, Түркия, email: ntemur@gazi.edu.tr , ORCID ID: 0000-0002-8052-1927 |
| <i>Алибек Батырович Исламбеков</i> | PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: alba_747@mail.ru , ORCID ID: 0000-0001-6711-6479 |
| <i>Маржан Башановна Аликбаева</i> | старший преподаватель, кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: marzhan.alikbaeva@kaznu.kz , ORCID ID: 0000-0002-7228-663X |
| <i>Незир Темур</i> | профессор, PhD, университет Гази, Анкара, Турция, email: ntemur@gazi.edu.tr , ORCID ID: 0000-0002-8052-1927 |

ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР ЖҮЙЕСİNДЕГІ ШЫҒЫСТАНУШЫ ҒАЛЫМДАРДЫҢ ӘБУ ӘЛ-ФИДАНЫҢ «ТАҚУИМ ӘЛ-БУЛДАН» ШЫҒАРМАСЫНА ТАРИХНАМАЛЫҚ ТАЛДАУ

¹Ұ.Д. Жүзбаева, ²А.С. Марғұлан

АҢДАТПА

Ежелгі және ортағасырлық тарихи-географиялық жазба ескерткіштері әртүрлі аумақтардың географиялық, топонимикалық, этимологиялық, этносаяси тарихын зерттеудің құнды дереккөздері болып табылады. Нақты материалдарға негізделген ортағасырлық саяхатшы ғалымдардың географиялық жаңалықтары жергілікті мекендер туралы идеяларды қайта құруға, жаңа ғылыми үлес қосуға, сонымен қатар түркі халықтарының мұрасын зерттеуге үлес қосуға мүмкіндік береді.

Әр түрлі елдермен байланысты шетелдік дереккөздер арасында тарихнаманы зерттеу аясында араб географтары мен саяхатшыларының еңбектері үлкен орын алады. Ал жаңа уақыттағы батыс шығыстанушыларының зерттеулері бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл мақала сириялық географ, тарихшы және саясаткер Әбу әл-Фиданың (1273-1331) «Тақуим әл-булдан» кітабына арналған. Мақалада маңызды ақпаратты анықтау, сондай-ақ ортағасырлық уақыт мөлшерімен парадигмалық байланыстар жүргізу мақсатында тарих ғылымы жинақтаған білімге тарихнамалық талдау жүргізілді. Тақырыпты зерттеу үшін қажетті тарихи шындықтың жаңа аспектілерін көрсетеді.

Түйін сөздер: араб дереккөздері, Әбу әл-Фида, «Тақуим әл-булдан», Хорезм, Маверанахр, Шағатай ұлысы.

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің (No BR18574101) қаржылық қолдауымен жүзеге асырылды.

Историографический анализ произведения «Таквим Аль-Бульдан» Абу Аль-Фиды в системе философских взглядов ученых-востоковедов

Аннотация. Древние и средневековые историко-географические письменные памятники являются ценными источниками для изучения географической, топонимической, этимологической, этнополитической истории различных территорий. Географические открытия средневековых ученых-путешественников, основанные на конкретных материалах, позволяют сделать новый научный вклад в реконструкцию представлений о местности, но и внести вклад в изучение наследия тюркских народов.

В рамках изучения историографии среди зарубежных источников, связанных с различными странами, огромное место занимают труды арабских географов и путешественников. А исследования западных востоковедов нового времени не утратили своей актуальности и по сей день. Эта статья посвящена книге сирийского географа, историка и политика Абу аль-Фиды (1273-1331) «Таквим аль-бульдан». В статье проведен историографический анализ накопленных исторической наукой знаний с целью выявления важных сведений, а также проведение парадигмальных связей с источниками средневекового времени. Уровень

¹ Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан

² Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ұ.Д. Жүзбаева,
uldana12012@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Жүзбаева Ұ.Д.,
Марғұлан А.С.
Философиялық көзқарастар жүйесіндегі шығыстанушы ғалымдардың Әбу Әл-Фиданың «Тақуим Әл-Булдан» шығармасына тарихнамалық талдау // Адам әлемі. – 2023. – № 2(96). – Б. 48-55.

Философиялық көзқарастар жүйесіндегі шығыстанушы ғалымдардың Әбу Әл-Фиданың «Такуим Әл-Булдан» шығармасына тарихнамалық талдау

изученности темы показывает новые аспекты исторической реальности, необходимые для дальнейшего исследования.

Ключевые слова: арабские источники, Абу аль-Фиды, «Таквим аль-бульданы», Хорезм, Маверанахр, Улус Чагатай.

Historiographical Analysis of the Work «Taqwim Al-Buldan» by Abu Al-Fida in the System of Philosophical Views Orientalists

Abstract. Ancient and medieval historical and geographical written monuments are valuable sources for studying the geographical, toponymic, etymological, ethno-political history of various territories. Geographical discoveries of medieval scientists and travelers based on specific materials will make a new scientific contribution to the reconstruction of ideas about the area, but also contribute to the study of the heritage of the Turkic peoples.

As part of the study of historiography, the works of Arab geographers and travelers occupy a huge place among foreign sources related to various countries. And the studies of Western orientalist of the new time have not lost their relevance to this day. This article is dedicated to the book of the Syrian geographer, historian and politician Abu al-Fida' (1273-1331) «Taqwim al-Buldan». The article provides a historiographical analysis of the accumulated knowledge of historical science in order to identify important information, as well as conducting paradigmatic links with sources of medieval time. The level of study of the topic shows new aspects of historical reality that are necessary for further research.

Key words: Arabic Sources, Abu al-Fida', «Taqwim al-buldan», Khorezm, Mavera-nahr, Chagatai Ulus.

Kіріспе

XII-XVI ғғ.-дың араб жазба ескерткіштерінде елдер, қалалар, оның халықтары, олардың дәстүрлері мен тұрмысы, тіпті флора мен фауна және т. б. мағлұматтар туралы хабарлардың кең білімділігімен және салыстырмалы түрде жоғары дәлді-гімен ерекшеленетін мәліметтер жиын-тығымен белгілі. Шынында да, XII-XIV ғасырлардағы араб географиялық жазбаларында араб елдері, Еуропа және Азия бойынша физикалық және этноса-яси география туралы бай мәліметтер көп [1, 386 б.]

Материалдар мен әдістер

Бұл салалардағы елдер мен халықтардың тарихы араб дереккөздерінде тарихи шығармалардан, тарихи-географиялық және тарихи-өмірбаяндық әдебиеттерден алынған үзінділер бар. Басылымдарда география, қалалардың, ауылдардың, таулардың, көлдердің, өзендердің орналасуы, сондай-ақ тарихи-мәдени рухани-интеллектуалдық өмір туралы маңызды мәліметтер берілген. «Тарихи хроника», «Араб тарихи-географиялық әдебиеттер», «саяхатшылардың жазбалары» атты жанрларында құрастырылған көптеген материалдар Орта Азия тарихы бойынша

ортағасырлық кезеңдегі ең ауқымды шынайы мәліметтерді қамтиды. Шығарма авторларының арасында белгілі араб саяхатшылардың ішінде – ибн Саида, Тамим ибн Бахр, әл-Калкашинди, әл-Құрайши, Ибн Құтлубұғ, әл-Кафауи, Йақут, ад-Димашқи, Ибн Халдун және тағы басқаларды атауға болады [2, 317 б.].

Бұл дереккөздердің маңыздылығы мен құндылығы ортағасырлық Орта Азия өңірінің саяси, дипломатиялық, әлеуметтік-экономикалық және мәдени тарихы бойынша материалдар алуан түрлілігінен тұрады. Сол кезеңдегі географияны зерттеудің маңызы зор, өйткені қалалар мен ауылдардың пайда болуы өркениеттің тарихи дамуының маңызды бөлігіне ие болды, бұл ретте Орта Азия мен Қазақстанның біртұтас болып табылатын көшпелі және отырықшы аймақтарының арасындағы тығыз байланыс туралы тарихшылардың тұжырымдамасы тағы да расталады [3, 7 б.]. Жазбаша, ауызша, археологиялық және басқа да дереккөздерді кешенді зерттеу негізінде Орта Азия халықтарының тарихын, қалаларын, жалпы географиясын зерделеу бүгінгі күні өте өзекті болып отыр.

Талқылаулар

Бұл мақалада біз XIV ғасырда өмір сүрген араб географы Әбу әл-Фиданың

«Тақуим әл-бұлдан» (البلدان تقويم) атақты еңбегі туралы айтатын боламыз. Бұл кітап 1316-1321 жылдар аралығында жазылған, ол жалпы география әлемнің негізгі қалаларын сипаттайтын кестелері бар әртүрлі көлемдегі жиырма сегіз тараудан тұратын еңбек. Әр аймақ үшін оның бойлығы, ендік, климаттың сипаттамасы, анықтамалық жазбалар көрсетілген, олардың көпшілігі бұрын жазылып кеткен басқа саяхатшы зерттеушілердің еңбектерінен алынған. Бұл мақаланың өзектілігі, ең алдымен, оның жұмысының географиялық мәтіндерін және оның әлем туралы түсініктерін талдаудан тұрады [4, 482 б.].

Әбу әл-Фиданың шын аты, яғни оның туылғанда азан шақырып берілген есімі Исмаиыл, толығымен Сұлтан әл-Малік әл-Муайад Имад ад-Дин Исмаиыл ибн Мұхаммед ибн Омар әл-Маруф Әбу әл-Фида. Ол кісі хижра жыл санағымен 672 жылдың раби ул ахир айының 11 жұлдызында (григорян жыл санағымен 1273 жылдың қараша айында) Дамаск қаласында дүниеге келген.

Ол Дамаск тағы ғұламалардан білім алуда белгілі бір жоғары дәрежеге жеткесін ғана Хама қаласына келген. Ғұлама білім алуға ұзақ жылдарын жұмсаған. Оның білім жолындағы талабына қатысты келесідей деректер келген: «Ол балалық шағын қасиетті Құран кітабын үйренуге жұмсап, соңыра түрлі ғылымдар еншісінен заңгерлік, шарифат, астраномия, тарих, шайырлық және көркем жазу сынды сан салалы бірқатар салаларды меңгерген». Шейх Джелал-аддин әл-Аснауи өз кітабында: «Ол өте сауатты еді», - дей келе: «Әбу-л-Фида Мысырға болған бір жолсапарында мені өзіне қонаққа шақырған болатын. Сонда біз мұсылман Әмірінің соншалықты жоғары деңгейлі сауаттылыққа ие екеніне тәнті болдық», - деп айтқан. Сондай-ақ, мамлүк мемлекетінің тарихшысы ас-Сафади Салах ад-Дин (1297-1363) ол туралы: «Әбу-л-Фида кемел әрі көркем қасиеттерге толы Әмірші еді. Осымен қатар ол заңгерлік, медицина, философия және тағы басқа салада ғылымдарды оқыған, әсіресе, оның ең жақсы білген ғылым түрі ол астраномия еді» [5, 34 б.] деп жазған. Осындай

ғылыми-ағартушылық дәуірінде өмір сүріп, ғылымның сан алуан салаларын сусындап, шәкірт тәрбиелеп, өзінен кейінгі келер ұрпаққа ислам ғылымдарының әртүрлі бағыттарында үлкен салмаққа бағаланатын еңбектер қалдырған ұлы тұлға болған. Ол – білім мен ғылым жолында орасан зор тер төккен ғұлама.

Әбу әл-Фида Мәмлүктің сұлтаны Насир Мухаммадқа балалық шақтан қызмет етіп жүрді. Оның мансабына қол жеткізумен қатар, Абул Фида онымен достық қарым қатынаста болып, Каир қаласына жиі келіп тұратын еді. Ол жерде оған шет елдік елшілермен жолығуға қатысып тұру мәртебесі бұйырды. Бірнеше рет Сұлтанды жорығына шығарып салып жүрген. Жоғары білімділігі мен дипломатиялық біліктілігі әрі даналығының арқасында 1310 жылы бірінші Губернатор болды. Ал, 1312 жылы өмірлік Сұлтан мәртебесіне қол жеткізіп, Малик Ас-Солих (аудармасы: Ізгі патша) титулына ие болды. 1320 жылы Меккеге барып қажылығын өтеп келген соң «аль-Малик аль-Му'айяд» деп аталатын ұлы титулға, яғни, «Қолдау тапқан Патша» мағынасындағы мәртебеге ие болды. Ал, Әбу әл-Фида сөзі араб тілінде «Құн әкесі» деген мағынаны береді. Ол 20 жыл уақыттан астам билікте тыныштық пен асқан әсемдікте өзін Үкімет істері міндеттемелері мен туынды жазу істеріне арнаған болатын. Бұл негізі өзінің даңққа ие болуының арқасында болды [6, 7 б.]. Ол өз сарайына көптеп келетін ғалымдар мен әдебиеттанушылардың қамқоршысына айналды. Хама қаласын өмірінің соңына дейін Сұлтан мәртебесімен басқарып отырды. Әбу әл-Фида 1331 жылы Хамадағы өз резиденциясында қайтыс болды. Ал оның орнын мұралық пен оның ұлы иеленген еді.

Әбу әл-Фида өзінің ғылыми жолын тарихи-ғылыми шығармалар жазудан бастады, олардың ішіндегі ең бірінші белгілі кітап – «Мухтахар та рих әл-башар», ортағасырлық араб тарихшысы Ибн әл-Әсәрдің «Кәміл фит-тарих» кітабының жалғасы болып есептеледі [7, 57 б.]. Бұл кітап 1315 -1329 жылдар аралығында жазылған. Исламға дейінгі кезеңнен бастау алып, араб елдерінің

тарихы туралы баяндайды. Автор қайтыс болғаннан кейін Ибн әл-Уарди және Ибн аш-Шинна әл-Халаби сияқты бірқатар араб тарихшылары бұл тарихи кітабын 1403 жылға дейін жаңартып, толықтырды. Бұл кітап Батыс тілдеріне аударылды және XVIII ғасырдағы шығыстанушылардың бірнеше тарихи еңбектеріне негізі болып, XIX ғасырдың Батыс тарихнамасына қатты әсер етті

Екінші кітапты «Такуим әл-бұлдан» (аудармасы «Елдерді жүйеге келтіру кітабы») 1316-1321 жылдар аралығында жазды. Екі шығарма бұрынғы еңбектерге: соның ішінде Птолемейдің араб тіліндегі аудармаларына, X ғасырда жазылған «Кітәб әл-Атуал» кітабына, әл-Бируни, Мұхаммед әл-Идриси, ибн Хаукал және басқа да тарихшы ғалымдардың еңбектеріне негізделіп жазылған. Айта кету керек, Ибн Саид әл-Мағрибидің «Кітәб б'ас әл-Арф фи-сул уәл-сард» кітабынан көп мәлемет алып, Абу әл-Фида Африканың Атлант және Батыс Жерорта теңізінің бәғалауларын егжей-тегжейлі зерттеген белгілі Ибн Фатимнің саяхаттары туралы ақпараттарынан алды. [8, 29 б.]. Бұл екі кітапты «Мухтахар тарих әл-башар» және «Такуим әл-бұлдан» Әбу әл-Фида жаңа ақпаратпен толықтырды. Бір кездері бұл екі еңбек Таяу Шығыс және Солтүстік Африка елдерінде өте танымал, әйгелі болған. Сонымен қатар XVII-XIX ғасырлардағы еуропалық шығыстанушылар бұрынғы дереккөздері кеңінен қолданған. Шығарманың кейбір бөлімдері Еуропада 1650 жылы аударылды.

Бұл кітапты алғашқы рет француз шығыстанушысы, 1834 жылы Азия қауымдастығының президенті Сильвестер де Саси зерттеп бастаған Сонымен бірге, де Саси Лейден кітапханасының шығыс қолжазбалар бөлімінің президенті француз ғалымы Хамакерге хат жазып, осы кітапты бірге қарастыруды ұсынды. Осы екі ғалымның ынтымақтастығы арқасында, бірлескен еңбек қорытындысы ретінде Париждегі ең үлкен Корольдік баспаханасында (Société Asiatique à l'Imprimerie Royale) «Такуим әл-бұлдан» (البلدان تقويم) кітабы басылып шықты. Сильвестер де Саси қолжазбаны Әбу әл-Фида құрастырып

жинаған түрде оқыды. Сонымен қатар, ол 40-тан астам параққа қосымша зерттеулерін жасады, осылайша де Саси қайтыс болғаннан кейін осы кітап бойынша үлкен мұра мен еңбектерін қалдырды. Кейінгі жылдары оның шәкірттері мен ізбасарлары жұмысын жалғастырды, осындай алғашқы ізбасарлардың бірі Джозеф Туссен Рено және Мак Гукин де Сланг болды, олар Сильвестер де Сасидің ең көрнекті шәкірттері болды. 1829 жылы «Кітап такуим әл-бұлдан» атпен Париждегі Корольдік кітапханадағы үлкен Араб қолжазбаларының қорының негізінде редакцияланып алғашқы басылым жарық көрді. Бұл кітапта 32 беттен тұратын сыни кіріспесі болды. Абул Фиданың баспасын даярлау мұсылман географиялық дәстүрінде сириялық географтың шығармасын орнын басып жерден араб географиясының тарихын зерттеумен сүйемелденген. Әбу әл-Фида шығармасының арабша мәтіні мен аудармасын қамтитын томның нәтижесінде, Ж.Т. Рено 1848 ж. жарық көрген ортағасыр мұсылман географиясының тарихы бойынша ауқымды зерттеуді алдын алған. Ж.Т.Реноның жұмысы өз заманында алғашқы болып ортағасыр мұсылман географиясының даму жайлы жалпы очеркі төтенше құнды есептеліп, осы білім саласына деген қызығушылықтың өсуін ынталандырған [9, 244 б.]. Жозеф Туссен Рено Әбу әл-Фиданың арабша мәтіндерін шығыс географиясына ортақ кіріспемен өмірінің соңына дейін аударатын болған және бетке ұстар шығыстанушы маман саналған. Сондай-ақ, Әбу әл-Фида өмірбаянын егжей текжей жаза білген.

«Такуим әл-бұлдан» баспа бетін көргелі бері, әсерлі мерзіміне қарамастан ортағасыр географиясына қызығушылық танытатын оқырмандары үшін теңдесі жоқ оқулық ретінде қала бермек. Атап өтетін жәйт, бұл ортадан тыс аталмыш жинақ көпке таныла қоймаған. Бұл жерде барлығынан бұрын Сипахизаде лақап атымен танылған Мухаммад ибн «Али жасаған араб мәтіндерінің негізіндегі түрікше аударманы атап өту керек. Ол Әбу әл-Фиданың еңбегін түрік тіліндегі сөздік ретінде рәсімдеген.

Бұл кітапқа байланысты француз шығыстанушыларынан басқа, әлемнің ғұлама-ғалымдары дәйексөздер келтіріп, зерттеулер жүргізген. Оның ішінде италяндық географ, саяхатшы әрі жазушы Джованни Баттиста Рамузио 1550 жылы «Навигация және саяхат» атты үш томдық еңбегінде оның жекелеген бөлімдеріне аударма жасаған. 1580 жылы фламандық картограф Герард Меркатор өз досы әрі әріптесіне Әбу әл-Фиданың қолжазбасы жайлы хат жазған. [10]. 1633 ж. ағылшындық Джон Гривз Голландияның Лейден университетінде әйгілі профессор арабтанушы Якуб Голиуспен жұмыс істеген. Ол «Тақуим әл-булдан» кітабының жекелеген бөлімдеріне аударма жасаған. Алғаш рет 1770 жылы латын тіліне неміс арабтанушысы Иоганн Якоб Рейске осы кітаптың аудармасын жасаған. Ал, Рустар мен Варягтар туралы деректер норвег арабтанушысы А.Зейпфельдің жинақтарына (кітап, шығарма) кірген. Сондай-ақ, кітапқа қатысты жеке тарауларына аударма жасаған Генрих Кёлер 1817-1819 жылдары Германия, Франция, Италия және Қырым елдеріне саяхаттап, Әбу әл-Фиданың осы елдер бойынша шығармасын зерттеген. 1883 жылы бұл кітаптың аудармасын С.Гюйар аяқтаған [10]. 1963 жылы Бағдатта және 1985 жылы Франкфурттегі Майнада осы баспаның репринттері пайда болған. Аттары аталған кісілерді қоспағанда батыс зерттеушілерінің басым бөлігі аталмыш еңбекке сирек қатынаста болады. Мүмкін, бұл тұста олардың осы кітаптілің меңгермегендері рөл атқарған болуы ықтимал.

Ресей шығыстанушылары арасында араб ортағасырлық деректеріне ең алғаш көп көңіл аударған Н.М.Карамзин еді. Ол өзінің «Ресей мемлекеттерінің тарихы» атты еңбегінде Әбу әл-Фиданың Хазария қалалары, княздардың басқаруы және т.б. туралы еңбегіне сүйенеді [11, 210 б.]. Н.М.Карамзин араб дереккөздері болған өз сілтемелерінде Иоганн Якоб Рейскенің латын аудармасына сүйенген. Ж.Анре Кюок пен Т. Левицкий Әбу әл Фиданың Африка сахарасы оңтүстік бөлігі тарихына арналған бөлімінің географиясын пайдаланған. Сөйтіп, бірін-ші рет толық

орыс тіліне аударған. «Тақуим әл-булдан» кітабындағы Ибн Саидтың дәйексөздеріне жасалатын сілтемелер Б.А.Дорн, Ф.К.Брун және А.Я.Гаркавилердің жұмыстарында табылады.

1848 жылы «Русское географическое общество» жаңалықтарында осы кітаптың құндылығына көңіл бөлінгені жайлы очерк пайда болмай тұрып, Ресейде «Тақуим ал-булдан» кітабы туралы мағлұмат аз еді. Осы очерктен кейін бұл еңбекке деген қызығушылық өсіп, «Тақуим әл-булдан» кітабының француз аудармасы және араб мәтінінің жарыққа шығуына мүмкіндік туғызды. Сөйтіп, елдердің тарихы туралы ең маңызды және ауқымды ақпарат классикалық араб географиясының ескерткіші ретінде сақталған

Орыс шығыстану мектебінің негізін қалаушылардың бірі арабист және түрколог Василий Владимирович Бартольд Әбу әл-Фиданың, Ибн Саад және Идрисидің географиялық еңбектерін салыстырмалы әдіс қолдана отырып үлкен жұмыс жасады [8]. Өз жұмысында ол араб географиялық жазбаларының, атап айтқанда Әл-Идриси мен Әбу әл-Фиданың мәтіндеріне қатысты компиляторлық сипаты туралы жазды, көптеген мәліметтер Ибн Саадтан алынған деп атап кетті. Қазіргі уақытта ол араб дереккөздерін, соның ішінде Әбу әл-Фиданың тек Еуропа елдеріне қатысты кітаптары бойынша зерттеу жүргізді.

Әрине, Әбу әл-Фиданың шығармасына қатысты ғалымдардың скептикалық пікірлері бар, олар «бұрынғы дереккөздердің кедей компиляциясы» деп сыни пікірлерін айтқан. Мысалы, испан-араб географы Ж. Т. Рено «Тақуим әл-булдан» кітабындағы Еуропа туралы бөліміндегі мәтіндер Ибн Саид пен әл-Идрисидің кітаптарының негізінде құрастырылғанын атап өтті және ол Ибн Саад еңбегінің кейбір үзінділерді дәлелдеме ретінде жариялап көрсетті. Сонымен қатар, орыс ғалымдары ішінде автордың кампиляциясы туралы И.Х. Крамерс, С.Дублер жазған болатын [12].

Әбу әл-Фиданың кітабын сыни көзбен қараған ғалымдармен қатар, ол туралы жақсы пікірлер айтқан ғұламалар да жеткілікті. Г.Сартон ол туралы: «өз за-

манының ұлы географы» деп, ал «Тақуим әл-булдан» кітабын «араб географиялық әдебиетінде бетке ұстар еңбек және әл-Идрисидің қолжазбалар сияқты ауқымды географиялық шығарма деп есептеген [9]. Біз «Тақуим әл-булдан» шығармасы бұрын жарияланған тарихи еңбектердің негізінде жазылғанына келісеміз, өйткені автордың өзі бұл туралы осы еңбекке қосқан үлесі туралы былай жазған: «Мен жерлер, елдер мен қалалар, таулар, теңіздер және т.б. туралы жазылған кітаптарды көп оқыдым. Олардың арасында менің қызығушылығымды қанағаттандыратын бірде-бір кітап таба алмадым. Осы кітаптардың қатарына Ибн Хаукалдың кітабы кіреді. Ол елдердің сипаттамаларын егжей-тегжейлі суреттеген, оның кітабы өте ауқымды. Бірақ Ибн Хаукал (ел, қала, аудан) атауларын айтылуын, жазылуын қрсетпеген және елдердің бойлық және ендік нұсқаулар туралы ештеңе айтылмаған. Сондықтан, атап өткен көптеген (жер, елдердің) атауларының айтылуы және олардың орналасуы белгісіз болып шыққан. Сонымен қатар, Шериф әл-Идрисидің мемлекеттер мен жолдарға қатысты кітабы, Ибн Хордадбектің кітабы және басқа да саяхатшылардың кітаптардың барлығы Ибн Хаукал үлгісінде жазылған, атаулардың дұрыс айтылуы және бойлық мен ендіктердің көрсеткіштерін көрсетпеген» [11, 24 б.].

Географиялық қолжазбалар және әлемнің түрлі елдері туралы жазылған кітаптардан алынған мәліметтердің барлығы дерлік мұсылман мәдениетіне, дала өркениетіне, соғыс кезеңіне, бейбіт өміріне, көшпелі тайпалардың ара-тұра пайда болған байланыстарына негізделіп көп ақпаратты жүйелі түрде жинаудың нәтижесінде пайда болатыны белгілі. Көбінесе көп ғалымдардың бұл ақпараттар жазылған уақытына сәйкес келмейді. Ортағасырлық араб жазушыларының көпшілігі саяхатшыларды қоспағанда, өз шығармаларында бұрынғы дереккөздерге сүйеніп жазған, бірақ ол дереккөздерге сілтеме жасамаған, компиляция әдісін кеңінен қолданды. Компиляция – дерекнаматекстологиялық талдау жүргізу үшін көптеген қиындықтар туғызады. Алайда, осы ақпараттардың компиляция

жасау арқасында тарихи жағдайды анықтауға, ақпарат хронологиясын құруға көмектеседі [13, 75 б.].

Осы авторлардың тарихи ақпараттарды беру кезеңінде сол уақыттағы дәуірдің саяси және әлеуметтік жағдайларын зерттей отырып, шынайы ақпаратты жинақтап, сенімді немесе күмәнді мәліметтерді бөлсе, нәтижесінде тарихи дерегі бар ақпараттардың объективтілігін анықтауға және осы аймақтағы тарихи дамудың айқын көрінісін табуға болады. Атап айтқанда, қазіргі заманда ортағасырлық авторлардың, әсіресе араб тілді дереккөздердің тарихи деректердің дұрыстығын анықтау үшін мұқиятты жұмысты талап етеді.

Қазіргі уақытта тарихи-шығыстану ғылымында ортағасырлық зерттеулердің деректану және тарихнама мәселелерін анықтау мақсатында барлық қол жетімді әртүрлі кезеңдегі, нешетүрлі сипаттағы және қарама-қайшы деректерімен толы араб дереккөздерді тарту қажет.

Сонымен, көп ғалымдардың «Тақуим әл-булдан» кітабы туралы пікірлері бір ойдан шығады, шығарманың кейбір бөліктерін қоспағанда Әбу әл-Фиданың қосқан үлесі шамалы деп санайды. Автор өзінің географиялық еңбегінде тек араб елдеріне нақты сипаттама берген, өйткені ол Сирия, Египет және Мекке мен Мединаның солтүстігінде орналасқан араб елдерінің бір бөлігін ғана білетін. Бірақ, ол бұл туралы өзінің кітабының кіріспесінде ашық айтып жазады, мысалы, автордың Батыс, Қытай немесе Үндістан туралы айтқан мәліметтері тапшы және кейбір жерлерде үзінді жазады: «Біз көп кітаптарды зерттеп, шашыраңқы болған нәрсені бір жүйеге келтіріп жинадық, бірақ бүкіл әлемнің елдерін немесе олардың көп бөлігін қамтуды мақсат етпедік, өйткені бұндай ауқымды жұмысты орындауға бізде мүмкіндік жоқ. Шынында да, Қытай туралы, елдің көлемі және көптеген қалалары туралы деректер бізге тек сирек кездесетін хабарламалардан жетеді, сонымен қатар бұл ақпараттар жалған болуы мүмкін. Үндістан аймағымен да тура сондай. Шын мәнінде, ол елдер туралы бізге жеткен ақпараттар тексерілмеген. Булгар елі, Черкес елі, Рус елі, Серб елі, Уоллахтар елі және Франк

елі, Константинополь бұғазынан бастап батыс жақтағы теңізге дейінгі елдер туралы дәп солай. Бұл көптеген елдердің, үлкен мемлекеттердің, қалалардың аттарын және сол елдердің өмірін, дәстүрін білмейміз. Сол сияқты, Суданның оңтүстік жағындағы елдер, сондай-ақ әл-Хабаш, Зиндж, Нубия, Такрур мен Зайл тұрғындары бар көптеген елдерді айтуға болады. Бұл елдер туралы ақпарат сирек кездеседі және аз ғана деректер бізге жетеді. Жолдар мен мемлекеттер туралы кітаптардың көпшілігі ислам елдерін қамтиды, бірақ олардың барлығы дерлік дұрыс бір жүйеге келтірілмеген. Біз «Білмейтін нәрсені зерттеп білу, ештеңке білмегеннен гөрі жақсы» деген мақалды ұстанып, бұл кітапта көп шығармаларды бір жүйеге салып реттеп жаздық» [14, 26 б.].

Нәтижелері

Әбу әл-Фида өз көзімен көре алмаған аймақтарды білу үшін бұрын жазылған дереккөздерді, қолжазбалар мен карталарды қолданды. Оның ішінде Ибн-Хаукал шығармалары, әл-Идрисидің географиялық еңбектері, Ибн-Саидтің карталары, әл-Бирунидің «Канун» кітабы, әс-Саманидің «Китаб әл-Ансаб» кітабы кіреді, Хорезм мен Мауренахр аймақтары бойынша көптеген деректерді Канон мен Атуал шығармалары бойынша жасады. Сонымен қатар, Ибн Алатырдың «Әл-Любаб» қолжазбасы, астрономиялық кестелер (зиджи) және «бойлық және ендік кітаптарын» қолданды. Кейде Әбу әл-Фида өз заманының саяхатшылардың еңбектерінен ақпараттар алып отырған, мысалы Үндістан туралы жазған бөлімінде сол саяхатшының ақпаратына сілтеме берген. Осы саяхатшылардың ақпараттарын пайдалану арқылы оған бұл елдер туралы қысқаша, бірақ нақты және дұрыс сипаттамасын беруге мүмкіндігін беріп отырды. Жалпы, араб географиялық әдебиеті Таяу Шығыс, Солтүстік және Оңтүстік Африка, Еуропа, Азия және т.б. елдер туралы жазылған шығармалар арқылы дамып отырды [15, 75 б.].

Ортағасырлық араб тарихнамасының өзіне тән ерекшеліктерінің бірі – сол кездегі ғылыми ортада кеңінен қолданылған компиляция әдісі. Авторлардың

жазылып жатқан шығармаларына басқа біреудің деректерін енгізуге тыйым салынбаған, тіпті, керісінше, рұқсат етіліп мақұлдаған Әрине, әр автордың өзіндік стилі болған, олар өз еңбектерінде сол ақпараттар мен деректерді өз қалауынша пайдаланған.

Қорытынды

«Тақуим әл-булдан» баспа бетін көргелі бері, ескі мерзіміне қарамастан ортағасыр географиясына қызығушылық танытатын оқырмандары үшін теңдесі жоқ оқулық ретінде қала бермек. Атап өтетін жәйт, бұл ортадан тыс аталмыш жинақ көпке таныла қоймаған.

Шам топырағының тумасы Абул Фиданың тарихи география саласында жазған шығармасы – «Тақуим әл-булдан» бүгінге дейін қазақ шығыстану ғылымында жанжақты зерттелмеген дерек болып есептеледі. Бұл дерек Қазақстанның XI–XII ғасырларда орын алған тарихи оқиғаларын қамтымай кеткен басқа да деректердің орнын толықтыруда үлкен орынға ие.

Әдебиеттер

- 1 Крачковский И.Ю. Араб географиялық әдебиеті. Таңдамалы шығармалар. - М., 1957. - 390 б.
- 2 Lane-Poole S. A History of Egypt in the Middle Ages. - London, 1968. - P. 312-313.
- 3 Көмеков Б.Е., Муминов А.Қ. Алтын Орда тарихына қатысты материалдар жинағы 1-том. В.Г.Тизенгаузен жинаған араб жазбаларынан үзінді. – Алматы, Дайк-пресс, 2005. – 711 с.
- 4 Абул-Феда Исмаил. Үлкен кеңес энциклопедиясы. Москва, А-Аккола, 1926. - 482 с.
- 5 Reinaud M. Geographie d'Aboulfeda. Traduite de l'arabe en français par. T.II. – Paris, L'imprimerie nationale, 1848. – 577 с.
- 6 Vernet J.G. Ibn Sa'ïd al-Magribi. Libro de la extension de la tierra en longitud y latitude. - Tetuan, 1958. P. 7-8.
- 7 Юсуф ад дин Жамал. Мысыр патшалары. - 1963. - 57 б.
- 8 Коновалова И.Г. XII-XIV ғасырлардағы араб географиясындағы Шығыс Еуропа. Ғылымдар д-ры. дис. - М., РМҚ, 2005.
- 9 Reinaud J.T. MacGuckin de Slane W. Abu al-Fida. Taqwim al-Buldan. Travel Guide through the Old World. - Beirut-Lebanon, 2010. - 548 p.
- 10 Брун Ф.К. Іздер. - 123-125 б.; Гаркави А.Я. Қырым түбегі. - 246-247 б.
- 11 Карамзин К.М. Ресей мемлекетінің тарихы. - М., 1989. - Т. I. - С. 204-205, 208.
- 12 Knut L. Ibn Sa'ïd. Kitab al-Mughrib fi Hula

al-Maghrib. - Beirut, Dar Sader, 1899. – 180 p.

13 Халидов А.Б. Араб қолжазбалары және араб қолжазба дәстүрі. - М., 1985. – 75 б.

14 Көмеков Б.Е., Көмекова Р.Б., Муминов А.Қ. IX-XII ғасырлардағы араб географтары мен саяхатшылары / Кіріспе, араб тілінен аударылған түсініктемелер, мәтіндер және факсимилелер. Араб деректеріндегі Қазақстан тарихы. IX-XII ғасырлардағы араб географтары мен саяхатшылары. – Алматы, Дайк-пресс, 2010. - В. 2. – 328 б.

15 Тынышпаев М.Т. Краснореченск қирандылары және Баласағын қаласы // Қазақ халқының тарихы. – Алма-Ата, Қазақ университеті, 1993. – 224 б.

Transliteration

1 Krachkovski I.İ. Arab geografialyq ädebieti. Tañdamaly şyğarmalar [Arabic geographical literature. Selected works]. - M., 1957. - 390 s. (in Kaz)

2 Lane-Poole S. A History of Egypt in the Middle Ages. - London, 1968. - P. 312-313.

3 Kömekov B.E., Muminov A.Q. Altyn Orda tarihyña qatysty materialdar jinağy. 1-tom. V.G. Tizengauzen jinağan arab jazbalarynan üzindı [Collection of materials related to the history of the Golden Horde Volume 1. Excerpt from the Arabic scriptures collected by V. G. Tizenhausen]. – Almaty, Daik-pres, 2005. – 711 s. (in Russ)

4 Abul-Feda Ismail. Ülken keñes ensiklopediasy. [Big Soviet encyclopedia.]. - Moskva, A-Akola, 1926. - 482 b. (in Kaz)

5 Reinaud M. Geographie d'Aboulfeda. Traduite de l'arabe en francais par. - T. II. – Paris, L'imprimerie nationale, 1848. – 577 b. (in Fren)

6 Vernet J.G. Ibn Sa'id al-Magribi. Libro de la extension de la tierra en longitud u latitude. -

Tetuan, 1958. - P. 7-8. (in Span)

7 İusuf ad din Jamal. Mysyr patşalary [Kings of Egypt]. - 1963. - 57 b. (In Arab)

8 Konovalova, İ.G. XII-XIV ғасырлардағы араб geografiasyndaғы Şyğys Europa [Eastern Europe in Arab geography of the XII-XIV centuries]. Gylymdar d-ry. dis. - M., RMK, 2005. (in Kaz)

9 Reinaud J.T. MacGuckin de Slane W. Abu al-Fida. Taqwim al-Buldan. Travel Guide through the Old World. - Beirut-Lebanon, 2010. - 548 p.

10 Brun F.K. Izder [Traces]. 123-125 b.; Garkavi A.İa. Qyrym tübegi [Crimean Peninsula]. - 246-247 b. (in Kaz)

11 Karamzin K.M. Resei memleketiniñ tarihy 12 tomdyq [The history of the Russian state in 12 volumes]. - M., 1989. - T. I. - S. 204-205-208.

12 Knut L. Ibn Sa'id. Kitab al-Mughrib fi Hula al-Maghrib. – Beirut, Dar Sader, 1899. – 180 p.

13 Halidov A.B. Arab qoljazbalary jäne arab qoljazba дәstürin [Arabic manuscripts and the Arabic manuscript tradition]. - M., 1985. – 75 b. (in Kaz)

14 Kömekov B.E., Kömekova R.B., Muminov A.Q. IX-XII ғасырлардағы араб geografarty men saiahatşylary / Kırıspe, arab tilinen audarylğan tüsiniktemeler, мәтіндер және faksimileler. Arab derekterindegi Qazaqstan tarihy. IX-XII ғасырлардағы араб geografarty men saiahatşylary [Arab geographers and travelers of the IX-XII centuries / introduction, commentary, texts and facsimiles translated from Arabic. History of Kazakhstan in Arabic sources. Arab geographers and travelers of the IX-XII centuries]. – Almaty, Daik-pres, 2010. V. 2. – 328 b. (in Kaz)

15 Tynyşpaev M.T. Krasnorechensk qirandylyary jäne Balasağyn qalasy [The ruins of krasnorechensk and the city of Balasagyn]. // Qazaq halqynyñ tarihy. – Alma-Ata, Qazaq universiteti, 1993. – 224 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Ұлданай Дүйсенқызы Жүзбаева ғылыми қызметкер, PhD докторант, Ұлыс Жошы ғылыми зерттеу институты, Астана, Қазақстан, email: uldanai1994@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4077-2016>

Аида Серікқызы Марғұлан ғылыми қызметкер, PhD докторант, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан, email: aida.1@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>

Улданай Дуйсеновна Жүзбаева научный сотрудник, PhD докторант, Институт изучения Улуса Джучи, Астана, Казахстан, email: uldanai1994@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4077-2016>

Аида Сериковна Маргулан научный сотрудник, PhD докторант, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова, Алматы, Казахстан, email: aida.1@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>

Uldanay Zhuzbayeva Researcher, PhD student, Institute for the Study of the Ulus of Jochi, Astana, Kazakhstan, email: uldanai1994@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4077-2016>

Aida Margulan Researcher, PhD student, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan, email: aida.1@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1260-6099>

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖАСАМПАЗДЫЛЫҚ – АЛДАМШЫ ДАУ-ДАМАЙ МА ӘЛДЕ МАҚСАТТЫ ТҰЖЫРЫМДАУ ДАҒДАРЫСЫ МА? ПӘНАРАЛЫҚ ТӘСІЛ

¹М.В. Клишина, ²Н.Е. Тутинова, ³Г.Р. Сейфуллина

АҢДАТПА

«Шығармашылық» және «жасампаздылық» терминдері ағылшын әдебиетінде көбіне синонимдер ретінде қарастырылса, ал орыс тілді әдебиеттерде әртүрлі мағынаға ие екені көрсетілген. Егер шығармашылықтың әлеуметтік-мәдени мақсаты және шығармашылық үдерістің жеке психологиялық шарттары жоғары гуманистік құндылықтарға жүгінуді қажет етсе және мақсат қою адамның шығармашылық өнімділігін қамтамасыз етсе, біз олардың мақсаттағы айырмашылықтарына ерекше назар аударамыз. Жасампаздылық ұғымына ең көп жақын таралған тәсілдердің бірі – бұл «нәтижелі» тәсіл болып табылады, ол негізінен процедуралық емес, шығармашылық өнімдерін талдауға бағытталған және мақсатты тұжырымдау дағдарысымен байланысты. Авторлар шығармашылық үдерістің өнегелік негізіне және жасампаздылықтың қоғамға қарсы, агрессивті сипатына ерекше назар аударады: моббинг пен буллинг көбінесе девиантты мінез-құлықтың ішінде жасампаздылық ойлауды жүзеге асыру болып табылатынын көрсетеді.

Түйін сөздер: шығармашылық, жасампаздылық, қарама-қарсылық, мақсатты тұжырымдау дағдарысы, құзыреттер, моббинг және буллинг.

^{1,2,3} Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Н.Е. Тутинова,
nurtut86@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Клишина М.В.,
Тутинова Н.Е.,
Сейфуллина Г.Р.

Шығармашылық және жасампаздылық – алдамшы дау-дамай ма әлде мақсатты тұжырымдау дағдарысы ма? Пәнаралық тәсіл // Адам әлемі. – 2023. – № 2 (96). – Б. 56-71.

Творчество и креативность – мнимая контроверза или кризис целеполагания? междисциплинарный подход

Аннотация. Показано, что термины «творчество» и «креативность», рассматриваемые в англоязычной литературе чаще всего как синонимы, в русскоязычной литературе приобрели различные смыслы. Мы акцентируем внимание на их различии по целеполаганию. Если социокультурное предназначение творчества и личностно-психологические условия творческого процесса требуют обращения к верховным гуманистическим ценностям, и целеполагание обеспечивает творческую продуктивность человека. А одним из наиболее распространённых подходов к понятию креативность является «результативный» подход, который ориентируется главным образом на анализ продуктов творчества, а не на процессуальность, и связан с кризисом целеполагания. Авторы акцентируют внимание на нравственной основе творческого процесса и асоциальном, агрессивном характере креативности: показывая, что моббинг и буллинг часто являются реализацией креативного мышления в девиантном поведении «квазитворцов».

Ключевые слова: творчество, креативность, противоречия, кризис целеполагания, компетенции, моббинг и буллинг.

Creation and Creativity is an Imaginary Controversy or a Crisis of Goal-Setting? Interdisciplinary Approach

Abstract. It is shown that the terms «creation» and «creativity», considered in English-language literature most often as synonyms, have acquired different meanings in Russian-language literature. We focus on their differences in goal setting. If the socio-cultural purpose of creativity, and the personal-psychological conditions of the creative process require an appeal to the supreme humanistic values, and goal-setting ensures a person's creative productivity. And one of the most common approaches to the concept of creativity is the «productive» approach, which focuses mainly on the analysis of creative products, rather than procedural, and is associated with a goal-setting crisis. The authors focus on the moral basis of the creative process and the antisocial, aggressive nature of creativity: showing that mobbing and bullying are often the realization of creative thinking in the deviant behavior of «quasi-creators».

Key words: Creation, Creativity, Contradictions, Goal-Setting Crisis, Competencies, Mobbing and Bullying.

Kipicne

Шығармашылық және жасампаздылық тақырыбы батыс және отандық философтардың психологиялық және философиялық еңбектерінде, әсіресе XX ғасырда байыпты зерттелді. Бірақ олардың әлеуметтік бағдарының асинхронизмі іс жүзінде тиісті түсінікке ие болмады. Одан бөлек, XX ғасырдың соңғы жылдары мен XXI ғасырдың басында бұл ұғымдарды сәйкестендіру үрдісі байқалды. Шығармашылықтың жасампаздық іс-әрекет ретіндегі айқын сипаты соңғы жылдары артта қалды, бірақ жасампаздылықты зерттеушілер ұмтылатын, оған жету үшін барлық құралдар жақсы болып табылатын жетістік, жасампаздылықтың маңызды жағы болуда. Шығармашылық қызметтің жасампаздық бастамасын зерттеу адамды табысқа жетуге бағыттай отырып, деструктивті қызметті, агрессивтілікті жоққа шығармайтын деструктивті сәттерді қарастыруды талап етеді. Білім қоғамының қалыптасуы жағдайында шығармашылық потенциал, тәуелсіз шығармашылық ойлау қабілеті, стандартты емес шешімдер қабылдау және мақсат қою бұрынғыдан да көп сұранысқа ие. Адамзаттың қозғаушы күші – шығармашылық тұлғалар. Мұндай тұлғаларды анықтау психология мен философияның өзекті міндеті, сонымен қатар шығармашылықтың теориялық негіздерін дамыту болып табылады. Постмодерн дәуірінің адамы толығымен дезинтеграцияланды, рухани негіздерін жоғалтты, мақсат қоядан, жоспарлау-

дан саналы түрде бас тартты, ол бұрынғы жағымсыз тәжірибеге байланысты ішкі жанжалдар мен қайшылықтарға толы болды.

Қазіргі уақытта шығармашылық іс-әрекет, шығармашылық, жасампаздылық, жаңалық ашу, мақсат қою, құрылымсыздық тұжырымдамалық белгісіздікке ие болса да, өзекті бола түсуде. Осы сәттегі адамның шығармашылық іс-әрекетінің алғышарттары, шарттары, табиғаты мен функциялары туралы жеткілікті және әмбебап түсінік жоқ болғандықтан, шығармашылық тұлғаның «портретінде» оның ішкі әлемінің негізгі серіппелері мен механизмдерімен байланысты маңызды белгілерді бөліп көрсету, оның ішкі ұйымдастыру қағидаттарының артында тұрған көптеген жеке сипаттамалардың өзара байланысының мағынасын түсіну өте қиын.

Шығармашылықтың мәселесі дәстүрлі түрде кеңінен және белсенді талқыланатын мәселелердің бірі болды және қазіргі отандық пен шетелдік әдебиеттерде екіұшты түсінікке ие болды. Талдау әр түрлі бағыттарда жүрді және жүргізіліп жатыр: «дарындылық және генетика», «мәдениет пен шығармашылық», «қызметтің генетикалық және әлеуметтік мәдени факторлары», «саналы және бейсаналы», «еркіндік және шығармашылық», «ғылымдағы инновациялар», «ғылымдағы дәстүрлер мен төңкерістер», «шығармашылық психологиясы және педагогика», «білімнің әлеуметтік мәдени шарттылығы», «субъективтілік және шығармашылық»,

«ғылымның түйсігі мен логикасы», «шығармашылық үдерісті басқару».

Зерттеу мақсаты

Қазіргі мемлекеттер әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық өзгерістерге, түбегейлі реформаларға тап болып жатқан жағдайдағы, оның ішінде білім берудегі шығармашылық тұлғалардың рөлін түсіну қажеттілігі өскен сайын осы маңызды тақырыптың мазмұнды эволюциясын анықтау.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің қайнар көзі соңғы онжылдықтардағы философиялық, психологиялық және педагогикалық жұмыстар болды. Зерттеу барысында себептілік қағидаты және онымен байланысты әлеуметтік-мәдени тәсіл қолданылды; даму қағидаты тарихи немесе диалектикалық деп те аталатын процессуалдық тәсілді қолдануды талап етеді; жүйелілік қағидаты, және зерттеу үдерісінің шығармашылық үдерісті зерттеудің эпистемологиялық, аксиологиялық және әрекеттік тәсілдерін, шығармашылық нәтижелерін бекітетін феноменологиялық тәсілді, тақырыптық мәдени талдау әдісін, экзистенциалды-трансцендентальды талдау әдісін, синхронизм қағидатын біріктіретін зерттеу үдерісінің өзі үшін қажеттілік пен жүйелік ұйымдастырудың талаптары.

Бүгінгі таңда мәлімделген мәселені дұрыс түсіну үшін пәнаралық тәсіл қажет екені анық. Одан басқа мыналар шығармашылық қызметтің, жасампаздылықтың, жасампаздылық әлеуетінің қалыптасу және жүзеге асыру мәселені зерттеудің теориялық-әдістемелік базасы болып табылады: келесі тұжырымдамалық тәсілдерде ұсынылған жүйелілік, синхронизм және т. б. қағидаттары: (А.Д. Холл, Р.И. Фейджин, Л. фон Берталанфи, Н. Винер, И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин, Б.Г. Ананьев, П.К. Анохин, А.С. Выготский, Л.Р. Лурия, С.Л. Рубинштейн); жүйелік талдау тұжырымдамалары (В.П. Беспалько, Е.П. Белозерцев, Б.С.

Гершунский, В.В. Краевский, В.М. Монахов, А.М. Сарамов және т.б.) тәрбиенің гуманистік тұжырымдамасының жетістіктерін ескере отырып (Е.В. Бондаревская, Н.М. Борытко, Р.Г. Гурова, В.А. Караховский, И.А. Колесникова, И.Б. Котова, Е.Н. Степанов және т.б.); жеке тұлғаны дамытуға белсенді көзқарас тұжырымдамасы (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн). К. Юнгтің пікірі бойынша синхронизм екі фактордан тұрады: а) бейсаналық кескін санаға тікелей (яғни сөзбе-сөз) немесе жанама түрде арман, ой, ескерту немесе символ түрінде енеді; б) объективті жағдай осы мазмұнға сәйкес келеді. Кескін бейсаналықта қалай пайда болады және сәйкестік қалай пайда болады? Осы және басқа да осындай жағдайларда, белгілі бір уақытта білуге болмайтын жағдайды априорлық (бейсаналық деңгейдегі білім) себепті түсіндіруге болмайды.

Талқылау

Постмодерн дәуірінің адамы мақсат қоюдан, жоспарлаудан саналы түрде бас тартып толығымен дезинтеграцияланды, рухани негіздерін жоғалтты, оның кеудесі бұрынғы жағымсыз тәжірибелеріне байланысты ішкі жанжалдар мен қайшылықтарға толы. Агрессивтілік, деструктивтілік енді өзін-өзі растаудың ойбағамдық үлгісі болып табылмайды, бұл табыстылықтың заманауи модельдерінің шындығы. Шығармашылық мәселелерін шығармашылық іс-әрекет ретінде зерттеудің өзектілігі бұзылудың алдын алуға, шығармашылықтың мәнін түсінуге, оның қалыптасуы мен жүзеге асырылуымен шартталған, өйткені интеллектуалдық қызметтің және оның қалыптасуының қарқындану шарттары жағдайларына байланысты қазіргі қоғам адамның шығармашылық қабілеттерін қолдау мен дамытуды, заманауи қоғамдағы жаһандану жағдайындағы кез келген мемлекеттің негізгі байлығы болып табылатын ұлттың шығармашылық әлеуетін сақтауды қажет етеді. Және оған тәуелді емес, дербес сұрапылды іске асыратын, бір сүйенішті – тілді сақтады.

Бұл еуропалық, мүмкін қазіргі жағдайда тек еуропалық емес мәдениетті тағы бір рет басып озған декаданстың келесі толқынының белгісі. Шығармашылық пен жасампаздылық қазіргі уақытта екіұшты түрде түсіндіріледі. Кейбір зерттеушілер бұл ұғымдарды түсіндіреді, ал басқалары оларды қызметтің өнімі, мақсаты мен мағынасы бойынша түбегейлі бөледі. Қазіргі орыс тілінде күмән тудырмайтын «шығармашылық» және «жасампаздылық» сөздерінің синонимдерін тану әрекеті таң қалдыруы мүмкін емес. Аргументтер қандай? Олардың эквиваленттілігі мен сәйкестігі бұқаралық ақпарат құралдарында ғана емес, сонымен қатар ғылыми әдебиеттерде де бекітілген (мысалы: [1, 191–276 бб.]). Бұл сөздердің синонимі тек ағылшын тілінен алынған қағаз болғандықтан ғана емес (creative – жасампаздылық, шығармашылық), бірақ ғылыми-техникалық шығармашылық пен құдайлық шығармашылық туралы заманауи идеялар арасында тереңірек, мағыналық байланыстар бар [2].

«Шығармашылық» және «жасампаздылық» ұғымдарының арақатынасы мәселесі

«Шығармашылық» және «жасампаздылық» ұғымдарының арақатынасы мәселесі, сондай-ақ қазіргі жасампаз тәжірибелер мәселесі шығармашылықты философиялық зерттеулердің маңызды құрамдас бөлігі болды, олар Г.Л. Тульчинскийдің, Л.М. Андрюхинаның, Г.И. Ванюрихина, К.В. Сергеева, С.З. Гончарова және т.б., ал батыс әдебиеттерде - Р. Флорида, Эдуард де Боно, Р. Дилтс, Г. Адлер, С. Титц, Л. Коэн, Д. Массон еңбектерінде қарастырылған.

Қазіргі уақытта шығармашылық пен жасампаздылық екі жақты түсіндіріледі. Кейбір зерттеушілер бұл ұғымдарды ұқсас деп санайды, ал басқалары оларды өнім, мақсат және қызмет мағынасында түбегейлі ерекшеленеді деп санайды. Олар әр түрлі мағыналар мен мақсаттарға ие бола ма? Және осы мағынада оларды мақсат қою бойынша қарама-қайшы деп қарастыруға бола ма?

Н.А. Бердяев «Шығармашылықтың

мәні» еңбегінде шығармашылықты адамның ашылуы, Құдаймен бірге жалғасатын жаратылыс ретінде қарастырады. Бұл жұмыстың негізгі қағидасы – адамды шығармашылық ішінде және шығармашылық арқылы ақтау. Бердяевтың айтуынша, «шығармашылық менмендікке қарама-қайшы, өзін-өзі ұмытып кету, Жеке бастан жоғары нәрсеге ұмтылу, шығармашылық акт әлемдік, жалпыадамзаттық, ғарыштық және әлеуметтік сипатқа бағытталған. Шығармашылық өз-өзіңді игеру емес, ол әрдайым өзіңнен шығып кету» [3, 197 б.]. Басқа сөзбен айтқанда, шығармашылықтың әлеуметтік-мәдени мақсаты және шығармашылық үдерістің жеке және психологиялық жағдайлары жоғары гуманистік құндылықтарға жүгінуді қажет етеді. Субъект жаңалықтың артынан ерген жағдайда жалпы игілікті ескермейді және жақсылық пен махаббат идеалдары оны жігерлендірмейді, ол әлемге берекесіздік, жойылу, оған дейін жасалғанның бүлінуін әкеледі және өзін-өзі құлдыратуға келеді. Бұл, Бердяевтың айтылуы бойынша «Құдайдың шақырғанына емес, Ібілістің шақыруына жауап» беретін жалған шығармашылық [3, 205 б.], немесе, дәлірек айтсақ, - антишығармашылық. Бұл деструктивті шығармашылықтың салдары үлкен және жарқын болуы мүмкін, бірақ олар әрдайым сұмдық болады. Деструкция мойындамау энергиясымен толтырылған, ыдырауға, артқа шегінуге және шығармашылықтың бағытына қарсы тұруына алып келеді. «Бұзу – салу емес» деп бекер айтпайды. Адамның кез-келген іс-әрекетінің негізінде белгілі бір қажеттілік, мәселе немесе мүмкіндік жатқаны анық, ол тұлғаның белгілі бір өмірлік құндылықтарының (мета мақсаттарының) іргетасына негізделген. К.Д. Ушинский: «адамның барлық қалауын қанағаттандырыңыз, бірақ одан оның өмірлік мақсатын тартып алыңыз және оның содан кейін қаншалықты бақытсыз және мүсәпір күйге түсетінін көріңіз», - деп атап өтті [4, 351 б.]. Г.С. Батищевтің рухсыздар және немқұрайлылар ештеңе жасамайтыны туралы пікірі атақты ұстаздың сөздерімен

үндеседі. Г.С. Батищевтің бұл тұжырымы бүгінде ерекше өзекті. Дегенмен ол Б.М. Топловтың дарындылық қабілеттердің қосындысына қисындастырылмайтыны туралы және тек рухани бай адам ғана айтарлықтай шығармашы болуы мүмкін деген ойын жалғастырады және дамытады. Бұрын қалыптасқан тұлғалық қасиеттер, ерекшеліктер, сипаттар ойлаудың бастапқы детерминациясы болып табылады, оның шығармашылық сипатын, өзіндік дәрежесін анықтайды. Бұл білім берудің негізгі құндылықтарымен: оқушылардың руханилығы мен шығармашылығын қамтамасыз ететін білім беру ортасын құрумен байланысты. Г.С. Батищев шығармашылықты «субъектаралық» байланыс ретінде анықтай отырып, шығармашылық мәселесін онтологиялық, эпистемологиялық, антропологиялық және аксиологиялық аспектілердегі зерттеді [5]. Соңғы онжылдықтар ішінде ғылымда да, философияда да шығармашылықтың мәнін, оның ерекшеліктерін, оның білім беру үдерісінде қалыптасуын зерттеу бойынша үлкен жұмыс жүргізілді [6, 188 б.]. Шығармашылық мәселесіне қатысты сондай-ақ қазақ философтарының зерттеулерінің ішінде Б.Е. Колумбаевтың еңбектері ерекше көзге түседі: «Шығармашылыққа...!? Адамның әмбебап тағдырындағы жасампаздық туралы очерктер», «Өзін-өзі тану вертикалында – жоқтан болу»: «Шығармашылық ... бұл дүниенің ең жоғарғы сатыдағы жетістіктері деңгейінде жанның тыныштану ар-ожданы».

Психологиялық ғылымда шығармашылық пен жасампаздылық ұғымдарын анықтауға және оның мазмұнына, сондай-ақ оларды зерттеуге әр түрлі тәсілдер ұсынылған (Д.Б. Богоявленская, А.В. Брушлинский, Л.С. Выготский, В.Н. Дружинин, А.М. Матюшкин, В.А. Петровский, Я.А. Пономарев, С.Л. Рубинштейн, О.К. Тихомиров, Е. Dowd, Н. Gruber, J. Guilford, R. Mayer, J. Perry-Smith, С. Shalley, E. Torrance, D. Wallas и др.) [7].

Заманауи психологиялық әдебиетте «шығармашылық» және «жасампаздылық» ұғымдарын анықтау

бойынша көптеген тәсілдер ұсынылған. Ағылшын тіліндегі әдебиеттерде «шығармашылық» пен «жасампаздылық» синонимдар екенін айта кету керек. С.Р.Яголковскийдің айтуынша, қазіргі уақытта қарқынды сынға қарамастан, ең алдымен шығармашылық өнімдерін талдауға бағытталған, жасампаздылық ұғымына ең жақын таралған тәсілдің бірі «нәтижелілік» болып табылады. Жасампаздылық ұғымының өзінде «нәтижелілік» сондай-ақ «процессуалдық» тараптарды біріктіретін әлеуметтік мәдени феномен ретінде қарастыруға ерік беретін С.Р.Яголковскийдің осындай пікірімен екіталай келісуге болатын шығар [8].

С.Б. Бегалиеваның жасампаздылық шығармашылық құрылымдық іс-әрекет ретінде, өз негізінде тұқым қуалайтын бейімділікке ие, адамның дүниетанымдық ұстанымдары, оның құндылық бағдарларының ықпалында бола отырып, тұтастай алғанда субъектінің белсенділігін анықтайды деген сөз орамы көмескі сияқты көрінеді [9, 849 б.].

Керісінше, «жасампаздылық» термині бүгінде көбінесе адамдар ойлап шығару кезінде емес, нәтиже болған кезде қолданылады деп санайтын отандық зерттеушілермен келісу керек. Қалай болғанда да посткеңестік аумағында: «ешкімге қажет емес тауарларды ең жоғары бағамен сататын адам жасампаз» деп айту қалыпты саналады. Бұл адамның жетістігіне бағытталған құндылықты трансформациялары. Яғни шығармашылық пен жасампаздылық арасындағы айырмашылық тек мақсат қоюда ғана емес, сондай-ақ жасампаздылық қызметінің құндылықтандыру мәнінде. Бұл шімірікпеу бізді ақиқаттан алыстатады, құндылықтар иерархиясын өзгертеді. Жасампаздылық қызметі шығармашылық қызметке қарағанда құндылықты артықшылықтардың иерархиясын өзгертеді.

Айтылғанға дәлел ретінде күтпеген тұжырымдар беретін және психологтардың үлкен қызығушылығына ие болып жатқан ұйымдағы жасампаздылық аспектілерінің соңғы жағымсыз мәселелерін зерттеу болып табыла-

ды. Жұмыс орнындағы моббинг және буллинг сияқты құбылыстар көбінесе әумесерлік мінез-құлықтағы жасампаздылық ойлауды жүзеге асыру болып табылады. Әумесерлік мінез-құлық ұйымның басқа қатысушыларының қолайлығына қауіп төндіреді, тапшы ресурстар үшін бәсекелестікте көрінеді: қызмет бабында жоғарылау, бонустар үшін күрес, жобалар бойынша тапсырмалар алу және марапаттар [10, 86-107 бб.].

Шетелдік авторлардың пікірінше, агрессивті қарым-қатынаста, өтірікте, келеке етуде, иронияда қоғамға қарсы (malevolent) жасампаздылық жүзеге асырылады [11]. Қоғамға қарсы жасампаздылық – бұл заңсыз мәселені заңсыз тәсілдермен шешудің түпнұсқасы, оның нәтижесінде ол басқа адамдарға зиян келтіреді [12, 279–290 бб.]. Зерттеулер девианттық мінез-құлықтың мәселесі алуан түрлі ұйымдарға тән екенін көрсетеді. Бұл құбылысты түсіну үшін агрессивті, бейәлеуметтік ерекшеліктер көрініс табатын тұлғаның және мәнмәтіннің ерекшеліктерін табу қажет. Шығармашылық – өз мәнісінде өнегелі, жасампаздылықтың өнегелікпен шаруасы жоқ.

Шығармашылық мәселесінің отандық дамуы ХХ ғасырдың соңында, негізінен, орыс психологиясы мен философиясының классиктері ұсынған және олардың шәкірттері және соңынан ерушілермен дамытылған әлеуметтік-мәдени және процедуралық-белсенділік тұжырымдамалары аясында жасалды (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, С.Л. Рубинштейн, Ильенков Э.В., Библер В.С., Спиркин А.Г., Батищев Г.С.) Отандық ойлау және шығармашылық психологиясының дамуына 70-80 жылдарда О.К.Тихомиров жұмыстарында [13; 14] жасап шығарған және оның ізбасарларымен дамытылған мағыналық ойлау теориясы да едәуір әсер етті [15, 218-230 бб.].

Шығармашылықты (әсіресе оның бейсаналық және интуитивті компоненттерін) зерттеуге Я.А.Пономарев көп көңіл бөлген. Оның еңбектерінде адамның іс-әрекеті нәтижесінің гетерогенділігі туралы маңызды ереже ұсынылды, бұл осы әрекеттердің тек тікелей емес, со-

нымен қатар жанама өнімдерінің болуын болжайды. Я.А.Пономарев шығармашылықты зерттеуде жанама өнімдерді талдаудың маңыздылығын атап өтті. Оның пікірінше, олар білдірмей айту әсерімен тығыз байланысқан бірлескен шығармашылықта белгілі бір рөл атқарады: «топтық (ұжымдық) шешімде топтың бір мүшесінің әс-әрекеті нәтижесінде пайда болатын жанама өнімдерді топтың кез-келген мүшесі «шақыру» ретінде қолдана алады...» [16].

Рухсыздық – технократиялық ойлау ерекшелігі, В.П.Зинченко оның маңызды белгілері құралдың мақсат үстінен, мақсаттың – мән мен жалпыадамзаттық қызығушылықтардың үстінен, мәннің – болмыс пен заманауи әлемнің, техниканың, сондай-ақ психотехниканың (психолог аузынан бұл тезис әсіресе қатты естіледі) шынайылығы үстінен – адам және оның құндылықтарының үстінен үстемдік ететін дүниетаным ретінде анықтайды. Басқа сөзбен айтқанда, технократиялық ойлау – бұл Ақыл мен Даналыққа жат Пайым. Технократиялық ойлау үшін ғибрат, ар-ождан, адамның қасіреті мен қадір-қасиет категориялары жоқ [17, 92–93 бб.].

Осы анықтамадан технократтық ойлау қабілеті бар адам өзіндік әрекеті, тәуелсіздігі және ерік білдірудегі еркіндігі және қызмет кеңістігінде бағдарлауы бар тұлға ретінде емес, әр түрлі айла-амалдар нысаны ретінде қабылданатыны айқындалады. Малица, Боткин және аль-Манджр Рим клубына берген «Білім алудың шегі жоқ» баяндамасында мәлімделген білімге барлау амалы репродуктивтік ойлауға бағдарланған технократиялық ойлауға қарама-қарсы қойылған.

Отандық ғалымдар білім берудегі руханият пен шығармашылық, инновациялық білім, жаһандану және білім беру сияқты философиялық білім беру мәселелерін белсенді дамытуда; өзгермелі әлемдегі білімнің рөлі мен орны; білім мен мәдениет арасындағы алшақтық; білімнің ғылымнан артта қалуы; білім адамның өз болмысын алу ретінде, білім берудегі мақсат қою дағдарысы және т.б. [18].

Руханият пен шығармашылықты білім берудің мақсаты деп тануға болады. Мақсат қоюдың мәселесі психологияда, философияда және қоғамтануда қарастырылады. Мақсат қою идеяларды, құралдарды, ресурстарды таңдау және таңдалған идеяны жүзеге асыруда рұқсат етілген ауытқулардың шекарасын белгілеу үдерісі ретінде анықталады. Бұл үздіксіз үдеріс, өйткені мақсатқа жету барысында да жаңа идеялар пайда болады. Сондықтан да шығармашылықта нәтиже ғана емес, шығармашылық үдерісінің өзі де маңызды. Жасампаздылық болса нәтижелілікке бағытталған.

Шын мәнінде, шығармашылық өнімі қызмет «іздегенге» қол жеткізумен шектелмейді: мұнда анықталған жағдайларға сәйкес келетін нәтиже алу емес, жағдаяттық талаптармен туындаған мәселені шешу емес, берілген шарттармен ынталандырылмаған жаңа сұрақтың пайда болуы шешуші мәнге ие. Өнімділік қызметін зерттеу үшін өз шешіміне және соның ішінде таусылуға тұйықталатын кейбір жеке мәселелік жағдай санау жүйесі болып табылады.

А.Г.Спиркин «Шығармашылық – нәтижесі бірегей құндылықтарды жасау, жаңа, бұрын белгісіз болған фактілерді, материалдық әлемнің және рухани мәдениеттің заңдылықтары мен қасиеттерін бекіту болып табылатын қызмет» деп сендірген [18, 193 б.]. Шығармашылықты зерттеудің санақ жүйесі кездейсоқ ашылатын, ажыратылатын, өзінің ашылуын, жаңа іздеуді ынталандыруды жүргізуде нәтижелендіретін жағдай ретінде көрініс табады. Басқаша айтқанда, мәселе алға қойылады және шығармашылық субъектісінің өзімен шешіледі. Шығармашылық пен өнімді қызмет сыртқы жағдайлардан азат емес. Бірақ шығармашылық оны орналастыру шарттары сыртқы жағдайлар болып табылатын субъектінің құнды, өмірлік мүмкіндіктерінсіз мүмкін емес. Шығармашылық өнім-жауапта өшпейді, бірақ жаңа сұрақта от болып жалындайды. Шығару – бұл қойылған сұраққа жауап іздеу ғана емес, мәселені көру, жаңа сұрақ құру.

Іс-әрекет өзінің шығармашылық мәртебесін анықтайды және куәландырады,

өйткені оның нәтижелері одан әрі дамуға арналған сәлемдемелерге айналады, іздеудің жаңа дейгейін бастайды, – яғни оның нәтижеге қарай қозғалысы соңғысын жеңуге дайын болғандықтан, асып түсу әлеуетін дамытады. Қызмет шығармашылық ретінде тек «жауап» және тек «шешім» болуды тоқтатқан жерден басталады. Сол және басқа да бола отырып, ол сонымен қатар «бұдан басқа» бір нәрсе ретінде көрініс табады. Бұл «бұдан басқа» – алынған шешімнің жаңа тапсырмаға, табылған жауаптың – жаңа сұраққа, қолжеткізген нәтиженің – жаңа жолдың басына ауысуы [19].

Шығармашылық сыртқы детерминацияның күшінен шықпайды, бірақ оны тек олай түсіндіруге болмайды. Сыртқы детерминация әрдайым орын алады, және де айтарлықтай едәуір әсер етуі мүмкін. Алайда, мәселенің мәні бұған байланысты емес. Шығармашылық қызмет сыртқы детерминациядан емес және оған қарамастан емес, – субъектінің ішкі тұтас-өмірлік (жеке іс-әрекет деңгейінде тұтас-жеке) потенциалын сыртқы жағдайлармен ашумен шартталған дамытудан туындайды.

Шығармашылық үдеріс белгілі бір факторлардың жиынтығымен анықталмайды: өзінің қайталанбайтын ерекшелігінде ол өз қозғалысымен құрылады, басқаша айтқанда, ол «өзін-өзі құратын жол» және бұл жерде мақсат қоюдың маңыздылығы айқын. Алайда, сонымен қатар шарттар мен нәтижелердің, «басы» мен «аяғының», олардың жасырын, қарамақайшылықты, қозғалмалы өзара шарттылығының терең түйіндістігі бар, соның арқасында үдерістің тұтас логикасы туралы айтуға болады. Шығармашылық қабілеттердің дамуы үш детерминациядан өтеді: даму ортасы детерминациясы, қызмет талаптары детерминациясы, рухани құндылықтар детерминациясы.

Мақсатты тұжырымдау адам өмірінің жалпы тиімділігі мен шығармашылық өнімділігін қамтамасыз етеді, уақыт пен іс-әрекетті басқаруға көмектеседі, ақыл-ой мен жүйелі ойлауды, ойлау мәдениетін дамытады. Сонымен қатар, ол өмірдің мақсаты мен мәнін табуға көмектеседі, қорқыныш пен уайымнан

арылтады. Өз ресурстары мен әлеуеті туралы ақпараттың болмауына байланысты мақсаттарды іске асырудың сәтсіз әрекеттері орын алуы мүмкін. Бір жағынан, мақсат қоюды шығармашылық үдеріс деп атауға болады, екінші жағынан, шығармашылық үдеріс – бұл мақсат қою үдерісі, ол сырттан мақсаттар ұсынылмаған, бірақ шығармашылықтың өзінен туындаған кезде пайда болады.

Білім беру практикасының барлық деңгейдерінде мақсат қою мәдениетінің төмен деңгейі мақсаттар мен мақсат қоюдың мәселесі қазіргі уақытта педагогика және білім философиясы саласындағы зерттеушілердің назарының шеткері болуымен байланысты екенін мойындау керек. Сарапшылардың «отандық қана емес, әлемдік білім берудің дағдарысының негізгі аймағы – бұл мақсат қою, яғни алдағы жобалау іс-әрекеті немесе эксперименттік педагогикалық зерттеулер нәтижесінде біз нені алғымыз келетінін дұрыс түсіну және ұғыну қажеттілігі» деп тұжырымдауы кездейсоқ емес [20, 27 б.]. Педагогикалық үдерісті құрудың әртүрлі тәсілдері арасында мақсатты тәсілдің жоқтығы туралы тұжырыммен, сондай-ақ жоғары педагогикалық білім стандартында мақсат қою құзыреттілігінің болмауымен келіспеуге болмайды [21, 15 б.].

Мүмкіндіктер алдын-ала байқалуы керек болған кезде қажеттіліктер мен мәселелерді түсінуге болатындығы белгілі. Олардың барлығы белгілі бір мотивтің пайда болуына әкеледі – танымал анықтамаға қайшы саналысы (мотив ол саналы қажеттілік) бар, ол адаммен мойындалуы міндетті емес.

Мақсат қою ынталандырудың энергетикалық компонентін арттыруға, белгісіздік пен мазасыздықты азайтуға немесе толығымен жоюға арналған. Бірақ мақсат қою қабілетін дамыту мүмкін бе? Кез-келген адамға мақсат қою қабілетін тәжірибе мен жаттығу арқылы қарапайым дағды ретінде дамыту мүмкін ба? Бұл сұрақ Э.В.Ильенковтың «мектеп ойлауға үйрету керек» қағидасымен тығыз байланысты. Шығармашылық қабілеттер мен мақсат қою қабілетінің үйлесімділігін мой-

ындау керек шығар. Шығармашылық қабілеті мақсат қою қабілетінің болуын болжайды. Мақсат қою қабілетінің болмауы шығармашылық қабілетті, яғни белгілі бір қасиеттері бар мәселені шешу қабілетін жоққа шығармайды, бірақ жаңа міндеттер қою және мәселені шешу шеңберінен тыс идеяларды тұжырымдау қабілетін білдірмейді, яғни шығармашылықты білдірмейді.

А.М.Новиков білім беру қызметінің сипаты оқушыға мақсат қойылғанына немесе оның өзі қойғанына байланысты екенін дәлелдеді: бірінші жағдайда ол күнделікті, орындаушылық сипатқа ие; екіншісінде – белсенді, шығармашыл [22, 104 б.].

Қазіргі дәуірдегі әлеуметтік қайта құрулар мен ғылыми-техникалық прогрестің әлеуметтік салдары адам ақыл-ойының, адамзаттың сындарлы шығармашылық мүмкіндіктерінің өсіп келе жатқан күшін ғана емес, сонымен бірге шығармашылықтың «деструктивтілігін» да айқын көрсетеді. XX және XXI ғасырлар тоғысындағы қазіргі өркениеттің ақпараттық қоғамға көшуі посткеңестік қоғам үшін саналы шындық пен қажеттілікке айналды және өмір сүру мен дамудың мүмкін жолдарын, демек, шығармашылық қызметті түсінуді қажет етеді. Посткеңестік кеңістіктегі соңғы онжылдықтар саясат, экономика, құқық саласындағы жаңалықтар қоғамдық өмірді танымастай өзгертті. Әлеуметтік өзгерістер шығармашылық іс-әрекеттің жаңа түсінігін, оның мүмкіндіктерін, әлеуметтік бағытын, шегін, шығармашылықтың деструктивті бағытын немесе кем дегенде оның шектеулерін болмауды талап етеді.

Шығармашылықты мақсат қою, мән қою және білім берудің семантикалық бағыты ретінде қарастыру М.Ю.Кондратьевтың адамның жеке басының жеке сипаттамаларының бастапқы сәті ретінде құндылық бағдарлары туралы түсіндіруіне сәйкес келеді [23]. Білім беру қызметінің мақсаттары мен міндеттері, жаңа мағыналар тудыру білім алушының құндылық бағдарларымен байланысты.

Осы уақытқа дейін ғалымдар жасампаздылықтың бар-жоғын немесе ол

ғылыми конструктор болып табылатыны туралы бірауыздылыққа қол жеткізе алмағанын айта кету керек. Жасампаздылықтың бар екенін мойындайтындар әдетте, оны жетістікке бағдар ретінде қарастырады.

Шығармашылық мәселесі дәстүрлі түрде екі аспект бойынша қарастырылады: онтологиялық және эпистемологиялық. А.Бергсоннан шыққан дәстүр бойынша, «шығармашылық жаңа өмірлік үздіксіз туылу ретінде өмірдің мәнін құрайды» [24, 157 б.].

XIX-XX ғасырдың басында шығармашылықтың өлшемшарттарының бірі және оның әмбебап мәні ретінде жаңашылдық қарастырылды, сонымен бірге шығармашылық актінің, түйсіктің өнімділігін ескеру ұсынылды. Бірақ жаңалық жаңалықтан ерекшеленеді, біз Кунның қалыпты ғылым мен ғылыми революция кезеңдерін бөлуімен келісетініміз бекер емес.

Шығармашылық мәселесін философиялық тұрғыдан қарастыру «шығармашылық қалай мүмкін, жаңаның өнімі қалай пайда болады, шығармашылық актінің онтологиялық мәні қандай?» деген сұрақтардан басталады. Жемістілік, (яғни көрінетін немесе ақпаратты бір нәрсе жасап шығару қабілеті) – бұл әрбір адам оған қабілетті ділдік және эмоционалдық құртылмаған нұсқау ма? Американдық зерттеуші А.Дж.Танненбаум сияқты ойлайтындардікі дұрыс шығар мүмкін [25]; жалпыға ортақ шығармашылық туралы аңыз дәрменсіз шығар? М.Фуко өзінің мәлімдемесінде адамдар «тарихи анықталған тіршілік иелері» және «субъективтіліктің белгілі бір формаларына, нормативтілік түрлеріне және тарихи болып табылатын білімге сәйкес құрылған» деп айтуы қаншалықты дұрыс [26, 27 б.].

Егер оны туындыдан, үдерістен бөлінетін нәтижелерден бөліп, шығармашылықтың бүкіл мәні жұмыстың бөлігі ретінде түпкілікті нәтижелерде толығымен көрінеді деп санасаңыз шығармашылық дегеніміз не? Шығармашылық тұлғалардың әлеуметтік тағдыры және олардың туындыларының мәдениеттер, дәуірлер, жалпы тарих контекстіндегі тағдыры қандай?

Бұл мәселелерде Г.С.Батищевпен келісуге тура келеді, олардың артында құндылық-дүниетанымдық ұстанымдар жатыр [5]. Батищев өз жұмысының көптеген парақтарында талдау арнаған субстанционизмге сәйкес, тек редуccionистік субъект – бұл жабық органикалық байланыстармен түйіндес және шығармашылық редуccionға, сайып келгенде, шығармашылыққа емес, оны жасампаз емес әлемге кіргізетін субъект; анти-субстанционизмге сәйкес, адам субъект ретінде өзі әлеуметтік-атомдық байланыстармен түйіндес зат болып табылады; жабық нұсқада ол қалауы жоқ, ашық нұсқада ол объективті-диалектикалық шығу тегімен және жоғары құндылық бастамашылығымен адам шығармашылығын үйлестіре алмайды [5].

XX ғасырдың екінші жартысында ол адамның шығармашылық қызметіне ақталудың критерийлік өлшемін беретін құндылықты-мәнді тамырлану және нәтижелі мәртебелену және ол үшін жасампаз қарым-қатынаста болу үшлай лайықты деген сұраққа жауап табуға тырысқан Г.С.Батищевтің позициясын метафизикалық әртүрлілікке жатқызуға болады.

Зерттеу нәтижелері

«Шығармашылық» ұғымы дәстүрлі түрде адамның іс-әрекетінің ерекше түрін, оның ішінде жаңашылдықпен және тәуелсіздігімен ерекшеленетін ақыл-ой мен материалды білдіреді. Жұмыста біз негізінен шығармашылық ойлау, білім беру үдерісінде шығармашылық іс-әрекеттің қалыптасуы, ғылыми шығармашылық туралы сөйлесетін боламыз.

Белгілі бір, тар мағынада кез-келген ой шығармашыл, өнімді, тәуелсіз болып табылады. Сондықтан жеке зерттеушілер ойлауды репродуктивті және өнімді (шығармашылық) деп бөлуді орынсыз деп санайды. Сөздің турасына келсек ол да жоқ, басқасы да жоқ. «Жай» ойлау бар – өзіңмен өзін іздеу және адамның айтарлықтай жаңалық ашуы.

Шығармашылық белсенділікке не себеп болады? Оны не ынталандырады? Оның ішкі ынталандырулары қандай?

Шығармашылық процестің өзін-өзі ын-таландыру механизмдері қандай? Олар объект-субъект жоспарымен қалай байланысты? Адамның шығармашылық күштерін мақсат ретінде қалай дамытуға болады? Қызметтің субъективті-мотивациялық саласының, оның ішінде құндылық-семантикалық саласының рөлі қандай? Шығармашылық қалай мүмкін? Оны мүмкіндіктен шындыққа айналдыратын не? Мүмкін біз Фукомен келісуіміз керек, ол өзін-өзі тануды ұйымдастыру мүмкіндіктерінің бірі болып табылатын субъектінің құрылуына, дәлірек айтсақ, субъективтілікке қол жеткізу процесін «субъектендіру» деп атайды [26, 27 б.].

Сонымен, «XX ғасырдың екінші жартысында осы мәселемен айналысқан психологтар мен философтардың арқасында біз жаңа нәрсені жасайтын адамның кез-келген әрекетін шығармашылық іс-әрекет деп атаймыз, ол сыртқы әлемнің қандай-да бір нәрсесі немесе белгілі ақыл-ой құрылысы бола ма, жоқ па, бәрібір адамның өзінде өмір сүретін және ашылатын сезім» [27, 219 б.].

Шығармашылықты өнімді және стихиялық құбылыс ретінде зерттеу Д.Б.Богоявленскаяның «Жасампаздық өрісі» деп аталатын әдісі арқылы жүргізіліп отырды. Бұл зерттеулерде таным үдерісі қабылданған тапсырмамен тек бірінші кезеңде белгіленгені анықталды. Содан кейін, адам мәселенің шешімін танымға қатысты сыртқы мақсаттарды жүзеге асырудың құралы ретінде қарастыратындығына немесе оның өзі мақсат екендігіне байланысты үдерістің тағдыры да анықталды. Бірінші жағдайда ол мәселе шешілген соң бірден үзіледі. Екіншісінде қызметтің өзіндік қозғалысының феномены туындайды.

Әрбір шығармашылық күш ерекше және белгілі бір бағытта болжанбайды, бірақ ол мүлдем ерікті, ретсіз, белгілі бір тәртібі, ішкі өлшемі мен нормасы жоқ болып табылмайды. Жаңаның мәртебесі оның ескіден айырмашылығымен ғана емес, сонымен бірге онымен ерекше байланысымен де анықталады. Белгілі бір іс-әрекеттің мәнмәтінінде жаңа өзін үзбе, кезең, оның мазмұнды ашылу сәті, өзіндік логикасы ретінде куәландырады.

Мұнда жаңалықтың өзі үдерістің сабақтастық бірлігіне қосылу ретінде ескіге қажетті қатынасты қамтиды. Бұл үдерістің аясында ескі «өзінің» жаңасын ғана емес, оның пайда болуын анықтап қана қоймайды, сонымен бірге жаңасы «өзінің» ескісін де қарастырады, ондағы осы ерекше логиканы көрсетеді.

Бұдан шығатыны, ескі-жаңа диалектика дискретті - үздіксіз диалектикамен байланысты, одан бөлінбейді. Шығармашылық үдеріс, негізінен, бірнеше қадамдардың сомасына бөлінбейді. Ол мұндай үлкен және сегментті сомдан шығарылмайды. Оған континуалды компонент кіреді – дискреттік көріністердің (тұтас өмірлік бағдар, әлімдік қарым-қатынас сипаты, нақты, үздіксіз нәтиже беретін нақты әлеуметтік-мәдени тәжірибе) артында жасырылған терең қабат. Қозғалысты тыныштық күйлерінің, бекітілген сегменттердің қосындысынан алуға болмайтындай, шығармашылық үдерісті бекітілген құрылымдардың, сатылардың, фазалардың жиынтығынан «жинауға» болмайды. Мұнда біз алдыңғысынан тікелей келесі қадамды алып тастамаймыз, өйткені олардың байланысы үдерістің үздіксіз деңгейімен делдал болады.

Адамның әлеуметтік және жеке реттеуші құрылымдарының жетілу кезеңдеріне тек шығармашылық субъект ретінде ғана емес, сонымен бірге шығармашылық тұлға, шығармашылық даралық ретінде көтерілген сайын, жергілікті адамзат қоғамдастығының тіршілік әрекетінің тұрақтылығына ғана емес, сонымен бірге планетарлық және ғарыштық масштабтағы адам мен биосфераның бірлескен эволюциясының тұрақтылығын қамтамасыз ететін білім мен құндылықтар шығармашылық үдерістің үйлестірушілері болады.

Бүгінгі күннің талабы ретінде өмір бойы білім алу оқуға үйрету, танымдық қажеттіліктер мен шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру міндетін қояды. Белек өнімді ойлауға негізделген жаңа, оның ішінде сандық технологияларды, технологияларды меңгеруі, дамыған коммуникативтік қабілеттерге ие болуы, рефлексияны, логикалықты, сындарлы сыни шығармашылық ойлауды, бастамашылдықты, динамизмді,

икемділікті, еркін, жаңашылдықты және шығармашылықты болжайтын ойлау мәдениетін дамытуы тиіс.

Кенеттен қазіргі білім берудің мақсаты шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру деген пікірлер жиі кездеседі. Бұл ақпараттық дәуір басталғанға дейін жасампаздылық пен шығармашылық технологиялар туралы аз адамдар білетін кейбір пікірлерге қайшы келеді [28], Ч.Спирмен негізін қалаған дәстүрлі түрде жасап шығарылған жасампаздылық теориясын Д.Гилфордтың атымен байланыстыратынын нақтылау қажет. Эдуард де Боно шығармашылық мәселесіне өзі 60-шы жылдарда жазған «Ойлау өнері. Латералды ойлау қиын мәселелерді шешудің тәсілі ретінде» кітабын арнаған болатын [19]. Сократтың майевтикасы туралы біле отырып, өзін Сократ деп санауға болмайтын шығар, 6 шляпаның техникасын біле отырып, өзіңізді Э. де Боноға ұқсатуға тырыспаңыз. Жасампаздылық қабілеттердің стандартты емес екендігі мен мәселені шешу алгоритмінің болуын қалай біріктіруге болады?

Бұл сөздерді дәлме-дәл түсінетін және бүгінгі таңда «шығармашылық ойлауға үйретуге» мүмкіндік беретін әдістерді «ойлап тапқан» адамдардың шағымдарына Д.Богоявленская ашулы жауап береді, бұл шынайы шығармашылық пен оның нәтижесі бастапқы мақсатқа қарағанда кеңірек екендігімен сипатталады [29, 62 б.]. Шынайы шығармашылық үдерістің сыртқы бейтараптығын баса көрсете отырып, адамның рухани әлеуетін анықтайтын әлеуметтік-мәдени жағдайды және оның жалпы детерминациясын жоққа шығаруға болмайды. Шығармашылық сыртқы детерминацияға қайшы және одан туындамайды, ол тұлғаның терең потенциалдарын ішкі детерминация ретінде және осы мағынада еркін іс-әрекет ретінде ашу сияқты. Шығармашылыққа өзгеше тән нәрсе - бұл мәселені шешу ғана емес, сонымен қатар жаңа мәселге шығу. Ешқандай тренинг шығармашылық қабілеттерді дамыту құралы бола алмайды деген Д.Б.Богоявленскаяның сөзімен келіспеуге болмайды [1, 35 б.].

Қазіргі дәуірдегі әлеуметтік өзгеріс-

тердің маңыздылығын асыра бағалау мүмкін емес, өйткені олар ғаламшар халқының барлық топтарына әсер етеді және жаһандану үдерісінде ұлттардың, мемлекеттердің және жалпы ғаламшарлық өркениеттің болашағын анықтайды. Бүгінгі таңда сендіруді тәрбие беру үдерісінің және белгілі бір қасиеттері бар адамды қалыптастырудың негізі ретінде тану идеясын жаппай айыптаса да санаға айла-шарғы жасау, түпкі сана деңгейіне әсер ету үмітімен байланысты тұжырымдамалардың әсері ерекше өсті. Агрессивті маркетингпен бірге қоғамға қарсы, агрессивті шығармашылықтың әсерінің артуы деструктивтілікпен байланысты үлкен қауіпке ие, бұл адамдар арасындағы өзара әрекеттесудегі агрессияны макроәлеуметтік қатынастар деңгейіндегі қақтығыстардың көрінісі ретінде қарастыруды қамтиды. Сонымен, посткеңестік әдебиетте шетелдік психологиядан алынған шығармашылық термині көбінесе ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан шығармашылық фразаны алмастырғанына назар аударуға болмайды.

Посткеңестік әдебиеттегі шетелдік психологиядан алынған жасампаздылық термині көбінесе ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан шығармашылық қабілеттер сөз тіркесін алмастырғанына назар аудармауға болмайды. «Шығармашылық» және «жасампаздылық» сөздерін жеке зерттеушілер синоним ретінде қолдана бастады. Мысалы, М.А.Холодная шығармашылық интеллектуалдық мүмкіндіктер мен жасампаздылықты ұқсастырады [30, 11 б.]. Баланың IQ және ата-анасының білімі мен отбасының әлеуметтік-экономикалық мәртебесінде оң байланысты тауып [30, 33 б.], оның жасампаздылықты қызметтің регламенттелмеген жағдайларында әр түрлі бірегей идеяларды туындату қабілеті ретінде қарастыруы әділетті [30, 124 б.].

Шығармашылық пен жасампаздылық терминдері бір болмаса да, көбінесе синонимдер ретінде қолданылады. Шығармашылық үдеріс жаңа өнімдік нәтижеге алып келеді, ал жасампаздылық үдерісі бірегей, бірақ әрдайым

өнімді емес нәтижеге алып келеді. Я.А. Пономарев, В.Н. Дружинин, В.Н. Пушкин және басқа да заманауи ғалымдардың пайымдауынша шығармашылық ойлаудың негізгі белгісі – мақсаттың немесе адам ойының және соңғы нәтиженің сәйкес келмеуі. Ойлаудың бұл түрі ақыл-ой әрекетінің нәтижесінде пайда болады және белгілі бір өнімнің пайда болуымен байланысты, бұл өз кезегінде түпкілікті нәтижені білдіреді. Шығармашылық – белгілі анықтамалардың көпшілігінде жаңа нәтиже беретін қызметке теңестіріледі (білім, мінез-құлық формалары, өнім және т.б.), бірақ бұл жаңаны алу үдерісі қарастырылмайды, алайда алынған жаңалықтың дәрежесі анықталады.

Кейіннен «түпнұсқалық» терминін Гилфорд ойлаудың икемділігімен, ойлау әрекетін бір қарым-қатынас жүйесінен екіншісіне оңай ауыстыру қабілетімен байланыстыратын болды.

«Түпнұсқалық» терминінің бірінші мағынасы – жалпыға бірдей қабылданғандардан өзгеше идеяларды қалыптастыру мүмкіндігі, бірақ бұл олардың басқаларға пайдалы болатындығын білдірмейді (бұл қарапайым түпнұсқалық деңгейде болуы мүмкін).

В.Освальд түпнұсқалықты «өздігінен бір нәрсені жасай алу қабілеті» деп қарастырған.

Үшінші мағына – жалпыға бірдей танылғаннан өзгеше және құбылыстың ішкі байланыстарына терең енетін, тұтас көзқарасы бар идеялардың ұрпағы.

Жасампаздылық «әр түрлі бағытта ойлау қабілеті» ретінде анықталған дивергенция терминіне жақын. Жасампаздылықты көбінесе стандартты емес (ассоциативті) ойлаумен байланыстырады немесе шығармашылыққа қабілеттілік ретінде кең түсінік береді. Осылайша, мағынасы бойынша бір-біріне жақын бірнеше терминдер бар.

Гилфордтың көзқарасынан шықсақ, жасампаздылық – дивергенттілік – ассоциативті ойлау. Түпнұсқалылық – иілгіштік және стандартты емес ойлау. Шығармашылық – өнімді дивергенттілік.

Ойлаудың жасампаз түрін (Дж. Гилфорд, Н. Марш, Ф. Хеддон, Л. Кронбах, Е.П. Торренс) жасампаздылық деп атады

және жаңа заттарды жасап шығару мен бар заттардың негізіндегі ұғымдармен байланысты болған ойлау түрі ретінде оны ақыл-парасаттан бөлек зерттеді.

Қорытынды

«Жасампаздылық» және «шығармашылық» терминдерін синоним ретінде тану дұрыс емес шығар, себебі олардың айырмашылығын мойындау инновациялық шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселелерін, маманның зияткерлік әлеуетін арттыру жолдары мен әдістерін зерттеумен байланысты мәселелер шеңберін кеңейтуге мүмкіндік береді. Жасампаздылық астарында шығармашылық дарындылық деңгейі, адамның салыстырмалы түрде тұрақты сипаттамасын құрайтын шығармашылық қабілеті түсіндіріледі. Дәстүрлі кеңестік білімнің, батысқа қарағанда технократиялық болмағанын түсіну керек, ол Боткин, Аль Манжра және Малицаның баяндамасында айтылған инновациялық білімнің «оқу шегі жоқ» кезеңінде ақ іздеу сипатымен ерекшеленген.

«Жоғары білім беру студенттерінде шығармашылық ойлауды қалыптастыру» мақаласының авторлары мектеп пен жалпы кеңестік білім беру жүйесін догматизмде кінәлай отырып, ақпаратты қарапайым есте сақтауға, басқаша айтқанда, репродуктивті ойлауға негізделген қандай жоғары мектеп пен кеңестік білімді айтты екен? [7]. Бұл пікір біздің отандық білім беру жүйемізде жақын арада тиісті бағалау болмайтынын байқататындығы айқын. Бұл қадам бізді өзіміз бас тартуға тырысатын технократтық білімге қарай итермелейді.

«Шығармашылық» терминін «жасампаздылық» терминіне алмастыруды орынды деп санау мүмкін емес шығар [31, 30 б.]. 60-шы жылдары. 20-шы ғасырда интеллект және шығармашылық сынақ-тарымен қамтылмаған танымдық іс-әрекеттің аспектілерін зерттеу үшін зерттеу мінез-құлық тестілері қолданыла бастады.

Талқыланатын мәселеге пәнаралық көзқарастың арқасында шетелдік әдебиеттерде зерттеушілер жасам-

паздылықты дивергенттік ойлауды (өзіндік ерекшелікте, еркіндікте, ойлаудың икемділігінде нақты жүзеге асырылады) дамыту ретінде анықтайтынын білуге мүмкіндік берді, әрі олар «шығармашылық» пен «жасампаздылық» ұғымдарын бір-біріне ұқсастырады. Отандық зерттеушілер іс жүргізу парадигмасы аясындағы жасампаздылықты шығармашылық қызметтің нәтижесі ретінде анықтайды. Жасампаздық туралы қазіргі заманғы идеялар адамның жеке дамуына ықпал ететін шығармашылық қызметінің нәтижесінде адамның мәдениетпен байланысын білдіреді. Талдау нәтижесінде біз жасампаздылық ұғымын жеке адамдар арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін анықтайтын жеке тұлғаның интегралды қасиеті ретінде анықтаймыз, онда үдерістің, өнімнің және жеке тұлғаның ерекше қасиеті олардың өзіндік ерекшелігі болып табылатын жасампаздылық үдерісіне қатыса отырып, адам жасампаздылық ортасында белсенді болып, жасампаз тұлғаның ерекшеліктерін игеріп, содан кейін жасампаздылық өнімі де өзектендіріледі, сонымен қатар «жасампаздардың» мүмкіндіктерін абсолюттей отырып, кез-келген тәсілмен тез табысқа, жетістікке жетуді қалайтындар мақсат қою дағдарысы мәселесін ескермейтінін атап өткен жөн. Әлеуметтік және конструктивті бағытталған шығармашылық іс-әрекет деп біз өзара әрекеттесуде көрінетін, жаңа нәрсе жасайтын іс-әрекетті атаймыз (бұл сыртқы әлемнің қандай да бір нәрсесі немесе белгілі ақыл-ой немесе сезім құрылысы бола ма, тек адамның өзінде өмір сүреді және ашылады) және дамуды шарттайды (әйтпесе бұл деструктивтілік). Бүгінгі таңда шығармашылық қызметтің мұраттары мен құндылықтарының өзгеруі қандай болады? Деструктивті іс-әрекеттің алдын алу, өркениеттік шығармашылықтың қаупін азайту туралы сұрақтар, оның ішінде шығармашылық іс-әрекеттің мәні туралы сұрақтар, әрине, біздің заманымыздың маңызды философиялық мәселелерін білдіретін сұрақтар болып табылады.

Жасампаздылық пен шығармашылықты зерттеу бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау зерттеу ұстанымдары мен оларды қалай зерттеу керектігі туралы көзқарастардың алуан түрлілігін көрсетті. Біз мәселенің өзектілігі тұрғысынан ең маңызды бірнеше жағына тоқталдық. Біз мәселенің өзектілігі тұрғысынан ең маңызды бірнеше жағына тоқталдық. Алайда, білім беру ғана емес, сонымен бірге ғылым менеджерлері де бүгін де жасампаздылықтың мәнін дұрыс түсінбейтінін ескеру қажет. Бүгінгі таңда ғылыми өлшем саласындағы менеджердің назарын ғылыми шығармашылықтан алып жариялау белсенділігіне аударуда [32]. Егер бірінші жағдайда шығармашылықтың өзі туралы айтуға болатын болса, екіншісінде керісінше жасампаздылық туралы. Алайда, ғылыми шығармашылықты бағалаудан көрініп тұрғандай, ғылыми үдеріс жетекшілерінің күшжігері шығармашылықты ынталандыру міндетінен жарияланымдар санын көбейту міндетіне ауысады. Ұлыбританияның барлық ғылыми ұйымдарының, университеттерінің, департаменттерінің, зертханаларының 2008-2013 жылдардағы жетістіктерін бағалау үшін құрылған Research Excellence Framework жүйесінің барлық төрт комиссиясының жұмысында жеке жарияланымдарды бағалау кезінде олар жарияланған журналдардың импакт-факторын ескеруге тыйым салынғанын атап өтпеу мүмкін емес, өйткені импакт-фактор сауда құралы болып саналады, бірақ ол ғылымды бағаламайды. Бұнымен келіспей кетуге болмайды.

Қазіргі заманғы дизайндағы Қазақ ұлттық сәндік-қолданбалы өнері саласындағы маман Юлия Ильинична Мазинамен келіспеуге болмайды, оған сәйкес «шығармашылық үдерістің шындықтың өзінде де, мәдени мұрада да объективті алғышарттары болғанымен, оны тікелей шығармашылық қызмет субъектісі жүзеге асырады. Бірден айта кету керек, кез – келген жаңашылдық шығармашылық емес ... Жаңаны құру бір уақытта мәдени құндылықтардың шығармашылығына айналады, егер ол жалпыға бірдей мазмұнды алып жүрсе,

жалпы мәнге ие болса, басқа адамдардан жаңғырық алады. Мәдениет жұмысында әмбебап, органикалық бірегейлікпен біріктірілген» [33].

Ресей Федерациясында да, Қазақстан Республикасында да педагогика саласындағы мамандар қолдайтын шығармашылық дегеніміз не? Олар «жасампаз тұлғалар» кейде кез-келген тәсілмен қол жеткізетін стандарттылыққа, тиімділікке, сәттілікке назар аударады, бұнымен мүлдем келісуге болмайды.

Әдебиеттер тізімі

1 Богоявленская Д.Б., Богоявленская М.Е. Одаренность: природа и диагностика. – М., АНО «ЦНПРО», 2013. – 208 с.

2 Степанов А.А. Креативность и концепции научно-технического творчества // *Вестник ТГПУ*. – 2012. - №2 (117). - С. 231-234.

3 Бердяев Н.А. Смысл творчества. - М., Правда, 1989. - 608 с.

4 Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Соч. в 6 т. - М., Педагогика, 1990. - Т.6. – 528 с.

5 Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества. - СПб., РХГИ, 1997. - 464 с.

6 Сферы общественной жизни. – М, 1993. - 206 с.

7 Шевченко Н.Ю., Лебедева Ю.В., Немуроина Н.Г., Корбакова Т.В. Формирование креативного мышления у студентов высшего образования» // *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований*. - 2014. - № 11. – С. 658-662.

8 Яголковский С. Р. Влияние обмена идеями на креативность: автореферат дис. ... кандидата психологических наук: 19.00.01. - Москва, 2005. - 24 с.

9 Бегалиева С.Б. О креативности как об устойчивой характеристике личности // *Успехи современного естествознания*. - 2015. - № 1-5. - С. 847-849.

10 Мешкова Н.В., Ениколопов С.Н. Креативность и девиантность: современное состояние проблемы в психологии // *Психология и право*. - 2020. - № 3. - Том 10. - С. 86–107.

11 Hao N. et al. A New Tool to Measure Malevolent Creativity: The Malevolent Creativity Behavior Scale // *Frontiers in Psychology*. – 2016. Volume 7. – P. 682.

12 Мешкова Н.В., Ениколопов С.Н. Креативность и девиантность: связь и взаимодействие // *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. - 2018. - № 2. - Том 15. - С. 279-290.

13 Тихомиров О.К. Психологические исследования творческой деятельности. – М.,

Наука, 1975. – 253 с.

14 Тихомиров О.К. Психология мышления. - М.: Изд-во Моск. университета, 1984. - 272 с.

15 Клишина М.В. Проблема творчества в истории философии и науки /IX Материали международна научна практична конференция «Настоящи изследвания и развитие», 17 - 25 января. - София, 2013. - С. 218-230.

16 Пономарев Я.А. Психология творчества. - М., МПСИ, 1999. - 324 с.

17 Зинченко В. П. Образование, культура, сознание // *Философия образования для XXI века*. – М., 1992. - С. 87-104.

18.Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. - М., Политиздат, 1972. - 303 с.

19 Боно де Э. Искусство думать. Латеральное мышление как способ решения сложных задач. – М., Альпина Диджитал, 2015. – 170 с.

20 Монахов В.М. Перспективы понятийно-категориального аппарата дидактики при переходе к новым ФГОС ВПО // *Педагогика*. - 2012. - №5. - С. 27-35.

21 Сенько Ю.В. Целеполагание в педагогическом процессе // *Педагогика*. - 2015. - №1. – С. 14-22.

22 Новиков А.М. Основания педагогики. - М., Эгвес, 2010. - 208 с.

23 Кондратьев М. Ю. Социальная психология образования: учебное пособие для вузов. – Москва, Издательство Юрайт, 2020. – 321 с.

24 Бергсон А. Творческая эволюция. – М., Терра – Книжный клуб; Канон-Пресс, 2001. – 384 с.

25 Tannenbaum A.J. Gifted children: psychological and educational perspectives. - New York, Macmillan, 1983. – XVI. - 527 p.

26 Фуко М. Археология знания. - М., 1994. - 416 с.

27 Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. - М., 1974. - 115с.

28 Дорошева Л. В. Креативность и творчество // *Иновационные технологии обучения физико-математическим и профессионально-техническим дисциплинам: материалы VIII Международной научно-практической интернет-конференции*. – Мозырь, МГПУ им. И. П. Шамкина, 2016. - С. 219-221.

29 Богоявленская Д.Б. Что выявляют тесты интеллекта и креативности? // *Психология, журнал ВШЭ*. - 2004. - № 2. - Том 1. - С. 54-65.

30 Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. – СПб., Питер, 2002. – 272 с.

31 Метафизика креативности. – М., РФО, 2006. – 163 с.

32 Пирожкова С.В., Пирожков В.В. Можно ли измерять научное творчество? (материалы круглого стола) // *Вопросы философии*. – М. - 2014. № 4. – С. 50–74.

33 Мазина Ю. И. Культурные традиции как ценностный ориентир существования и развития современной культуры // *Известия АлтГУ*. - 2011. - №2-1. - С. 176-178.

Transliteration

1 Bogojavlenskaja D.B., Bogojavlenskaja M.E. Odarennost': priroda i diagnostika [Giftedness: nature and diagnosis]. - M., ANO «CNPRO», 2013. - 208 s. (in Russ)

2 Stepanov A. A. Kreativnost' i koncepcii nauchno-tehnicheskogo tvorchestva [Creativity and concepts of scientific and technical creativity] // *Vestnik TGPU*. - 2012. - №2 (117). - S. 231-234. (in Russ)

3 Berdjajev N.A. Smysl tvorchestva [The meaning of creativity]. - M., Pravda, 1989. - 608 s. (in Russ)

4 Ushinskij K.D. Chelovek kak predmet vospitaniya. Opyt pedagogicheskoy antropologii [Man as an object of education. Experience of pedagogical anthropology]. Soch. v 6 t. - M., Pedagogika, 1990. - T.6. - 528 s. (in Russ)

5 Batishhev G.S. Vvedenie v dialektiku tvorchestva [Introduction to the dialectic of creativity]. - SPb., RHGI, 1997. - 464 s. (in Russ)

6 Sfery obshhestvennoj zhizni [Spheres of public life]. - M., 1993. - 206 s. (in Russ)

7 Shevchenko N.Ju., Lebedeva Ju.V., Neumoina N.G., Korbakova T.V. Formirovanie kreativnogo myshleniya u studentov vysshego obrazovaniya [Formation of Creative Thinking in Higher Education Students] // *Mezhdunarodnyj zhurnal prikladnyh i fundamental'nyh issledovanij*. - 2014. - № 11. - S. 658-662. (in Russ)

8 Jagolkovskij S. R. Vlijanie obmena idejami na kreativnost' [The influence of the exchange of ideas on creativity]: avtoreferat dis. ... kandidata psihologicheskikh nauk: 19.00.01. - Moskva, 2005. - 24 s. (in Russ)

9 Begaliev S.B. O kreativnosti kak ob ustojchivoj karakteristike lichnosti [On creativity as a stable characteristic of a personality] // *Uspehi sovremennogo estestvoznaniya*. - 2015. - № 1-5. - S. 847-849. (in Russ)

10 Meshkova N.V., Enikolopov S.N. Kreativnost' i deviantnost': sovremennoe sostojanie problemy v psihologii [Creativity and deviance: the current state of the problem in psychology] // *Psihologija i pravo*. - 2020. - № 3. - Tom 10. - S. 86-107. (in Russ)

11 Hao N. et al. A New Tool to Measure Malevolent Creativity: The Malevolent Creativity Behavior Scale // *Frontiers in Psychology*. - 2016. Volume 7. - R. 682.

12 Meshkova N.V., Enikolopov S.N. Kreativnost' i deviantnost': svjaz' i vzaimodejstvie [Creativity and deviance: connection and interaction] // *Psihologija. Zhurnal Vysshej shkoly jekonomiki*. - 2018. - № 2. - Tom 15. - S. 279-290. (in Russ)

13 Tihomirov O.K. Psihologicheskie issledovanija tvorcheskoj dejatel'nosti [Psychological studies of creative activity]. - M., Nauka, 1975. - 253 s. (in Russ)

14 Tihomirov O.K. Psihologija myshlenija [Psychology of thinking]. - M.: Izd-vo Mosk. universiteta, 1984. - 272 s. (in Russ)

15 Klishina M.V. Problema tvorchestva v istorii filosofii i nauki [The problem of creativity in histories of philosophies and sciences] // IX Materiali mezhdunarodna nauchna praktichna konferencija «Nastojashhi issledovanija i razvitiye», 17 - 25 janvarja. - Sofija, 2013. - S. 218-230. (in Russ)

16 Ponomarjev Ja.A. Psihologija tvorenija [The psychology of creation]. - M., MPSI, 1999. - 324 s. (in Russ)

17 Zinchenko V. P. Obrazovanie, kul'tura, soznanie [Education, culture, consciousness] // *Filosofija obrazovanija dlja XXI veka*. - M., 1992. - S. 87-104. (in Russ)

18 Spirkin A.G. Soznanie i samosoznanie [Consciousness and self-awareness]. - M., Politizdat, 1972. - 303 s. (in Russ)

19 Bono de Je. Iskusstvo dumat'. Lateral'noe myshlenie kak sposob reshenija slozhnyh zadach [The Art of Thinking. Lateral thinking as a way to solve complex problems]. - M., Al'pina Didzhital, 2015. - 170 s. (in Russ)

20 Monahov V.M. Perspektivy ponjatijno-kategorial'nogo apparata didaktiki pri perehode k novym FGOS VPO [Prospects for the conceptual and categorical apparatus of didactics in the transition to the new Federal State Educational Standards of Higher Professional Education] // *Pedagogika*. - 2012. - №5. - S. 27-35. (in Russ)

21 Sen'ko Ju.V. Celepolaganie v pedagogicheskom processe [Goal-setting in the pedagogical process] // *Pedagogika*. - 2015. - №1. - S. 14-22. (in Russ)

22 Novikov A.M. Osnovanija pedagogiki [Foundations of Pedagogy]. - M., Jegves, 2010. - 208 s. (in Russ)

23 Kondrat'ev M. Ju. Social'naja psihologija obrazovanija: uchebnoe posobie dlja vuzov [Social psychology of education: textbook for universities]. - Moskva, Izdatel'stvo Jurajt, 2020. - 321 s. (in Russ) (in Russ)

24 Bergson A. Tvorcheskaja jevoljucija [Creative evolution]. - M., Terra - Knizhnyj klub; Kanon-Press, 2001. - 384 s. (in Russ)

25 Tannenbaum A.J. Gifted children: psychological and educational perspectives. - New York, Macmillan, 1983. - XVI. - 527 p.

26 Fuko M. Arheologija znanija [Archeology of knowledge]. - M., 1994. - 416 s. (in Russ)

27 Fuko M. Slova i veshhi. Arheologija gumanitarnykh nauk [Words and things. Archeology of the Humanities]. - M., 1974. - 115 s. (in Russ)

28 Dorosheva L. V. Kreativnost' i tvorchestvo

tvo [Creativity and creation]// Innovacionnye tehnologii obuchenija fiziko-matematicheskim i professional'no-tehnicheskim disciplinam: materialy VIII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj internet-konferencii. - Mozyr', MGPU im. I. P. Shamjakina, 2016. - S. 219-221. (in Russ)

29 Bogojavlenskaja D. B. Chto vyjavljajut testy intellekta i kreativnosti? [What do intelligence and creativity tests reveal?] // *Psihologija, zhurnal VShJe*. - 2004. - № 2. - Tom 1. - S. 54-65. (in Russ)

30 Holodnaja M.A. Psihologija intellekta: Paradoksy issledovanija [The Psychology of Intelligence: The Paradoxes of Research]. - SPb,

Piter, 2002. – 272 s. (in Russ)

31 Metafizika kreativnosti [Metaphysics of creativity]. – M., RFO, 2006. – 163 s. (in Russ)

32 Pirozhkova S.V., Pirozhkov V.V. Mozhno li izmerjat' nauchnoe tvorcestvo? (materialy kruglogo stola) [Can scientific creativity be measured? (Materials of the round table)]// *Voprosy filosofii*. – M. - 2014. № 4. – S. 50–74. (in Russ)

33 Mazina Ju. I. Kul'turnye tradicii kak cennostnyj orientir sushhestvovaniya i razvitija sovremennoj kul'tury [Cultural traditions as a valuable reference point for the existence and development of modern culture] // *Izvestija Alt-GU*. - 2011. - №2-1. - C. 176-178. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

<i>Марина Васильевна Клишина</i>	профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
<i>Нұргүл Ерқанатқызы Тутинова</i>	PhD, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
<i>Галия Рустембековна Сейфуллина</i>	доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
<i>Марина Васильевна Клишина</i>	профессор, кандидат философских наук, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан
<i>Нургуль Еркнатовна Тутинова</i>	PhD, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан
<i>Галия Рустембековна Сейфуллина</i>	доцент, кандидат философских наук, Карагандинский университет Казпотребсоюза, Караганда, Казахстан
<i>Marina Klishina</i>	Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan
<i>Nurgul Tutinova</i>	PhD, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan
<i>Galia Seifullina</i>	Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan



НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ КАЗАХСТАНСКОГО И ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО ФИЛОСОФСКОГО КОНТИНУУМА: ОПЫТ ОБЗОРА МАТЕРИАЛОВ ЖУРНАЛА «АДАМ ӘЛЕМІ» (2012 – 2021)

Д.С. Килыбай

АННОТАЦИЯ

Статья представляет собой обзор научных публикаций на русском языке, размещённых на страницах казахстанского философского и общественно-гуманитарного журнала «Адам әлемі» за последнее десятилетие. Сегментом обзора стали статьи, освещающие различные философские проблемы, связанные тем или иным образом с историей и современностью казахстанских и центральноазиатских философских учений и направлений, представляющих, по убеждению автора, взаимосвязанное, неразрывное научное образование, пространство, формировавшееся на протяжении столетий. Целью обзора стало выявление возможных существующих закономерностей, определяющих интерес отечественных учёных к анализируемой области философского дискурса. Исследование позволило обозначить ряд направлений, наиболее актуальных для отечественной философии, систематизировать журнальные статьи в рамках темы настоящего обзора. Автор не ставил целью последовательно вводить критический компонент в анализ и опирался преимущественно на метод контент-анализа и частично – на статистический анализ. Ограничения материалами лишь одного журнала и статьями только на русском языке вызваны значительным объёмом информации по избранной автором тематике обзора.

Ключевые слова: философский дискурс, философии Казахстана и Центральной Азии, центральноазиатский философский континент, обзор, журнал «Адам әлемі».

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
Д.С. Килыбай,
dinara_kilybay@inbox.ru

Ссылка на данную статью:
Килыбай Д.С. Направления исследований казахстанского и центральноазиатского философского континуума: опыт обзора материалов журнала "Адам Әлемі" (2012-2021) // Адам әлемі. – 2023. – №2 (96). – С. 72-80.

Қазақстан және Орта Азия философиялық континуумын зерттеу бағыттары: «Адам әлемі» журнал материалдарына шолу тәжірибесі (2012 - 2021)

Аңдатпа. Мақалада соңғы онжылдықта қазақ философиялық және қоғамдық-гуманитарлық «Адам әлемі» журналының беттерінде жарияланған орыс тіліндегі ғылыми жарияланымдарға шолу жасалған. Шолудың сегменті ретінде қазақстандық және Орталық Азия философиялық ілімдері мен ағымдарының тарихы мен қазіргі заманға сай әртүрлі философиялық мәселелерді қамтитын, автордың ойынша, өзара байланысты, ажырамас ғылыми білім беретін, ғасырлар бойы қалыптасқан кеңістікті білдіретін мақалалар алынды. Шолудың мақсаты философиялық дискурстың талданатын саласына отандық ғалымдардың қызығушылығын білдіретін мүмкін заңдылықтарды анықтау болды. Зерттеу отандық философиясы үшін ең өзекті болып табылатын бірқатар бағыттарды анықтауға, осы шолу тақырыбы аясында журнал мақалаларын жүйелеуге мүмкіндік берді. Автор талдауға сыни компонентті дәйекті түрде енгізуді мақсат етпеді, негізінен мазмұнды талдау әдісіне және ішінара статистикалық талдауға сүйенді. Автордың тек бір журнал материалдарының және

тек орыс тіліндегі мақалалардың шектелуі таңдаған шолу тақырыбы бойынша ақпараттың айтарлықтай көлеміне байланысты.

Түйін сөздер: философиялық дискурс, Қазақстан және Орталық Азия философиясы, Орталық Азия философиялық континуумы, шолу, «Адам әлемі» журналы.

Directions of Research of the Kazakhstan and Central Asian Philosophical Continuum: Experience of Review of the Journal Materials “Adam Alemi”

Abstract. The article is a review of scientific publications in Russian language posted on the pages of the Kazakh philosophical and social-humanitarian journal “Adam Alemi” over the past decade. The segment of the review was articles covering various philosophical problems related in one way or another to the history and modernity of Kazakhstani and Central Asian philosophical teachings and trends, which, according to the author, are an interconnected, inseparable scientific education, a space that has been formed over the some centuries. The purpose of the review was to identify possible existing patterns that determine the interest of domestic scientists in the analyzed area of philosophical discourse. The study made it possible to identify a number of areas that are most relevant for Russian philosophy, to systematize journal articles within the framework of the topic of this review. The author did not aim to consistently introduce a critical component into the analysis and relied mainly on the method of content analysis and partly on statistical analysis. The limitations of the materials of only one journal and articles only in Russian are caused by a significant amount of information on the subject of the review chosen by the author.

Key words: Philosophical Discourse, Philosophies of Kazakhstan and Central Asia, Central Asian Philosophical Continuum, Review, a Journal “Adam Alemi”.

Введение

Философское знание связано абсолютно с интересами человека, его жизнью, деятельностью в различных сферах, а потому является фундаментальным и универсальным. Взаимосвязанность, масштабность глобальных проблем, соприкасающихся с такими трендами современности, как гуманизация общества и личности, её идентификация в социуме, национальный код, нравственные и эстетические ценности, изменяет предназначение философии как науки о всеобщих закономерностях бытия, а философские исследования выводит в сферу междисциплинарности, когда научная мысль стремится рассмотреть категории философии во взаимодействии с категориальным аппаратом других наук: этики, эстетики, теологии и т. д. Мирозренческая и научная значимость такой ситуации, сложившейся в сфере философского знания, очевидна, поскольку отвечает стремлению науки найти решения вопроса о месте человека в мире и – шире – о том, что есть человек.

Таким образом, обозрение направлений исследования современной философии, научных интересов в её сфере предоставляет возможность составить представление о векторе приложения

философских знаний к современным реалиям.

Методология

В статье использованы материалы электронного архива журнала «Адам әлемі» за 2012–2022 гг. Анализировались статьи на русском языке. Методами исследования стали контент-анализ и статистический анализ.

Основная часть

Предметом исследований становятся философские системы во взаимосвязи с культурными традициями, нравственными, эстетическими, социальными категориями. Пожалуй, ведущей тенденцией всех рассмотренных материалов является установление философско-культурного диалога «восток-запад», обращение к философскому контенту традиционных культур, ислама, гуманистов средневекового Востока.

За период 2012–2022 гг. по проблемам философии, истории философии Казахстана и Центральной Азии в журнале «Адам әлемі» опубликованы 42 статьи, в т. ч.: на русском языке – 23; на казахском языке – 16; на английском языке – 3. Пик интереса отечественных

исследователей к этим проблемам наблюдается в 2012 - 2019 годах.

Внимание современных исследователей к истории исламской философии вызвано, по сути, теми же проблемами, которые стояли и перед философами Востока прошлых веков: нарастающие тенденции модернизации исламского мира и сущность исламской духовности. Обращаясь к периоду Реформации философии ислама, начавшегося с XVII в., Г. Курмангалиева [1] акцентирует внимание на философских взглядах видных представителей реформационного движения: Саида Ахмад-хана, Джемала ад-Дин аль-Афгани, Мухаммада Абдо, Мухаммада Икбала.

Автор указывает причины движения Реформации как необходимости сохранения ценностей исламской культуры, с одной стороны, и преодоления стагнации исламского общества, - с другой. Совершенно справедливо само реформационное исламское движение определяется исследователем как не только касающееся собственно вопросов религии, но и затрагивающее многочисленные философско-мировоззренческие и социальные стороны жизни исламского мира.

Г. Курмангалиева, определяя важнейшие конструкты философского мировоззрения Саида Ахмад-хана, выделяет такие фундаментальные для его философии основания, как стремление сблизить исламский Закон с новациями современности, доказать, что каноны ислама (космология Бога, сотворённого Им добра и зла, свобода выбора человека между ними и др.) никак не противоречат иным (не восточным, не исламским), философиям и религиям, а, напротив, сближают исламский мир с европейским.

Автором статьи последовательно выявлены применительно и к философским взглядам других представителей исламского Ренессанса те положения, которые были направлены на обоснование не только возможности, но и потребности сближения с Западом, избегая крайностей и не отходя от основ вероучения ислама.

В своей следующей статье «Неоплатонизм в становлении философского дискурса ислама и христианства» Г. Курмангалиева, констатируя постоянный

интерес исследователей к вопросу восприятия идей античной философии идеологами ислама, справедливо указывает на односторонность научного подхода к этой проблеме [2]. Существовавшая на неё точка зрения определяла философские течения восточного перипатетизма как полностью аристотелевского, что приводило, естественно, к ограниченности и односторонности понимания идей перипатетиков. Автор не отрицает, что идеи Аристотеля действительно сыграли значительную роль в формировании философии перипатетизма, однако полностью её не определяло. В статье рассмотрены взгляды восточных мыслителей- перипатетиков (Ибн Рушда, Ибн Сина, аль-Фараби) и главного оппонента – аль-Газали).

Автор касается и влияния арабо-исламской философии, переосмыслившей Аристотеля при помощи приложения к нему идей неоплатонизма, на философию средневековой Европы, для которой греческий мыслитель до них был представлен лишь как логик. Таким образом, Г. Курмангалиевой затронута проблема взаимодействия двух, достаточно разнополярных, культур – восточной и европейской и двух религий – ислама и христианства, - которые по традиции зачастую противопоставляются. Однако, как показывает исследователь, уже в период Средневековья существовали, пусть и ограниченно, возможности для культурного взаимодействия и научного партнёрства.

Затронутая Г. Курмангалиевой проблема взаимодействия восточной и западной философий находит продолжение у Н. Жолмухамедовой в её статье, посвящённой восточному перипатетизму, учение которого рассмотрено с позиций его нравственных и эстетических ценностей [3]. Актуальна мысль автора о значении духовных и культурных идей перипатетиков в становлении мирового социокультурного бытия. Теология, философия и наука арабо-мусульманского Востока в этом смысле представляют собой синтетическое единство, в котором духовное совершенство человека далеко не ограничивалось идеями ислама. Средневековые философы Центральной Азии (Ибн Рушд, аль-Фараби, Ибн Сина)

шли от религии к общечеловеческому. Поиск мировых истин, как говорится об этом в статье, поднял мыслителей Востока до утверждения антиавторитарного, антидогматического мышления в рамках ислама. Их философия отторгала от себя сугубо одиозные идеи, приближала религию к естествознанию.

В ограниченных рамках поля журнальной статьи её автор касается содержания основополагающих принципов гуманизма арабо-мусульманской философии и принципах её онтологии, которые максимально приближали идею Бога к человеку, а не делали её довлеющей над волей, что не могло ни вызывать тревогу у представителей консервативных философско-исламских течений, в частности, у мутакаллимов.

Огромно значение перипатетиков в освоении античной философии. Влияние Аристотеля и Платона, как пишет автор, дали арабско-мусульманской философии три гуманистических тезиса: тезис о счастье как цели и высшего стремления человека; тезис об обязательной интеллектуальности этого счастья и тезис о достижении его во взаимодействии с обществом.

Восточная философия, в частности, гуманистические идеи философского мировоззрения аль-Фараби, привлекают внимание и Р. Абдильдиной [4]. Автор фокусируется на таких базовых характеристиках ренессансной культуры, одним из представителей которой на Востоке стал аль-Фараби, как художественное творчество, интеллектуальная деятельность, идеи гуманизма, борьба против догматизма во всех его проявлениях, обращение к культуре античности. Энциклопедизм, пантеизм, гуманизм являются яркими чертами аль-Фараби. Р. Абдильдина более подробно останавливается на образе Добродетельного города (именно в этом достоинство статьи) как квинтэссенции учения аль-Фараби и касается вопроса наследия выдающегося восточного мыслителя, тех основополагающих идей, которые были восприняты и развиты впоследствии Юсуфом Баласагуни, Асаном Кайгы, Бухаром Жырау, Абаем.

Общее количество статей на русском языке за рассматриваемый период, по-

свящённых проблемам и направлениям арабо-исламской философии, в том числе и в её связи с европейской, - 6.

Научный интерес казахстанских исследователей (Г. Барлыбаева, С. Колчигин, А. Нысанбаев, Г. Коянбаева, А. Елемесова и др.) направлен и на различные аспекты современной философии, в частности, отечественной. Выявляются и анализируются её специфические характеристики и системообразующие конструкции, устанавливаются параллели с восточными философскими школами в историческом контексте.

С. Колчигиным предпринята попытка обобщения развития философии Казахстана, её вклада в мировое философское знание [5]. Автор акцентирует внимание на основополагающей особенности, уникальности подхода казахстанских мыслителей и учёных прошлого и настоящего к философскому взгляду на мир. Эта особенность – в стремлении философской мысли постичь сущность межчеловеческих отношений с позиций этического, духовно-практического и сакрально-нравственного, что, по убеждению исследователя, ярко проявляется в философии нового времени - философии Абая и Шакарима. Как указывает автор, в понятии «нұрлы ақыл» («озаренный, одухотворенный разум»), введённом Абаем, заключена квинтэссенция философии великого казахского мыслителя: позитивный разум, одухотворённый и нравственный, - вот что составляет идеал для Абая. А синтез такого разума и такого сердца ложится в основу духовно-нравственного начала личности. Этот же философский конструкт, определяющий бытие, положен и в основу философии Шакарима, интерпретированный им как «совестливый разум».

Вниманием С. Колчигина не обойдены и тенденции развития казахстанской философии прошлого века, связанные, в первую очередь, с именем Ж.М. Абдильдина и его философской школой, работавшей в сфере диалектической логики, что уже позднее, по справедливому замечанию автора, сделало возможным глубоко исследовать традиционную казахскую философию. Это направление связано с именами казахстанских учёных: М. Изотова, И. Зариповой, А. Капышева,

С. Нурмуратова, А. Нысанбаева, И. Ергалиева, Н. Сейтахметовой, Р. Сартаевой и др.

Подводя итоги своего исследования, С. Колчигин делает закономерный вывод об открытости философии Казахстана всему спектру современных философских проблем, плодотворное осмысление которых видится автору в опоре на базовые подходы, сложившиеся за весь исторический период философии казахского этноса и направленные, прежде всего, на философское исследование духовности. Именно в этом автору видится метаисторическое задание отечественной философской науки.

Статья А. Нысанбаева «Философская школа академика Ж.М. Абдильдина: история и современность», как следует из её названия, также посвящена казахстанской философии [6]. Автором очерчены основные направления исследований казахстанских учёных под руководством Ж.М. Абдильдина. В частности, указано на значение для теории философии предложенной им модели диалектической логики анализа. Однако, на наш взгляд, автор слишком увлекается критикой марксистской и советской философии, предысторией возникновения алматинской философской школы, которую создал и возглавил Ж.М. Абдильдин, нежели анализом его философских взглядов и позиций, а главный труд учёного «Диалектическая логика» упоминается лишь вскользь. Отмечается, что «одной из важных особенностей этих исследований было применение теоретических разработок к осмыслению методологических проблем современной науки, особенно естествознания» [6].

Круг научных интересов Г. Барлыбаевой находится в сфере формирования и развития казахской философии, её национальной специфики в осмыслении ключевых философских категорий. Размышляя о путях развития казахской философии XX в. [7], автор говорит о междисциплинарности как базовом подходе к исследованию философских категорий профессиональной философией. Ещё одним важным качеством является интерес учёных в области прикладной философии максимально приблизить теорию к практике, выявить диалектику

и трансформацию теоретических категорий в современной реальности. Достаточно чётко определён автором круг научных интересов казахстанской философской науки. Это методология теории диалектики, связанная с именем Ж.М. Абдильдина и алматинской философской школой, им созданной; это фарабиеведение, основоположником которого в Казахстане стал А. Машанов; это работы в области этнофилософии.

В своей следующей статье «Национальный код и философское наследие казахов» [8] Г. Барлыбаева, рассматривая национальный код и этноидентичность в соотношении с философией кочевников Великой Степи, выделяет в этом философском континууме характернейшие черты, определяемые ментальностью казахского национального сознания. Что касается сущности понятия «национальный код», то автор видит его в максимально широком смысле: это и образ мира, и картина мира, и мировоззрение, рассмотренные сквозь призму этнического. Исследователь предлагает и особый подход к исследованию казахской философии: должен быть применён не только хронологический принцип, но и осуществлён проблемно-исторический анализ всего философского наследия казахов с акцентацией на наиболее важных, ключевых этапах её развития и существенно важных философско-мировоззренческих концептах.

Ряд публикаций посвящён философским проблемам во взаимосвязи с эстетикой, этикой, социологией, экономикой, теологией, экологией и др.

Обращаясь к вопросу эстетического освоения мира в казахской философии, Б. Сатершинов и Н. Жолмухамедова [9] ставят в рамках своей статьи задачу определения места эстетического в культуре и философии казахов-кочевников. Подчёркивается важность освоения философско-мировоззренческого опыта кочевников применительно к эстетическим категориям, к их взгляду на прекрасное в окружающей реальности и Космосе.

Авторами выделены специфические черты развития казахской культуры, в ряду которых – последовательный традиционализм, основанный на геополити-

тических, социально-экономических, духовных особенностях развития восточных цивилизаций в целом. При этом, как справедливо подчёркнуто авторами, народное искусство кочевников совершенно определённо имеет субхарактерологические черты – «передачу не многих, а лишь основных вечных идей: единство природы и человека, идея жизнеутверждения и равновесия, торжества добра над злом, справедливое гармоничное мироустройство» [9]. При этом, и философия, и эстетика казахов базируется на достижениях коллективного сознания, а оно, в свою очередь, на традиционности.

Говоря о категории духовности казахской философии, исследователи отмечают важнейший её качественный параметр: посредством её выражался народный дух, а коллективное сознание выработывало соответствующие смыслообразы. «Вектор духовного мира казахской философии, – как отмечается авторами статьи, – направлен на гармонизацию отношения человека с природой, человеком (обществом), собственным «я», на поиск оптимальных форм и средств сохранения жизни, ее восходящего развития» [9].

Иной подход к исследованию духовной культуры казахов в системе философского мировоззрения кочевников дан в статье Р. Шакировой и Г. Коянбаевой «Тюркские основания духовной культуры Казахстана» [10]. Рассматривая различные точки зрения проблемы влияния тюркского миропонимания на мировоззренческие культурные универсалии казахского этноса, авторы склоняются к мнению, что именно ядерные философские понятия тюрков положены в основу этих универсалий. Затронуты и проблемы стереотипизированности, синкретизма казахской духовной культуры, а также роли тенгрианства в её формировании.

Междисциплинарный подход (философия – теология) применён в работе Н. Сейтахметовой и Ж. Турганбаевой, посвящённой роли инклюзивного гуманизма в формировании идентичности личности на философско-теологическом поле исламской традиции [11]. Авторы статьи дают характеристики ислам-

ской и западной философских традиций с точки зрения отношения в них, в том числе, к рациональному и божественному и аксиологическим ориентиров. Ценным в работе является привлечение большого числа источников и проведение аналогий между инклюзивным гуманизмом и мутазилитским каламом. Однако утверждение, выдвинутое авторами, о том, что разработанный в Средневековье исламский гуманизм, цитируем буквально: «стал исходным пунктом в разработке гуманистических проблем европейского Средневековья, Возрождения и Нового времени», – представляется спорным и, по крайней мере, требует более подробных и системных доказательств.

В своей следующей работе [12] те же авторы концентрируют внимание на тенденциях современной исламской философии, ярким представителем которой является З. Сардар. Интерес к его мировоззрению вполне оправдан в связи с тем, что философские воззрения этого интеллектуала-философа, его миропонимание раскрываются не только через реалии культурно-коммуникативного пространства исламского мира – мира Востока, но и мира западного, что позволяет выявить определённые параллели, аналогии, влияние философий двух миров друг на друга. Действительно, как справедливо указывают авторы статьи, под воздействием европейской философско-культурной традиции в условиях постмодернизма традиционные культуры, восточные, в первую очередь, маргинализуются, и, как следствие, разрываются культурные взаимосвязи, исчезает перспектива культурного взаимодействия.

Логика исследования приводит авторов работы к заключению о ценности традиции вообще, но с условием, если её подавляющие элементы будут преодолены, а сама она будет адаптирована к современным условиям – так, как это происходит, например, в традиции иджихада, стремящегося «переоткрыть» принципы и наследие исламской культуры.

Г. Коянбаева и А. Елемесова [13] рассматривают содержание казахской философии применительно к идентичности (личностной, этнической, гражданской,

религиозной) в казахстанском социуме. Статья носит междисциплинарный характер: такие категории и понятия, как духовность, ментальность, бытие, общественное сознание, рассматриваются авторами в философско-социологическом, этнопсихологическом, политологическом, культурологическом аспектах. Внимание уделено специфике казахстанской идентичности как весьма сложного и синтетического конструкта в силу многонациональности, многоконфессиональности казахстанского социума.

Весьма интересен ракурс исследования, избранный Г. Соловьёвой [14]. В своей статье она, обращаясь к проблеме онтологии и герменевтики эстетической категории прекрасного в системе философского дискурса, применяет к ней сравнительный анализ идей Гегеля и представителей казахской философии (А. Кунанбаева, М.Ж. Копеева, М. Жумабаева). Такой подход позволил автору представить проблему системно и целостно; выделить в категории прекрасного как рациональный компонент, связанный с гегелевской «абсолютной идеей», так и духовный, экзистенциальный по своей природе и определяющийся художественным мышлением и восприятием, одухотворённый, нерациональный.

Отдельное направление журнальных публикаций – философское наследие Абая. Различные стороны философии мыслителя подвергаются анализу в статьях Р. Абдильдиной, А. Бижанова, Г. Барлыбаевой, Р.С. Сартаевой и др. Выходят статьи на казахском (А. Турсынбаева, А. Малдыбек. Абай дүниетанымының діни сипаты, 2019) и английском (Nyshanbayev N., Tolen Zh. The Role of Al-Farabi And Abai Kunanbayev in the Formation of the Identity of the Kazakh People in the XXI Century, 2021) языках.

Тема статьи Р. Абдильдиной [15] – отношение Абая к традиционному сознанию. Направленность исследования – установление связей между решением этой проблемы Абаем и положением вещей в социальной и нравственной сферах современного казахстанского общества. Как подчёркивается, идея целостной личности, сформулированная мыслителем, и сегодня не перестаёт

быть актуальной. Преодоление аморфности, стремление к прогрессу, знаниям, выход за пределы этнического – вот то, что хотел видеть Абай в своём народе, с чем он связывал его будущее. Таким образом, в статье философские идеи Абая рассматриваются в тесной связи с социально-нравственными проблемами.

В аналогичном ключе решена и статья А. Бижанова и Г. Барлыбаевой «Философское наследие Абая и современность» [16], где акцентируется внимание на этическом аспекте философских размышлений Абая, учении «Толық адам» – о человеке высокой нравственности, целостности, человеке универсальном. Как отмечают авторы статьи, центром духовных исканий казахского мыслителя становится «радикальное обновление мира и человека, поиски новых ценностей и ориентиров, способных пробудить творческие силы человека, нравственно его возвысить, побудить к общению с другими культурными мирами». В подтверждение этого тезиса исследователи обращаются к поэзии и прозе Абая, философско-этический потенциал которых не перестаёт оставаться значимым и сегодня.

Учение Абая «Толық адам» в применении к современным тенденциям воспитания целостного человека становится и темой статьи Р.С. Сартаевой [17], подробно рассмотревшей содержание принципа целостности и универсальности человека, обладающего высокой духовностью как идеала Абая и вершина его духовных исканий. Р.С. Сартаева несколько иначе, в отличие от предыдущих авторов, подходит к интерпретации этой идеи, оперируя таким понятием, как «интерсубъективное бытие», объектом которого и является целостный человек Абая. Автор небезосновательно говорит о влиянии на формирование концепции целостного человека философских трудов восточных мыслителей: аль-Фараби, Ходжи Ахмеда Ясави, Юсуфа Баласагуни, Сулеймена Бауыргани и казахских поэтов (Ш. Канайулы, Д. Бабатайулы и др.).

Автор весьма широко трактует применимость философии «Толық адам» к современным условиям духовной жизни, считая, например, что синергетика

(теория самоорганизации) включает принцип целостности. В свою очередь, единство синергетического и социокультурного подходов дают импульс к пониманию человеческого общества как нелинейной и саморазвивающейся системы, в которой, по мысли исследователя, «от поведения каждого из нас может зависеть сценарий будущего мирового развития».

Р.С. Сартаева подчёркивает релевантность учения Абая современным теориям о целостном человеке, о возможности его диалектики в содержании феномена духовности.

Несмотря на некоторое различие во взглядах отечественных исследователей на проблему целостного человека, вполне ясна основная тенденция в подходе к философскому учению Абая: интерпретировать те философские положения, которые могут служить духовными ориентирами и для современного человека.

Таким образом, философские исследования казахстанских учёных, представленные в формате журнальной статьи, охватывают достаточно широкий круг проблем, касающихся истории и современности философской науки казахстанского и центральноазиатского региона.

Заключение

Проведённый обзор осуществлён на материале 17 статей журнала «Адам Әлемі» за период с 2012 по 2022 год. Язык публикаций – русский.

Тематику статей, посвящённых различным аспектам философских проблем и дискуссий, касающихся философских учений и состояния философии как науки в Казахстане, условно можно систематизировать следующим образом: 1) статьи, касающиеся истории философии, философских течений, взаимосвязей казахской философии с философскими учениями Востока и Запада; 2) статьи, посвящённые мировоззренческим позициям представителей философских школ, направлений и т. п. (Ибн Рушд, аль-Фараби, Сардар, Саид Ахмад-хан, Абай и др.), в т. ч. в сравнительно-сопоставительном аспекте; 3) междисциплинарные исследования

(философия и этика, эстетика, теология, этнокультурология и т.п.).

Интерес казахстанских исследователей в области философии направлен, прежде всего, в сферу казахской философии. Большинство статей имеет междисциплинарную направленность.

Список литературы

1 Курмангалиева Г. Философская мысль в исламском мире: движение Реформации // *Адам әлемі*. – 2012. – № 1(51). – С. 23 – 31.

2 Курмангалиева Г. Неоплатонизм в становлении философского дискурса ислама и христианства // *Адам әлемі*. – 2013. – № 3(57). – С. 103 – 113.

3 Жолмухамедова Н. Нравственные и эстетические ценности в традиции восточного перипатетизма // *Адам әлемі*. – 2013. – №4(58). – С. 136 – 143.

4 Абдильдина Р. Гуманистические идеи в философии Аль-Фараби // *Адам әлемі*. – 2020. – №3(85). – С. 3 – 10.

5 Колчигин С. Философия в Казахстане: сущность и метаисторическое задание // *Адам әлемі*. – 2016. – №3(69). – С. 10–20.

6 Нысанбаев А. Философская школа академика Ж.М. Абдильдина: история и современность // *Адам әлемі*. – 2013. – №1(55). – С. 6–12.

7 Барлыбаева Г. Казахская философия XX века: опыт осмысления вечных вопросов бытия // *Адам әлемі*. – 2016. – №3(69). – С. 95–102.

8 Барлыбаева Г. Национальный код и философское наследие казахов // *Адам әлемі*. – 2019. – № 3(81). – С. 32–39.

9 Сатершинов Б., Жолмухамедова Н. Эстетическое освоение мира в казахской философии // *Адам әлемі*. – 2014. – №1(59). – С. 139–150.

10 Шакирова Р., Коянбаева Г. Тюркские основания духовной культуры Казахстана // *Адам әлемі*. – 2019. – №1(79). – С. 97–107.

11 Сейтахметова Н., Турганбаева Ж. Инклюзивный гуманизм адаба в формировании идентичности человека: от Ибн Рушда к Сардару // *Адам әлемі*. – 2019. – №2(80). – С. 192–202.

12 Сейтахметова Н., Турганбаева Ж. Интеллектуальный дискурс Зияуддина Сардара: опыт современной исламской философии // *Адам әлемі*. – 2020. – №4(86). – С. 81–89.

13 Коянбаева Г., Елемесова А. Казахская философия и тренды идентичности в казахстанском социуме // *Адам әлемі*. – 2020. – №1(83). – С. 103 – 110.

14 Соловьёва Г. Об онтологии и герменевтике прекрасного. Гегель и казахская философия // *Адам әлемі*. – 2019. – №3(81). – С. 3 – 20.

15 Абдильдина Р. Абай как критик традиционного сознания // *Адам әлемі.* – 2016. – №3(69). – С. 103–109.

16 Бижанов А., Барлыбаева Г. Философское наследие Абая и современность // *Адам әлемі.* – 2020. – №1(83). – С. 96–102.

17 Сartaева Р.С. Учение Абая «Толық адам» и современные тенденции в решении проблемы целостного человека // *Адам әлемі.* – 2021. – №3(89). – С. 76–91.

Transliteration

1 Kurmangaliev G. Filosofskaja mysl' v islamskom mire: dvizhenie Reformacii [Philosophical Thought in the Islamic World: The Reformation Movement] // *Adam alemi.* – 2012. – №1(51). – С. 23–31. (in Russ)

2 Kurmangaliev G. Neoplatonizm v stanovlenii filosofskogo diskursa islama i hristianstva [Neoplatonism in the development of the philosophical discourse of Islam and Christianity] // *Adam alemi.* – 2013. – №3(57). – С. 103–113. (in Russ)

3 Zholmuhamedova N. Nравstvennye i jesteticheskie cennosti v tradicii vostochnogo peripatetizma [Moral and Aesthetic Values in the Tradition of Eastern Peripatetism] // *Adam alemi.* – 2013. – №4(58). – С. 136–143. (in Russ)

4 Abdil'dina R. Gumanisticheskie idei v filosofii Al'-Farabi [Humanistic ideas in the philosophy of Al-Farabi] // *Adam alemi.* – 2020. – №3(85). – С. 3–10. (in Russ)

5 Kolchigin S. Filosofija v Kazahstane: sushhnost' i metaistoricheskoe zadanie [Philosophy in Kazakhstan: essence and metahistorical task] // *Adam alemi.* – 2016. – №3(69). – С. 10–20. (in Russ)

6 Nysanbaev A. Filosofskaja shkola akademika Zh.M. Abdil'dina: istorija i sovremennost' [Philosophical school of academician Zh.M. Abdildin: history and modernity] // *Adam alemi.* – 2013. – №1(55). – С. 6–12. (in Russ)

7 Barlybaeva G. Kazahskaja filosofija XX veka: opyt osmyslenija vechnyh voprosov bytija [Kazakh philosophy of the XX century: the experience of understanding the eternal questions of being] // *Adam alemi.* – 2016. – №3(69). – С. 95–102. (in Russ)

8 Barlybaeva G. Nacional'nyj kod i filosof-

scoe nasledie kazahov [National code and philosophical heritage of the Kazakhs] // *Adam alemi.* – 2019. – №3(81). – С. 32–39. (in Russ)

9 Satershinov B. Zholmuhamedova N. Jesteticheskoe osvoenie mira v kazahskoj filosofii [Aesthetic exploration of the world in Kazakh philosophy] // *Adam alemi.* – 2014. – №1(59). – С. 139–150. (in Russ)

10 Shakirova R., Kojanbaeva G. Tjurkskie osnovanija duhovnoj kul'tury Kazahstana [Turkic foundations of the spiritual culture of Kazakhstan] // *Adam alemi.* – 2019. – №1(79). – С. 97–107. (in Russ)

11 Sejtahmetova N., Turganbaeva Zh. Inkluzivnyj gumanizm adaba v formirovanii identichnosti cheloveka: ot Ibn Rushda k Sardaru [Inclusive humanism of adab in the formation of human identity: from Ibn Rushd to Sardar] // *Adam alemi.* – 2019. – №2(80). – С. 192–202. (in Russ)

12 Sejtahmetova N., Turganbaeva Zh. Intellektual'nyj diskurs Zijaiddina Sardara: opyt sovremennoj islamskoj filosofii [Intellectual discourse of Ziyauddin Sardar: the experience of modern Islamic philosophy] // *Adam alemi.* – 2020. – №4(86). – С. 81–89. (in Russ)

13 Kojanbaeva G., Elemesova A. Kazahskaja filosofija i trendy identichnosti v kazahstanskom sociume [Kazakh philosophy and identity trends in the Kazakh society] // *Adam alemi.* – 2020. – №1(83). – С. 103–110. (in Russ)

14 Solov'joa G. Ob ontologii i germenevtike prekrasnogo. Gegel' i kazahskaja filosofija [On the ontology and hermeneutics of the beautiful. Hegel and Kazakh philosophy] // *Adam alemi.* – 2019. – №3(81). – С. 3–20. (in Russ)

15 Abdil'dina R. Abaj kak kritik tradicionno-go soznanija [Abay as a critic of traditional consciousness] // *Adam alemi.* – 2016. – №3(69). – С. 103–109. (in Russ)

16 Bizhanov A., Barlybaeva G. Filosofskoe nasledie Abaja i sovremennost' [The philosophical heritage of Abai and modernity] // *Adam alemi.* – 2020. – №1(83). – С. 96–102. (in Russ)

17 Sartaeva R.S. Uchenie Abaja «Tolyk adam» i sovremennye tendencii v reshenii problemy celostnogo cheloveka [Abay's teaching "Tolyk Adam" (Full human) and current trends in solving the problem of a holistic person] // *Adam alemi.* – 2021. – №3(89). – С. 76–91. (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Динара Саттаровна Килыбай PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан.

Динара Саттаровна Килыбай PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Dinara Kilybay PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE ETHICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF G7 COUNTRIES' PRIORITIES CONCERNING THE CENTRAL ASIAN REGION

¹A. Kabdollanova, ²G. Steris

ABSTRACT

The article examines the ethical and philosophical aspects of the G7's involvement in Central Asia, highlighting their significance in determining foreign policy choices and outlining their broader ramifications. The G7 countries, whose influence extends beyond economic and political spheres into areas of ethics and philosophy, have taken an interest in the five Central Asian nations of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan because of their abundant natural resources and advantageous geopolitical location. The paper argues for their importance in comprehending the G7's regional policies and objectives, even though economic and political factors frequently eclipse them. In order to combine their national interests with the welfare and ambitions of the Central Asian population, these nations face moral conundrums examined in the study. This thorough analysis seeks to bridge the knowledge gap about the ethical and philosophical underpinnings of the G7's policies in Central Asia by providing a more nuanced viewpoint for academics, decision-makers, and spectators. The methodical analysis of the ethical consequences and philosophical foundations aids a more comprehensive scholarly discussion on international relations and global governance.

Key words: G7, Central Asia, Foreign Policy, Ethics, Philosophy, Geopolitics, Natural Resources.

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece

Correspondent author:
A. Kabdollanova,
aigerim4ik-94@mail.ru

Reference to this article:
Kabdollanova A., Steris G. The Ethical and Philosophical Aspects of G7 Countries' Priorities Concerning the Central Asian Region // Adam alemi. – 2023. – No.2 (96). – P. 81-90.

Этические и философские аспекты приоритетов стран G7 в отношении Центральноазиатского региона

Аннотация. В статье рассматриваются этические и философские аспекты участия G7 в Центральной Азии, подчеркивается их значение для определения внешнеполитического выбора и обрисовываются их более широкие последствия. Страны G7, чье влияние выходит за рамки экономической и политической сфер и распространяется на области этики и философии, проявили интерес к пяти странам Центральной Азии - Казахстану, Кыргызстану, Таджикистану, Туркменистану и Узбекистану. В статье утверждается их важность для понимания региональной политики и целей G7, даже несмотря на то, что экономические и политические факторы часто затмевают их. Чтобы совместить свои национальные интересы с благосостоянием населения Центральной Азии, эти страны сталкиваются с моральными головоломками, рассмотренными в исследовании. Данный анализ направлен на преодоление пробела в знаниях об этических и философских основах политики G7 в Центральной Азии путем предоставления более детальной точки зрения экспертов в данной области. Методологический анализ этических последствий и философских основ способствует более всестороннему научному обсуждению международных отношений и глобального управления.

Ключевые слова: G7, Центральная Азия, Внешняя политика, Этика, Философия, Геополитика, Природные ресурсы.

G7 елдерінің Орталық Азия өңіріне қатысты басымдықтарының этикалық және философиялық аспектілері

Аңдатпа. Мақалада G7-нің Орталық Азияға қатысуының этикалық және философиялық аспектілері қарастырылады, олардың сыртқы саяси таңдауды анықтаудағы маңызы көрсетілген және олардың кеңірек салдары сипатталған. Ықпалы экономикалық және саяси салалардан асып түсетін және этика мен философия салаларына таралатын G7 елдері бай табиғи ресурстары мен тиімді геосаяси жағдайына байланысты Орталық Азияның бес еліне - Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстанға қызығушылық танытты. Құжат олардың экономикалық және саяси факторлар оларды жиі көлеңкеде қалдырса да, G7 аймақтық саясаты мен мақсаттарын түсінудегі маңыздылығын дәлелдейді. Ұлттық мүдделерін Орталық Азия халқының әл-ауқатымен және амбициясымен үйлестіру үшін бұл елдер зерттеуде қарастырылған моральдық басқатырғыштарға тап болады. Бұл мұқият талдау ғалымдарға, шешім қабылдаушыларға және көрермендерге егжей-тегжейлі көзқарас беру арқылы Орталық Азиядағы G7 саясатының этикалық және философиялық негіздері туралы білімдегі олқылықты жоюға бағытталған. Этикалық салдарлар мен философиялық негіздерді әдістемелік талдау халықаралық қатынастар мен жаһандық басқаруды жан-жақты ғылыми талқылауға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: G7, Орталық Азия, сыртқы саясат, этика, философия, геосаясат, табиғи ресурстар.

Introduction

The most powerful economies in the world, particularly the G7 countries, have long been interested in Central Asia due to its advantageous geopolitical location and abundance of natural resources. Although these economic giants impact everywhere, Central Asia is where it is most felt. Their influence is felt not only in their economic and political decisions but also in areas of ethics and philosophy that are sometimes neglected in the complicated world of international relations and global governance. Aside from their abundant natural resources, the five countries of Central Asia – Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan – play a unique role in world geopolitics due to their geopolitical significance. The physical position of Central Asia, which links the East and West and the North and South, heightens its strategic importance and attracts the interest of the G7 nations. The G7's involvement in Central Asia is firmly entrenched in various interests, from geopolitical influence to security and energy resources. Nevertheless, it is crucial to stress the significance of the ethical and philosophical tenets that guide these encounters.

Respect for sovereign authority, peaceful cohabitation, and advancing democratic principles and human rights

are the foundations of philosophy. In the meantime, these countries struggle morally to strike a balance between their interests and the welfare and aspirations of the people of Central Asia. Understanding the G7's involvement in Central Asia on a deeper level is possible by considering these moral and philosophical considerations. It offers a filter to understand their activities' and regional policies' purposes, procedures, and consequences. This critical viewpoint is a framework for investigating the moral and intellectual implications of the G7's participation in Central Asia. Foreign policy planning and implementation may frequently disregard ethical and philosophical considerations. However, these elements play a crucial role in determining the course of policy and its wider repercussions. Understanding the philosophical tenets — which form the foundation of any sound foreign policy — is essential to understanding the motivations and objectives of G7 policy [1]. The G7 countries' approaches to numerous issues are also heavily influenced by ethical considerations, which find a balance between national interests and international duties. Even while ethical and philosophical considerations frequently fall to the wayside in favour of economic and political considerations, doing so risks giving foreign policy fundamental knowledge [2, p. 10].

The G7's aims and policies in Central Asia can be understood more thoroughly by bringing these aspects to light. The economic, political, and security facets of the G7's connection with Central Asia have already been the subject of many studies.

However, research that explores the ethical factors and philosophical principles guiding these policies needs to be more noticed. This deficiency necessitates a more nuanced comprehension of the G7's foreign and strategic policies, focusing on their moral and philosophical underpinnings. This article aims to close this gap by focusing on moral issues, philosophical ideas, their effects, and how they relate to the G7's Central Asian policies. This new approach will offer a thorough and perceptive viewpoint, enabling academics, decision-makers, and spectators to comprehend the variables influencing this crucial geopolitical interaction fully. This essay is divided into several connected sections that improve our comprehension of the moral and philosophical effects of the G7's interactions with Central Asia. It begins with a critical assessment of the prior literature. Then it emphasizes the research gaps that still need to be filled while highlighting the importance of having an understanding that incorporates ethical and philosophical considerations. The article then analyzes the intellectual and ethical components of the G7's policies towards Central Asia. The conclusions are summarised in the last section, which summarizes the G7 interactions' ethical and philosophical aspects and analyses the implications for upcoming research and policy-making. This strategy guarantees a thorough, nuanced investigation of the ethical and philosophical considerations behind the G7's policies towards Central Asia, making a substantial contribution to the larger scholarly conversation.

Methodology

Our investigation commenced with a detailed survey of the prevailing scholarship concerning the ethical and philosophical dimensions of international

relations and foreign policy formulation. This initial examination offered us a holistic comprehension of the principal theories, models, and concepts that scrutinize ethical and philosophical elements of foreign policy. We underscored notable works like Rawls' «The Law of Peoples», which present critical insights into international relations philosophy and both consequentialist and deontological ethical approaches to foreign policy [3, p. 45-47]. Subsequently, we narrowed our scope to delve into the research addressing G7's interaction with Central Asia. Resources such as academic articles, policy reports, and books were meticulously reviewed. We assimilated perspectives from diverse disciplines, including international relations, political science, philosophy, and ethics, ensuring an all-encompassing comprehension of the complexities inherent in G7's policies towards Central Asia.

Two key themes emerged from our thorough review. First, Central Asia's strategic relevance, marked by its abundant natural resources and role as a connector between East and West, emerged as a significant factor. The G7's interest in this region, primarily driven by its geostrategic importance and prospective economic benefits, was also evident. Second, while the economic, political, and security aspects of G7's engagement with Central Asia have been extensively explored, the ethical and philosophical dimensions still need to be addressed. Identifying this gap, our research aims to cultivate a more nuanced understanding of G7's approach, acknowledging both practical and principle-based factors.

In the second phase of our research, we employed a detailed content analysis of the G7's policy documents, speeches, and press releases about Central Asia. We assembled an exhaustive dataset of pertinent documents from the official websites of G7 countries and key international organizations. Documents such as policy papers, official speeches, press releases, and public statements were subjected to systematic coding to classify and interpret

the data. This process aimed to identify explicit and implicit ethical and philosophical values, principles, and considerations.

In the third stage, we used a case study analysis approach to investigate specific instances where the G7's ethical and philosophical positions influenced their policies towards Central Asia. Cases were carefully chosen based on relevance, significance, and the richness of available information. Each case was meticulously analyzed to understand the ethical considerations and philosophical principles involved and their influence on policy outcomes.

Our data, accumulated through literature review, content analysis, and case study analysis, underwent a rigorous examination. We committed to objectively presenting our findings and maintained confidentiality and anonymity for any personal data in our case studies or other research materials. Our research aimed to fill a gap in existing scholarship concerning the ethical and philosophical dimensions of the G7's policies in Central Asia. By amalgamating literature review, content analysis, case study analysis, and data analysis methods, we provided a nuanced understanding of this complex geopolitical relationship.

Discussion

Key entities like the Group of Seven (G7) make decisions in the complex arena of international relations, and a wide range of circumstances affect those decisions. The

economic, political, and security components are regularly discussed in academic discussions. Nevertheless, the ethical and philosophical factors, which are a crucial lens for understanding the driving ideals, values, and beliefs in formulating and applying policy, are frequently overlooked. A situation that justifies a more thorough analysis of these less-examined areas is illustrated by the G7's policies towards Central Asia. The ethical and philosophical factors influencing the G7's strategy have received tiny study, despite the region's strategic and economic importance receiving much attention. A deeper context for the motivations and effects of their policies would be provided by a more thorough grasp of these dimensions. Our study tries to clarify the moral and intellectual principles that guide the G7's interaction with Central Asia. By concentrating on these areas, we intend to offer a more comprehensive and nuanced view of international relations and policy-making. In this sense, «ethical» refers explicitly to the guiding moral principles that guide policy decisions. In contrast, «philosophical» refers to the theoretical foundations influencing their worldview and method of approaching policy-making [4]. The goal is to close a critical gap in current scholarship and spark additional conversations.

The moral tenets that guide the G7's policies towards Central Asia are organized into a complicated matrix of commitments and values. Beyond purely economic, political, and strategic considerations, these principles subtly direct complex policy choices.

Table 1 - The G7's engagement in Central Asia

Ethical Considerations	Policy Implementation
Upholding Sovereignty and Non-Interference	Respecting the sovereignty of Central Asian nations, the G7 avoids unwarranted involvement in internal affairs unless invited or when severe human rights abuses occur.
Advocating for Human Rights and Democracy	Committed to promoting human rights and democratic principles, the G7 employs diplomatic engagements, developmental aid, and capacity-building initiatives aimed at fortifying civil society and democratic structures.
Promoting Sustainable Development	The G7 emphasizes the need to balance economic growth with environmental stewardship and social inclusivity in their policies and projects.
Encouraging Ethical Trade and Investment	The G7 promotes transparent business practices, discourages corruption, and backs policies ensuring a fair distribution of economic benefits.
Maintaining Peace and Security	A fundamental ethical commitment of the G7 involves supporting regional stability and security through diplomatic endeavors and multilateral conflict prevention and peacekeeping efforts.

Several fundamental ethical values guide the G7's engagement with Central Asia, briefly summarised in this table, and how those principles are reflected in policy choices. The G7 affirms its respect for Central Asian nations' independence and territorial integrity by emphasizing the need to maintain national sovereignty and refrain from meddling [5]. In addition, the G7 actively promotes democratic government and human rights through various capacity-building, aid, and diplomatic activities [6]. The G7 also emphasizes the importance of supporting sustainable development, intending to balance social inclusion, environmental preservation, and economic growth [7]. The G7 actively promotes fair trade and investment, advocating open business practices, the eradication of corruption, and the equitable sharing of economic advantages, in keeping with their commitment to moral behavior [8].

The G7's pursuit of regional stability is ultimately reflected in its diplomatic and multilateral efforts, demonstrating its unshakable commitment to upholding peace and security [9]. This table offers a clear and succinct summary of the moral values that serve as the cornerstone of the G7's Central Asian policies. However, it is essential to realize that this representation is simplified and that many other elements and considerations impact the actual policy-making and implementation processes.

We highlight the four central philosophical tenets of liberalism, realism, constructivism, and cosmopolitanism while analyzing the G7's interaction with prominent Asia. These principles are the cornerstone of the G7's strategy, but they also add complexity because of their different objectives and potential for conflict. Their distinctive policy manifestations are summarised in the second table below.

Table 2 – G7's Policy Manifestation in Central Asia

Philosophical Principle	G7's Policy Manifestation in Central Asia
Liberalism	Advocates for international cooperation, rule of law, and peace, propelling democratic reforms, market economies, and human rights
Realism	Centers on national interests and power politics, acknowledging potential conflicts, while respecting geopolitical realities and prioritizing national and collective security
Constructivism	Suggests international relations as socially-constructed phenomena with transformative potential vested in norms, values, culture, and ideas, hence the G7's commitment to value-based diplomacy and norm-building
Cosmopolitanism	Supports global justice and equal moral worth of all individuals, irrespective of nationality, and drives the promotion of global public goods, including climate change mitigation and sustainable development

A key component of the G7's policy in Central Asia is managing the interactions and potential conflicts among these principles. We might further clarify the practical implications of these concepts by illustrating them with instances of actual programs and projects. The thoughts and reactions of the Central Asian countries to the G7 strategy must be inclusive to foster a more thorough understanding. It would also be instructive to include a comparison with other important players, such as China or Russia. Last, a thorough evaluation of the G7's strategy's accomplishments and failings in the context of these philosophical principles will emphasize their contribution

to creating successful policies in Central Asia. This more nuanced viewpoint should encourage a more thorough examination and comprehension of the G7's guiding principles for its involvement in this area.

In recent years, Kazakhstan's handling of freedom of speech, an essential human right, has drawn attention from around the world and drawn criticism. With its prominent position globally, the G7 had the power to influence and encourage changes in the nation's divisive policies. Kazakhstan has strict rules that restrict press and speech freedom [10]. These actions, according to critics, substantially restricted civil liberties. In light of this, the G7 issued

a statement expressing their dissatisfaction with these restrictions and urged the Kazakh government to uphold the ideals of free speech. In recent years, Kazakhstan’s handling of freedom of speech, an essential human right, has drawn attention from around the world and drawn criticism [11]. With its prominent position globally, the G7 had the power to influence and encourage changes in the nation’s divisive policies. Kazakhstan has strict rules in place that restrict press and speech freedom. These actions, according to critics, substantially restricted civil liberties. In light of this, the G7 issued a statement expressing their dissatisfaction with these restrictions and urged the Kazakh government to uphold the ideals of free speech. The G7’s choice to intervene was principally motivated by the moral precept of respect for autonomy, an essential human rights component. This principle, which upholds people’s freedoms of expression and self-determination, is based on Kantian ethics. However, skeptics claim that cultural and historical variations can significantly affect how well these ideas are understood and applied. For international engagement to be successful, it is essential to recognize these nuances.

The G7 acknowledged the fundamental freedom of people to express themselves freely and for the press to function

without undue constraint in their call for repealing restrictive laws. Despite the complex geopolitical circumstances, this case serves as a reminder of the G7’s dedication to defending human rights and individual liberties. However, critics have emphasized that to secure lasting changes that respect the nation’s social and cultural fabric, and complementary measures should accompany such interventions. The Kazakh government pledged to review this legislation in response to the G7’s position. The G7’s influence in this matter emphasizes the centrality of ethical and philosophical issues in foreign policy design, even though it is too soon to gauge the full impact of this commitment. However, skeptics argue that to ensure successful execution, such agreements should be watched for concrete activities. These criticisms add important context to our understanding of the G7’s position and approach to policy initiatives in Central Asia, highlighting the need for further research and discussion.

Despite having a shared platform, the individual G7 nations frequently interpret and apply ethical and philosophical principles differently because of their distinct historical, cultural, and political environments. These disparities, their causes, and their ramifications will all be covered in this section.

Table 3 – Comparing and Contrasting G7 Approaches

Country	Approach	Underlying Ethical and Philosophical Considerations	Example
United States and United Kingdom	Liberal Interventionism	Universality of liberal democratic values and human rights (Kantian principle of universalizability)	Assertive actions in response to the Andijan massacre
Germany and Japan	Pacifism and Non-Interventionism	Non-maleficence and beneficence, emphasizing diplomatic solutions and humanitarian aid	Non-aggressive response to the 2010 ethnic conflict in Kyrgyzstan
France and Canada	A Balanced Approach	Mixture of consequentialist ethics (potential benefits of action) and deontological ethics (rights and duties at stake)	Support for the Rogun Dam project in Tajikistan, emphasizing environmental and social safeguards
Italy	Pragmatic Diplomacy	Blending principles of consequentialism and deontology, considering historical ties and strategic interests	Investment decisions in Central Asia, balancing economic interests and commitment to human rights and environmental sustainability

The distinct historical, cultural, and political histories of the G7 nations have moulded each nation's ethical and philosophical perspectives. The United States and the United Kingdom are two countries that tend towards liberal interventionism, supported by a strong belief in the universality of liberal democratic values and human rights. Due to this commitment, they frequently respond to human rights violations with proactive activities, as evidenced by their position during the Andijan massacre [12]. Germany and Japan, on the other hand, tilt more towards non-interventionism thanks mainly to their post-WWII pacifist constitutions. They strongly emphasize the virtues of beneficence and non-maleficence, choosing diplomatic resolutions and humanitarian aid above harsh sanctions. It was demonstrated by their passive response to the ethnic violence in Kyrgyzstan in 2010 [13]. Even if they are in favour of humanitarian intervention, France and Canada typically strike a compromise between deontological and consequentialist ethics, looking at both the rights and obligations at stake [14, p. 511–531]. Their support of the Rogun Dam project in Tajikistan, which came with a strong focus on environmental and social safeguards, served as an example of this fair-minded approach. Italy frequently engages in pragmatic diplomacy, fusing consequentialism and deontology while considering its historical ties and strategic goals. Italy strives to reconcile its economic goals with pledges to uphold human rights and the environment, and this balance can be seen in its investment choices in Central Asia [15]. These diverse viewpoints impact the G7's group dynamics, enriching and complicating decision-making inside the organization. While differences can make agreeing challenging, they can also encourage productive conversation and compromise when considering different viewpoints. It emphasizes the need for more investigation into how these philosophical and ethical intricacies affect the G7's ability to solve global concerns effectively.

The G7's deeds also add to more general philosophical debates concerning the function and application of ethics in politics. Their choices contribute to a more profound knowledge of political philosophy and practical ethics by highlighting the difficulties in converting abstract philosophical ideas into concrete political actions. Additionally, the diversity in the G7's application of moral and philosophical ideas illuminates how various philosophical traditions and points of view may live and be discussed within a common political framework. It provides insightful information for political philosophy by showing how various ethical viewpoints can coexist in world politics [16]. As a result, the G7's ethical and philosophical considerations have impacted not only Central Asian countries but also the fields of philosophy and global governance. By looking at these effects and implications, we acquire a more in-depth grasp of the dynamic interaction between ethics, philosophy, and international politics. There are many moral and philosophical issues that the G7's interaction with Central Asia raises that should be carefully considered. These obstacles not only present prospective difficulties but also present chances for improvement.

The complex balancing act between preserving universal human rights and respecting national sovereignty is one of the most significant issues. The conflict between these two ideals will likely become more evident as the G7 deals with political repression, corruption, and minority rights in Central Asian countries. The goal of environmental sustainability and economic growth also comes with its own set of difficulties. The Rogun Dam case dramatically illustrates the complex trade-offs that decision-makers must make between economic development, environmental preservation, and social equality [17, p. 480–485]. It requires careful ethical and philosophical consideration of the actions' results and the fundamental rights and obligations involved to resolve this conundrum. Furthermore, internal

conflicts within the G7 could result from the different ethical and philosophical perspectives represented by the group's responses to earlier instances. Maintaining the collective effectiveness of the G7's initiatives in Central Asia will depend on how well these divisions are managed.

Nevertheless, despite the significant obstacles, they also offer the G7 a chance to improve its strategy and increase its influence in the area. The G7 can build connections that better understand the distinctive settings of these countries and help them develop more complex and effective policies by encouraging communication and cooperation with Central Asian countries based on mutual respect and shared goals. The G7 can promote and finance sustainable development efforts to resolve the conflict between economic progress and environmental sustainability. The G7 can show that these objectives are not incompatible by encouraging technology and procedures that boost economic success while protecting the environment.

Addressing the difference between ethical and philosophical viewpoints within the G7 is possible by engaging in an open debate and developing a consensus. The G7 can ensure its group actions are coherent and effective by promoting open discussions about these differences and actively looking for common ground. The G7 must now traverse a complex environment of moral and intellectual difficulties in Central Asia. However, the G7 can increase its contribution to fostering stability, prosperity, and respect for human rights by using these difficulties as a springboard for development. This analysis of the G7's actions and decisions in Central Asia highlights the crucial role of moral and philosophical issues in world affairs. Our analysis exposes how these principles influence the group's strategy for resolving disputes, choosing investments, and engaging in human rights activities in the area. Despite the same platform, the G7 nations have various interpretations and applications of moral and philosophical issues because of their distinct political, cultural, and historical environments. These

differences can result in various responses to the same circumstances, posing difficulties and chances for the group to reach a consensus. Despite the same platform, the G7 nations have various interpretations and applications of moral and philosophical issues because of their distinct political, cultural, and historical environments. These differences can result in various responses to the same circumstances, posing difficulties and chances for the group to reach a consensus. As the G7 navigates complicated concerns relating to human rights, economic development, and environmental sustainability in Central Asia, it is expected to encounter further difficulties in the future. These difficulties allow the group to improve its strategy and bolster its support for advancing a more moral, inclusive, and sustainable global order. Future research should focus on how ethical and philosophical issues influence the policies of the various G7 nations. It will clarify the group's various ethical traditions and their influence on global decision-making. The G7 and other international organizations should keep incorporating moral and philosophical issues into their policy-making procedures. In addition to making sure that their actions are morally justifiable, this will also increase their credibility and effectiveness in the eyes of the international community. This analysis concludes by highlighting the complex interactions between ethics, philosophy, and global politics and the importance of these factors in establishing a more peaceful and just global society.

Conclusion

The investigation has clarified the enormous impact of ethical and philosophical considerations on the G7's policies and choices in Central Asia. The various orientations of the G7 countries, influenced by their respective historical, cultural, and political backgrounds, are fundamental in determining how they approach world affairs. Liberal interventionism, which directs US and UK policy, prioritizes advancing

liberal democratic principles and human rights. Due to the pacifist nature of their constitutions, Germany and Japan favour diplomatic resolutions and humanitarian aid over military action. France and Canada take a balanced approach, considering deontological and consequentialist ethics. Italy has a practical approach to diplomacy, balancing its economic objectives with promises to uphold human rights and the environment. These various viewpoints impact group dynamics and enrich and complicate G7 decision-making. They might make reaching a consensus difficult, but they can encourage good conversation and compromise as different viewpoints are incorporated.

Furthermore, these ethical and philosophical issues have an impact beyond the G7. The G7 countries' policies and actions have changed Central Asian states, impacting their political environments, economic trajectories, and social standards. This interaction adds to broader conversations about global governance and offers insightful information for the philosophy community, enhancing our knowledge of political philosophy and practical ethics. Moving forward, future research should focus on the impact of these philosophical and ethical nuances on the policies of individual G7 countries. It will provide a more granular understanding of their decision-making processes and the diverse ethical traditions within the group. Moral and philosophical issues must be incorporated into decision-making processes. The G7 and other international organizations should prioritize the ethical aspect, ensuring their actions are ethically justifiable and consistent with universal standards. In the international community's view, this integration increases their legitimacy and effectiveness. In its conclusion, this examination highlights the dynamic interaction between ethics, philosophy, and global politics. It emphasizes the significant impact of ethical and philosophical considerations on the G7's engagement with Central Asia and its broader implications for studying

philosophy and world governance. We learn more about the complex interrelationship between ethics, philosophy, and international politics by looking at these effects and delving into the complications involved.

References

1 G7 Foreign and Development Ministers' Meeting, May 2021: communiqué // [Electronic source] URL: <https://www.gov.uk/government/publications/g7-foreign-and-development-ministers-meeting-may-2021-communiqué/g7-foreign-and-development-ministers-meeting-communiqué-london-5-may-2021> (the date of referring: 13.05.2023)

2 Lavina Lee, *Ethics and Morality in International Relations*. – Oxford: Oxford University Press, 2015–10

3 Rawls John, *The Law of Peoples*. Harvard – University Press, 1999, – 45-47

4 Yorke, J., Vidovich, L. (2016). Theoretical Frameworks for Policy Analysis. In: *Learning Standards and the Assessment of Quality in Higher Education: Contested Policy Trajectories. Policy Implications of Research in Education*, vol 7. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-32924-6_4

5 G7: Sustainable value chains – Success factors for an internationally accepted binding standard // [Electronic source] URL: <https://www.ohchr.org/en/statements/2022/05/g7-sustainable-value-chains-success-factors-internationally-accepted-binding> (the date of referring: 19.05.2023)

6 Paul LeBlanc, *What is the G7, and what power does it hold?* // [Electronic source] URL: <https://edition.cnn.com/2021/06/11/politics/g7-summit-explainer/index.html> (the date of referring: 29.05.2023)

7 Factbox: *What is the G7, who are its members, and what does it do?* // [Electronic source] URL: <https://www.reuters.com/world/what-is-g7-who-are-its-members-what-does-it-do-2022-10-11/>

8 *Group of Seven (G7) Defined: Member Countries & How It Works* (investopedia.com) (the date of referring: 19.05.2023)

9 G7 Hiroshima Leaders' Communiqué // [Electronic source] URL: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2023/05/20/g7-hiroshima-leaders-communiqué/> (the date of referring: 19.05.2023)

10 *Kazakhstan: Freedom in the World 2022 Country Report* // [Electronic source] URL:

<https://freedomhouse.org/country/kazakhstan/freedom-world/2022> (the date of referring: 19.05.2023)

11 Kazakhstan: Country Profile // [Electronic source] URL: <https://freedomhouse.org/country/kazakhstan> (the date of referring: 19.05.2023)

12 Bullets Were Falling Like Rain: The Andijan Massacre // [Electronic source] URL: <https://www.hrw.org/report/2005/06/06/bullets-were-falling-rain/andijan-massacre-may-13-2005> (the date of referring: 19.05.2023)

13 World Report 2017: Kyrgyzstan // [Electronic source] URL: <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/kyrgyzstan> (the date of referring: 19.05.2023)

14 Arrow Peter, Michael Reder "Equity and

the Paris Agreement: Legal and Philosophical Perspectives Lawrence", Journal of Environmental Law, Volume 31, Issue 3, November 2019 – 511–531, <https://doi.org/10.1093/jel/eqz017>

15 Alexander, Larry and Michael Moore, Deontological Ethics // [Electronic source] URL: <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-deontological/> (the date of referring: 19.05.2023)

16 Luwis Lu, Dean Rolfe, G7 consensus on international tax reforms and considerations for the Asia Pacific region // [Electronic source] URL: <https://plato.stanford.edu/entries/ethics-deontological/> (the date of referring: 19.05.2023)

17 Filippo Menga, Building a nation through a dam: the case of Rogun in Tajikistan – Publisher: Taylor & Francis, 2014 – 480-485

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Aigerim Kabdollanova* PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: akabdollanova@gmail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4100-6612>
- Georgios Steiris* Assistant Professor, PhD, National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7944-0572>
- Әйгерім Қабдолланова* PhD докторант, әл-Фараби атындағы ұлттық университет, Алматы, Қазақстан, email: akabdollanova@gmail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4100-6612>
- Георгиос Стейрис* доцент, PhD, Каподистри атындағы Афина ұлттық университеті, Афины, Грекия, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7944-0572>
- Айгерим Кабдолланова* PhD докторант, Казахский Национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: akabdollanova@gmail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4100-6612>
- Георгиос Стейрис* доцент, PhD, Афинский национальный университет имени Каподистрии, Афины, Греция, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7944-0572>



К ВОПРОСУ О КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ ТРАНЗИТА**А.К. Ешмуратов****АННОТАЦИЯ**

В статье рассматривается казахстанская модель транзита. Автор предпринимает попытку охарактеризовать произошедшие события января 2022 года в Республике Казахстан. По мнению автора, в основе протестного движения, наряду с попыткой государственного переворота, лежали глубинные социальные проблемы, которые долгие годы игнорировались. Несомненно, что социальные протесты стали результатом разгула коррупции, возникшего коммуникативного кризиса, усугубившегося в результате начавшегося политического транзита. Главная причина кризиса коммуникаций между властью и обществом связана с действовавшей системой клиентелизма. Именно клиентелизм и его неспособность адекватно реагировать на новые запросы общества привели к деморализации всего государственного аппарата управления. Попытки в условиях патрон-клиентской модели обеспечить законодательное закрепление институтов транзита власти не увенчались успехом. Автор причину неудач видит в отсутствии полноценных институтов, которые не сформировались и, соответственно, не закрепились в политическом сознании. Отсутствие политической традиции, невовлеченность населения в процесс принятия решений привели к тому, что законодательные новеллы, закреплявшие транзит, в одночасье были отменены без выражения общества. Автор увязывает перспективу успешных политических реформ с существующей кадровой проблемой.

Ключевые слова: коммуникации, институты, вторая республика, политические реформы, клиентелизм.

Институт Евразийской интеграции, Астана, Казахстан

Автор-корреспондент:
А.К. Ешмуратов,
arman.kan71@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Ешмуратов А.К. К вопросу о казахстанской модели транзита // Адам әлемі. – 2023. – №2(96). – С. 91-98.

Транзиттің қазақстандық моделі мәселесі турасында

Аңдатпа. Мақалада транзиттің қазақстандық моделі қарастырылады. Автор 2022 жылдың қаңтарындағы болған оқиғаларды сипаттауға тырысқан. Автордың пікірінше, қарсылықтардың негізінде мемлекеттік төңкеріс жасауға талпыныс жасаумен бірге қаншама жылдар бойы мән берілмей келген күрделі әлеуметтік мәселелер жатыр. Әлеуметтік қарсылықтар белең алған жемқорлықтың, саяси транзиттің нәтижесінде одан әрі шиеленісе түскен коммуникативтік дағдарыстың нәтижесі екендігі сөзсіз. Билік пен қоғам арасындағы коммуникациялық дағдарыстың басты себебі сұғанақ клиентелизм жүйесімен байланысты. Нақ осы клиентелизм мен оның қоғамның жаңа сұраныстарына салиқалы жауап беруге қауқарсыздығы мемлекеттік басқару аппаратының түгелімен азғындауына (деморализациялануына) алып келді. Патрон-клиент моделі жағдайында билік транзиті институттарын заңнамалық тұрғыдан бекітуді қамтамасыз ету сәтсіздікке ұшырады. Автор сәтсіздіктің себебін қалыптаспаған, сәйкесінше саяси санамызда орнықтаған, толыққанды институттардың болмауынан деп біледі. Саяси дәстүрдің болмауы, халықтың шешім қабылдау үдерісіне араласпауы транзитті бекітуші заңнамалық новеллаларды қоғамның қарсылығынсыз бір сәтте-ақ жоя салуға алып келді. Автор табысты саяси реформалардың келешегін қазіргі кадрлық мәселемен байланыстырады.

Түйін сөздер: коммуникациялар, мекемелер, екінші республика, саяси реформалар, клиентелизм.

On the Issue of the Kazakh Model of Transit

Abstract. This article examines the Kazakh model of transit. An attempt is made to characterize January 2022 events (protests and violence) in Kazakhstan. According to the author, the protest movement, along with the coup attempt, was based on deep social problems that were ignored for many years. There is no doubt that social movements were the result of a communicative crisis that went deeper as a consequence of the political transition that had begun. The major reason for the crisis communication between the authorities and society is connected with the existing clientelism. It was clientelism and its inability to adequately respond to the new demands of society that led to the demoralization of the entire state administrative apparatus. An attempt, under the conditions of the patron-client relations, to ensure the legislative consolidation of institutions for the transit of power was not successful. The author sees the reason for the failure in the absence of full-fledged institutions that have not been formed and naturally have not been entrenched in the political consciousness. The absence of a political tradition, non-participation of the population in the decision-making process led to the fact that the legislative novels that fixed the transit of power were canceled overnight without public objection. The author links the trajectory of successful political reforms with the existing staffing problem.

Key words: Communications, Institutions, Second Republic, Political Reforms, Clientelism.

Введение

События начала 2022 года в Казахстане для мирового сообщества стали большой неожиданностью. Невозможность прогнозирования негативного сценария для многих было обусловлено тем, что базовые показатели социально-экономического роста страны были относительно стабильными. Проводимые научно-экспертным сообществом мониторинги и исследования апеллировали общепризнанными цифровыми значениями различных мировых рейтинговых агентств, в контексте которых страна выглядела довольно-таки благополучной. Так, например, ВВП на душу населения в Казахстане за 2020 год составил 10 963, 71 доллара США [1]. Банковский и другие сектора экономики находились на устойчивой траектории роста. Оптимизм вызывала и средняя заработная плата, составлявшая в третьем квартале 2021 года 243,7 тысячи тенге [2].

На общем положительном фоне различных показателей диссонировал рейтинг по версии US News & World Report, определяющий лучшие страны для предпринимательства, согласно которому, «Казахстан в 2021 году оказался на 75-м месте из 78. Оценка уровня развития предпринимательства в республике составила всего 0,9 балла из 100» [3]. Низкий уровень развития предпринимательства отчасти связан с высоким

уровнем репрессивности действующего законодательства в экономике, это позволяло различным группам активно заниматься рейдерским захватом. Можно предполагать, что в условиях политических изменений в стране и дальнейшего оформления институтов Второй республики в Казахстане факты рейдерских захватов будут получать большую огласку. Несомненно, объективные ограничения в сфере ведения бизнеса приводят к естественному росту патернализма в обществе и, как результат, к возрастанию ожиданий от государства. Однако ограниченная возможность влияния государственных институтов на олигархическую экономику привела к тому, что в стране накопились серьезные социально-экономические проблемы.

Методология

Для анализа фактов современности был применен широкий спектр общенаучных, конкретно-проблемных методов исследования. Среди инструментариев познания можно выделить методы компаративистского и системного анализов. Исторические методы исследования позволили рассмотреть явления в контексте перманентных циклических трансформаций. Приведенный в работе анализ фактов формирует у нас видение сложных социально-экономических и политических явлений, а также позволя-

ет проецировать и прогнозировать следующие процессы.

Основная часть

В настоящее время большинство представителей экспертного сообщества в основе январских протестов видит нерешенные социальные проблемы. Если абстрагироваться от рейтинговых показателей и обратить внимание на официальную информацию, то в ней можно было встретить удручающие факты, которые в свое время должны были насторожить многих государственных управленцев. Так, 5 марта 2018 года президент Н. Назарбаев в своем обращении озвучил пять социальных инициатив. В контексте реализации второй социальной инициативы Н. Назарбаев отметил: «В целях поддержки работающих казахстанцев с относительно низким размером заработной платы предлагаю с 1 января 2019 года снизить их налоговую нагрузку в 10 раз – до 1%» [4]. В качестве главного порога для понижения подоходного налога была предложена заработная плата, не превышающая 25-кратный размер минимального расчетного показателя в месяц, а это в 2019 году 63 125 тенге (около 170 долларов США). Казалось бы, при средней зарплате в 2019 году в размере 185 487 тенге увеличение доходности без увеличения нагрузки на работодателей – относительно хорошее решение проблемы.

Как отметил Н. Назарбаев, «в результате, у не менее одной трети наёмных работников страны, это более 2 миллионов человек, вырастет заработная плата без увеличения нагрузки на работодателей» [4].

Однако озвученное количество получателей зарплаты размере менее 25 МРП у более чем двух миллионов человек не могло не удручать, и, естественно, проявление социального недовольства было делом времени.

Выступая с очередным Посланием 5 октября 2018 года перед Парламентом

РК, президент страны Н. Назарбаев поручил «Правительству с 1 января 2019 года повысить минимальную зарплату в 1,5 раза – с 28 до 42 тысяч тенге. Это напрямую коснется 1 миллиона 300 тысяч человек, которые работают во всех отраслях на предприятиях различных форм собственности» [5].

Озвученные Н. Назарбаевым количественные показатели, пусть и опосредованно, позволяют понять, что из более чем девяти млн человек трудоспособного возраста более двух млн человек еще в 2018 году влачили нищенское существование, несмотря на то что были обеспечены работой. Социальная ситуация усугублялась тем, что в структуре населения присутствовали так называемые самозанятые (около двух млн человек), проблемы которых долгие годы не имели решения. Тем не менее для большей массы государственных управленцев, политических партий озвученные данные не стали руководством к адекватным действиям. Такая индифферентность всех общественно-политических институтов была всецело обусловлена сформировавшейся за долгие годы патрон-клиентской системой, характеризующейся в политических науках как клиентелизм.

Суть клиентелизма, вживленного в государственную систему, заключается в создании специфичной модели организации общества, строго иерархической политической структуры, на вершине которой находится патрон. Главным идеалом патрон-клиентских отношений является отсутствие конкуренции во всех сферах деятельности, которая достигается благодаря созданию разветвленной системы личных связей, созданных ради обмена различными материальными и нематериальными ресурсами. Данная модель не имеет четких идеологических установок и рассчитана на как можно долгое удержание достигнутых привилегий [6, с. 30].

На практике клиентелизм оказался способным трансформировать всю систему государственных институтов. Так,

перенятые у демократических стран в контексте модернизации государственные институты по своей природе оказались далеки от своей первоизданной сущности и перестали нести в себе реальные функции. Априори «патрон-клиентская модель не предполагает выборов патрона, наличие избирательного права, по сути, становится имитационным. Патрон при существующей модели отношений может быть только смещен другим патроном» [6, с. 31].

Укрепление клиентелизма привело к тому, что существенно трансформировались общественные структуры, представляя собой не институциональные и формальные учреждения. Более того, клиентелизм привел к окончательному закреплению механизмов институциональной коррупции. Фактически в условиях действующего клиентелизма в Казахстане начавшийся транзит власти привел к фатальным последствиям. Рассматривая ситуацию политического транзита в Казахстане, А.А. Токарев, А.Ю. Приходченко, А.Р. Маргоев надеялись, что созданные в Казахстане новые институты позволили бы обеспечить процесс стабильного транзита [7]. По их мнению, «в период с 2017 по 2019 г. были приняты решения, которые перекроили политическую систему Казахстана. С одной стороны, изменения в законодательстве обеспечили непрерываемость авторитета и неприкосновенность личности Назарбаева после ухода с поста президента (поправки в конституцию о пожизненном статусе, решение о переименовании Астаны в честь Елбасы), с другой – распределили полномочия более равномерно между государственными органами: часть полномочий была передана парламенту, усилен Совет безопасности. Суть реформы описывает фраза: «Второго Назарбаева не будет» [7, с. 168], все это должно было легитимизировать, стабилизировать политические процессы.

Однако фундаментальной проблемой обществ, в которых доминирует клиентелизм, является то, что не фор-

мируются традиции по соблюдению писанного права. Во многом отсутствие традиций по соблюдению законов связано с тем, что правовые нормы в условиях клиентелизма постоянно пересматриваются в угоду определенных групп, также имеет место правовой произвол, когда полностью игнорируются какие-либо нормы в угоду кого-либо. Другим важным фактором несоблюдения правовых норм является то, что большая часть населения не имеет институциональных возможностей обсуждать принимаемые решения и, в особенности законы. При наличии таких правовых коллизий невозможно социализировать население в контексте соблюдения законов. Как результат отчуждения людей от институтов детерминирующих обсуждение и принятие законов позволяет политическому режиму постоянно и относительно легко менять действующее нормы. К сожалению, отчужденность населения от этого процесса приводит к росту правового нигилизма в обществе. По этой причине какая-либо попытка законодательно закрепить институты бесперспективна, в том числе, как показала практика и институты транзита, поскольку они уже априори нелегитимны. В результате уже в январе 2022 года Мажилис Парламента РК принял поправки в законы о Первом Президенте – Лидере Нации, об Ассамблее народа Казахстана (АНК), о Совете Безопасности (СБ), в которых существенно ограничил полномочия Первого Президента.

В соответствии с поправками Первый Президент лишился права пожизненного председательства в АНК и СБ. Направленные в Сенат РК законодательные поправки были вновь возвращены в Мажилис, поскольку сенаторы внесли предложение исключить из законодательства статью, дающую право Нурсултану Назарбаеву обязательного согласования основных направлений внутренней и внешней политики [8]. Уже 7 февраля 2022 года новые поправки в законы были подписаны Президентом К.К.Токаевым. Таким образом, отсутствие

правовой традиции в обществах с доминированием клиентарно-патронажных отношений и институтов приводит к тому, что долгосрочное законодательное закрепление каких-либо полномочий того или иного авторитарного лидера (высшего политического патрона) невозможно. Законодательные нормы будут действительны только до момента фактического правления патрона. Скорее всего, вынесение конституционных поправок на всенародный референдум, который состоялся пятого июня, было рассчитано на то, чтобы надолго закрепить изменения, чтобы включить население в процесс принятия решений.

В Казахстане траектории реформ были обозначены в 2019 году, когда президентом был избран К.К.Токаев. Несомненно, что начавшиеся либеральные преобразования и рост политической активности населения привели к необходимости проведения более глубоких реформ. Изменения законодательства о политических партиях, о мирных собраниях, о местном государственном управлении и самоуправлении оказали большое влияние на процесс масштабной демократизации общественных отношений.

В Послании «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 года Президент Казахстана К.К.Токаев выдвинул политическую инициативу проводить прямые выборы акимов. Как отметил Президент, «к этому важному шагу следует подойти взвешенно и последовательно. Нужно четко представлять, как эта система будет работать на деле. Однако откладывать решение данного вопроса в долгий ящик нельзя. В следующем году заканчивается срок полномочий целого ряда руководителей сельских округов. Полагаю возможным проведение прямых выборов сельских акимов» [9]. Благодаря политической воле Президента началась реформа управления в самой консервативной сфере – сельских округах. В июле 2021 года жители сельских округов напрямую избрали 730 акимов сел.

Политические новеллы первого года президентства К.К.Токаева были обусловлены необходимостью изменения системы управления государством. Выдвинутые им концепты построения «Слышащего государства» требовали от управленческого аппарата не только слышать население, но и оперативно и эффективно реагировать на его запросы. Однако действовавшие механизмы политического транзита стали серьезно тормозить работу государственного аппарата, поскольку два центра принятия решений объективно противоречили друг другу. В результате, система коммуникации органов власти с населением перестала адекватно работать. Соответственно, законодательно оформленная модель казахстанского транзита на практике перестала быть рациональной и адекватной. Метание госаппарата между двумя центрами принятия решений деморализовало его полностью. Такая неопределенность в системе принятия государственных решений привела к коллапсу и в условиях возникшего кризиса чуть не оказалась роковой для страны. В качестве негативного примера можно привести работу силового блока, подчиненного Совету Безопасности, который в ходе январских событий показал свою неадекватность и неспособность эффективно реагировать. Несомненно, что в основе неэффективности силовых структур страны имеют место и другие причины, но, поскольку следственные действия еще не завершены, делать какие-либо выводы еще рано.

Неспособность силовых институтов страны выполнять свои функции побудили Главу государства К.К.Токаева взять на себя полномочия Председателя Совета Безопасности. Так, 6 января 2022 года Президент Казахстана обращается к нации не только как Глава государства, но и как председатель Совета Безопасности [10]. Фактически в кризисных условиях К.К.Токаеву пришлось выстраивать новую архитектуру управления.

Практика политического транзита Казахстана показала неэффективность

ее «налаженных механизмов». Более того, неэффективность управления в некоторой степени девальвировала всю властную вертикаль. Отчасти это обстоятельство и привело к попытке государственного переворота, который, к радости многих, оказался неудачным. Несомненно, что участники заговора недооценили личные качества Президента Казахстана, приняв его интеллигентность за слабость.

Следует также подчеркнуть, что у Президента К.К.Токаева был алгоритм решения, такого рода проблем. Видение по решению сложных ситуаций сформировалось благодаря богатому опыту работы во внешнеполитическом ведомстве. Еще в бытность СССР К. К. Токаев проводил большую аналитическую работу, особенно в посольстве КНР, отчасти полученные знания позволили действовать на опережение. Включенное наблюдение Касым-Жомарта Токаева за процессами, происходившими в 1989 году в КНР, оказали большое влияние на становление его политической парадигмы. Изучение им деятельности политических акторов в КНР и рефлексия всей политической кухни в контексте оценки эффективности принимаемых решений и компетентности наделила будущего президента Казахстана знаниями сложных и противоречивых явлений политической системы.

Анализируя причины, приведшие к негативным явлениям в КНР, К.К.Токаев приходит к выводу, «что китайская концепция осторожных, постепенных преобразований в сфере экономики при практическом отсутствии политических реформ на определенном историческом отрезке дала нежелательный эффект» [11, с. 39].

Можно предполагать, что на основе исследования причин и процессов, приведших к политическому кризису в КНР, была детерминирована новая трансформационная траектория в Казахстане, получившая парадигмальную завершенность в формуле – «успешные экономические реформы уже невозможны

без модернизации общественно-политической жизни страны» [12].

Заключение

Следует констатировать, что казахстанская модель транзита оказалась неудачной и привела к кризису коммуникаций, институтов и девальвации властной вертикали. Более того, существенно снизила перспективы политических реформ. Отчасти события января 2022 года стали следствием реализации неудачного транзитного сценария.

Несмотря на то, что государственный переворот в Казахстане провалился, ситуация в стране оставалась напряженной до марта 2022 года. Стало очевидным, что без глубоких политических реформ невозможно добиться улучшения ситуации. Анонсированные 16 марта 2022 года в Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» политические реформы начинают новый этап развития страны. Однако концептуальной проблемой успешного реформирования станут кадры, которые всегда определяли политику государственных органов. Об этой проблеме говорил и сам действующий Президент страны в своем первом январском интервью. К сожалению, большая часть действующих управленцев была выдвинута в условиях доминировавшей патрон-клиентской модели, тогда невозможно было понять их эффективность как государственных служащих. Найдут ли они интенции, чтобы трансформироваться в полноценных государственных служащих, покажет время и успешная реализация реформ.

Список литературы

1 Торговая экономика / Trading economics. Казахстан ВВП на душу населения // [Электронный ресурс] URL: <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/gdp-per-capita> (дата обращения: 14.012.022).

2 Капитал. Центр деловой информации. Самые высокие зарплаты – в Атырауской об-

ласти // [Электронный ресурс] URL: <https://kapital.kz/economic/100731/samyue-vysokiye-zarplaty-v-atyrauskoy-oblasti.html> (дата обращения: 14.01.2022).

3 Капитал. Центр деловой информации. Казахстан в рейтингах: выше, быстрее, сильнее // [Электронный ресурс] URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/101466/kazakhstan-v-reytingakh-vyshe-bystreie-sil-neye.html> (дата обращения: 14.01.2022.).

4 Обращение Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева к народу «Пять социальных инициатив Президента». 5 марта 2018 года // [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/obrashchenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nanazarbaeva-k-narodu-pyat-socialnyh-iniciativ-prezidenta (дата обращения: 14.01.2022.).

5 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 5 октября 2018 г. Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни // [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g (дата обращения: 17.01.2022.).

6 Казахстанская модель общественного диалога: анализ и перспективы: монография. – Нур-Султан, 2020. – 244 с.

7 Токаев А. А., Приходченко А.Ю., Маргоев А.Р. Институциональные реформы как фактор транзита власти в авторитарных режимах на примере Китая, Ирана и постсоветских стран // Political science (RU). – 2021. – N2. – С. 165–186.

8 РБК: Сенат Казахстана предложил лишить Назарбаева еще одной привилегии // [Электронный ресурс] URL: <https://www.rbc.ru/politics/27/01/2022/61f21af09a79474d5e634cbf> (дата обращения: 09.02.2022.).

9 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 года // [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (дата обращения: 09.02.2022.).

10 Касым-Жомарт Токаев стал председателем Совета безопасности // [Электронный ресурс] URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kasyim-jomart-tokaev-stal-predsedatelem-soveta-bezopasnosti-458293/ (дата обращения: 03.03.2022 г.).

11 Токаев К.К. Очерки дипломата. Книга первая. Преодоление. – Алматы, ИД «Жибек жолы», 2016. – 432 с.

12 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 2 сентября 2019 года // [Электронный ресурс] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (дата обращения: 03.05.2022.).

Transliteration

1 Торговая экономика. Казахстан ВВП на душу населения [Trade economics. Kazakhstan GDP per capita] // [Electronic source] URL: <https://tradingeconomics.com/kazakhstan/gdp-per-capita> (the date of referring: 14.01.2022). (in Russ)

2 Капитал. Центр деловой информации. Самые высокие зарплаты – в Атырауской области [Capital. Business Information Center. The highest salaries are in the Atyrau region] // [Electronic source] URL: <https://kapital.kz/economic/100731/samyue-vysokiye-zarplaty-v-atyrauskoy-oblasti.html> (the date of referring: 14.01.2022). (in Russ)

3 Капитал. Центр деловой информации. Казахстан в рейтингах: выше, быстрее, сильнее [Capital. Business Information Center. Kazakhstan in ratings: higher, faster, stronger] // [Electronic source] URL: <https://kapital.kz/gosudarstvo/101466/kazakhstan-v-reytingakh-vyshe-bystreie-sil-neye.html> (the date of referring: 14.01.2022.). (in Russ)

4 Обращение Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева к народу «Пять социальных инициатив Президента» 5 марта 2018 года [Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people “Five social initiatives of the President”. March 5, 2018] // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/obrashchenie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nanazarbaeva-k-narodu-pyat-socialnyh-iniciativ-prezidenta (the date of referring: 14.01.2022.). (in Russ)

5 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 5 октября 2018 г. Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. October 5, 2018 Growing pros-

perity of Kazakhstan: increasing incomes and quality of life // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g (the date of referring: 17.01.2022.). (in Russ)

6 Казахстанская модель общественного диалога: анализ и перспективы: монография [Kazakhstan model of public dialogue: analysis and perspectives: monograph]. – Нур-Султан, 2020. – 244 с. (in Russ)

7 Токарев А. А., Приходченко А.Ю., Маргоев А.Р. Институциональные реформы как фактор транзита власти в авторитарных режимах на примере Китая, Ирана и постсоветских стран [Institutional reforms as a factor in the transit of power in authoritarian regimes on the example of China, Iran and post-Soviet countries] // Political science (RU). – 2021. – N 2. – С. 165–186. (in Russ)

8 РБК: Сенат Казахстана предложил лишить Назарбаева еще одной привилегии [RBC: The Senate of Kazakhstan proposed to deprive Nazarbayev of another privilege] // [Electronic source] URL: <https://www.rbc.ru/politics/27/01/2022/61f21af09a79474d5e634c6f> (the date of referring: 09.02.2022.). (in Russ)

9 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казахстан в новой реальности: время действий» от 1 сентября 2020 года [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to

the people of Kazakhstan “Kazakhstan in a new reality: time for action” dated September 1, 2020] // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g (the date of referring: 09.02.2022.). (in Russ)

10 Касым-Жомарт Токаев стал председателем Совета безопасности [Kassym-Jomart Tokayev became chairman of the Security Council] // [Electronic source] URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/kassym-jomart-tokaev-stal-predsdatelem-soveta-bezopasnosti-458293/ (the date of referring: 03.03.2022 г.). (in Russ)

11 Токаев К.К. Очерки дипломата. Книга первая. Преодоление [Diplomat's essays. Book one. Overcoming]. – Алматы, ИД «Жибек жолы», 2016. – 432 с. (in Russ)

12 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» от 2 сентября 2019 года [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan “Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity of Kazakhstan” dated September 2, 2019] // [Electronic source] URL: https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana (the date of referring: 03.05.2022). (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Арман Канатович Ешмуратов главный эксперт, доцент, кандидат исторических наук, Институт Евразийской интеграции, Астана, Казахстан, email: arman.kan71@gmail.com

Арман Қанатұлы Ешмұратов бас сарапшы, доцент, тарих ғылымдарының кандидаты, Еуразиялық интеграция институты, Астана, Қазақстан, email: arman.kan71@gmail.com

Arman Yeshmuratov Chief Expert, Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, Institute of Eurasian Integration, Astana, Kazakhstan, email: arman.kan71@gmail.com



ЖҮСІП БАЛАСАҒҰННЫҢ «ҚҰТТЫ БІЛІК» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ САЯСИ КӨШБАСШЫЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ

¹Д.М. Наурузбаев, ²Ж. Алтаев, ³А.Ә. Рыскиева

АҢДАТПА

Түркістан топырағында Қарахан дәуірінде (840-1212) жазылған түркі ойшылы Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» (Құтадғу билиг) атты көрнекті шығармасы түркі халықтарының тарихындағы маңызды саяси және терең рухани өзгерістер кезеңінде түркі-ислам философиясының қалыптасуы мен дамуында өзекті рөл атқарды. Жүсіп Баласағұн өз еңбегінде қоғамдық-саяси құрылыстың идеал нұсқалары жөнінде, әділ қоғам және билеушінің мінез-құлық ережелері туралы көптеген прогрессивті пайымдаулар айтқан. Осыған орай мақалада «Құтты білік» шығармасының саяси-философиялық аспектілері мен Жүсіп Баласағұнның саяси көшбасшылық туралы ойлары қарастырылады. Сонымен бірге тақырыпты ашу мақсатында авторлар Жүсіп Баласағұнның саяси көшбасшылық туралы ой-пікірлерінің қалыптасуының социомәдени алғышарттарын анықтап, түркі ойшылының саяси көшбасшылық туралы ой-пікірлерін объективті көзқарас тұрғысынан талдайды.

Түйін сөздер: Құтты білік, Жүсіп Баласағұн, Қарахан дәуірі, түркі-ислам философиясы, саяси көшбасшылық, Даналық (Wisdom).

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³Нұр-Мүбәрак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Д.М. Наурузбаев,
nauruzbayevd@bk.ru

Мақаланың сілтемесі:
Наурузбаева Д.М.,
Алтаев Ж., Рыскиева А.Ә.
Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасындағы саяси көшбасшылық концепциясы // Адам әлемі. – 2023. – № 2 (96). – Б. 99-111.

Концепция политического лидерства в произведении Юсуфа Баласагуни «Кутадгу билиг»

Аннотация. Выдающееся произведение тюркского мыслителя Юсуфа Баласагуни «Благодатное знание» (Кутадгу билиг), написанное в эпоху Караханидов (840-1212 гг.) в Центральной Азии, сыграло важную роль в становлении и развитии тюрко-исламской философии в период важных политических и духовных изменений в истории тюркских народов. В своем произведении Юсуф Баласагуни высказал множество прогрессивных суждений об идеальных формах общественного и политического устройства, справедливого общества и правила поведения правителя. В связи с этим, в статье рассматриваются политико-философские аспекты произведения «Кутадгу билиг» и мысли Юсуфа Баласагуни о политическом лидерстве. При этом в целях раскрытия темы авторы определяют социокультурные предпосылки формирования мыслей Юсуфа Баласагуни о политическом лидерстве, анализируют идеи и мысли о концепции политического лидерства с точки зрения объективных взглядов.

Ключевые слова: Кутадгу Билиг, Юсуф Баласагуни, Караханиды, тюрко-исламская философия, политическое лидерство, Мудрость (Wisdom).

The Concept of Political Leadership in Yusuf Balasaguni’s Work “Kutadgu Bilig”

Abstract. The outstanding work of the Turkic thinker Yusuf Balasaguni “Kutadgu Bilig” (“The Wisdom of Royal Glory”), written in the era of the Karakhanids (840-1212) in Central Asia, played a significant

role in the formation and development of Turkic-Islamic philosophy during the period of significant political and spiritual changes in history Turkic people. In his work, Yusuf Balasaguni expressed many progressive ideas about the ideal forms of social and political order, a fair society, and the norm of behavior for the political leader. In this regard, the article discusses the political and philosophical aspects of the work «Kutadgu Bilig» and Yusuf Balasaguni's thoughts on political leadership. At the same time, in order to reveal the topic, the authors determine the socio-cultural prerequisites for the formation of Yusuf Balasaguni's thoughts on political leadership and analyze the ideas and thoughts about the concept of political leadership from the point of view of objective views.

Key words: Kutadgu Bilig, Yusuf Balasaguni, Karakhan Era, Turkic-Islamic Philosophy, Political Leadership, Wisdom.

Kіpіcne

Түркістан топырағындағы Қарахан мемлекеті (840-1212) дәуірінде әлем зерттеушілерінің айрықша назарына іліккен, түркі-ислам мәдениетінің ең танымал туындылары – Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» («Құтадғу біліг») пен Махмұт Қашқаридың «Түркі тілінің сөздігі» («Диуани лұғат-ат-түрк») атты шығармалары жарыққа шықты. Қарахан мемлекетінің Х ғасырдың ортасында ислам дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдауы мемлекеттің идеологиясы үшін де, көнеден жалғасқан түркі мәдениеті мен дүниетанымы үшін де аса зор маңызы болды. Саяси, мәдени және рухани өзгерістерге толы бұл дәуірдегі түркі-ислам әдебиеті мен фәлсафасының қалыптасып, өркен жауында Махмұт Қашқари мен Жүсіп Баласағұн сияқты түркі ғұламаларының үлесі зор. Бірі лингвистикалық зерттеулер мен ұлттық танымды жазу саласында, екіншісі түркі-ислам философиясын қалыптастырушы және исламдық діни құндылықтар мен ой-пікірлерін түркі дәстүріне синтез жасаушы ретінде үлкен рөл атқарды. Осыған байланысты ортағасырлық түркі-ислам философиясы әлемдік зерттеушілер үшін айрықша қызығушылық тудыратын тақырыптардың бірі. Өйткені бұл дәуірдегі бақытты ел, ізгі әділетті қоғамды қалыптастыру, оны басқару, саяси көшбасшылық, даналық пен парасаттылықтың саяси-философиялық және әлеуметтік-этикалық аспектілері жөнінде көптеген прогрессивті түркі-ислам философиялық тұжырымдары шоғырланған. Дегенмен, ортағасырлық түркі-ислам философиясының қалыптасуы мен даму үдерістері, оның қайнар көзі, социомәдени алғышарттары, түркі жерінен шыққан ғұламалардың философиялық ой-

тұжырымдарының мазмұндық үйлесімділігі мен сабақтастығы туралы мәселелер әлі күнге дейін отандық философия ғылымында толық зерттелмеген күйінде қалып отыр. Осыған байланысты тақырыпты зерттеу аса өзектілігімен ерекшеленеді. Сонымен қатар қазіргі кезеңдегі еліміздегі Жаңа Қазақстан қоғамдық жаңару мен жаңғыртуда және бұл идеяны жүзеге асыруда Жүсіп Баласағұнның саяси көшбасшылық концепциясы, озық идеялары мен философиялық тұжырымдарын зерттеу еліміздің жалпы гуманитарлық ғылымы үшін де аса өзекті.

Қарахан дәуірінде мәдениеттер мен идеялардың өзара байланысы, түркі-ислам мәдениетінің тұғырлы негіздерін айқындайтын іргелі ұғымдары мен философиясы қалыптасты. Бұл дәуірдегі түркілердің исламға негізделген саяси философиясы осы Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасында көрініс тапқан деп айтсақ қателеспейміз. Сонымен қатар «Құтты білік» шығармасында барлық халықтарды әр уақытта толғандырған жалпы адамзаттық идеялар, мұраттар жөнінде терең философиялық пікірлер айтылған. Жүсіп Баласағұн шығармасында еуропалықтарға дейін демократиялық құндылықтарды, қоғамдағы әділеттілік, әлеуметтік теңдік, заң мен құқықтың үстемдігі, мұқым жұрттың әл ауқатын көтеру, бақытты қоғам құру сияқты мәселелер жөнінде терең философиялық пікірлер айтып өткен. Сол заманға тән қоғамдағы теңсіздіктер, әділетсіздіктер, қысымға ұшыраған, құқықтары мен бостандықтарынан айрылған, езілген халықтың жай-күйі Жүсіп Баласағұн өмір сүріп, қызмет еткен ортағасырлық түркі қоғамында да орын алған мәселелер еді. Өзі өмір сүрген қоғамда қалыптасқан жағдайды өзгерте алмай, оның орнына бұл қоғамды ізгілендіру, халықты бақытқа жеткізу,

әлеуметтік және саяси қайта құру, әділетті қоғам орнату, сондай-ақ жеке тұлғаны, оның ішінде билеушіні тәрбиелеу туралы өз нұсқасын ұсынды. Жалпы «Құтты білік» шығармасын саралай қарасақ, оның авторы Жүсіп Баласағұнның өз заманындағы озық ойлы, аса білімді философ, энциклопедист, ақын, араб және парсы поэзиясы мен түркі тілдерінің қыр-сырын жетік меңгерген жазушы, адам жанының білгірі болғаны айқын аңғарылады. Оның туындысы мән-мағынасы жағынан билеушіге (саяси көшбасшыға) елін бақытқа жеткізетін білім мен білікті игеруді насихаттайды, халық тең көретін әділетті, ізгі билеушінің жағымды, жағымсыз мінез-құлық нормаларын нұсқайды. Жүсіп Баласағұн, «мен кітапты «Құтты білік» деп атап, оны оқыған оқырман білікті ойдың құтын тұтсын деп жаздым» дейді [1, 350 бәйіт]. Сондықтан белгілі түркітанушы А.Н. Кононовтың атап көрсеткеніндей, «Құтты білік» бұл құрғақ этикалық-дидактикалық нұсқаулар мен ілімдер кітабы ғана емес. Адам өмірінің мәні мен маңызын талдап, қоғамдағы тұлғаның (әсіресе саяси көшбасшының – авторлар) мінез-құлық нормалары мен міндеттерін айқындайтын терең философиялық трактат [2, 507 б.]. Сонымен бірге шығармада әділетті қоғам орнатып, елді бақытқа жеткізер саяси көшбасшы образының моралдық-этикалық нормалары мен міндеттері кеңінен сипатталған. Шығарма жанрлық жағынан ханзадаларға насихат (The Mirror for Princes) түрінде жазылғаны айқын. Мұны шығарманы зерттеген зерттеушілердің барлығы айтып өткен. Бұл жанр бойынша ахлақи һәм фәлсафалық трактаттар Батыс пен Шығыс халықтарына ертеден белгілі болғаны айқын. Сондықтан «Құтты білік» шығармасының алғашқы бөлімінде, бұл туынды қай билеушіге, қай заманда жетсе де, оның терең мағынасы үшін, өмірді терең талдап, пайымдағаны үшін сол елдердің даналары мен ғалымдары оны ықыласпен қабылдап, түрлі атаулар берген дейді. Машын (Оңтүстік Қытай) [3, 87 б.] елінің данышпандары «Айинул мемлекет» (Мемлекеттің дәстүрі) десе, Шын (Солтүстік Қытай) халқы оны «Әдәбүл-Мүлік» (Шахтардың әдеп-қағидалары), Мәшрық

(Шығыс елдері) уәлаятында данышпандар «Зийнәтүл-үмәрә» (Өмір зейнеті) деп атады; Парсы елінде «Шаһтар кітабы», немісе «Падишаларға насихат», тұрандықтар (түркілер елі) оны «Құтты білік» деп ат қойды делінген [1, 28-30-бәйіттер]. Бұл аталған шығармалардың ішінде ең танымалы Фирдоусидің Шахнама шығармасы ғана. Басқалары әзірге белгісіз. Сондықтан А.Н. Кононовтың пікірінше, шығарманың түрлі атаулар арқылы танымал болғандығы емес, осы жанрдағы шығармалардың кең таралуында болса керек дейді [2, 507 б.; 4].

Әдіснамасы

Зерттеудің әдіснамалық негізін философиялық, тарихи (қоғамның тарихи дамуы) әдістер; жалпы адамзаттық құндылықтармен ұлттық ерекшеліктердің бірлігі идеясы аясындағы гуманизм принципі; түркі-ислам философиялық ойлары, саяси көшбасшылық концепциясы мен байырғы түркілердің көркем-дидактикалық шығармаларын теориялық, сыни және салыстырмалы талдау, синтез әдістері; көне философиялық тұжырымдар мен түркі-ислам ортағасырлық философиялық пікірлер үйлесімділігіне сараптамалық баға беру әдістері құрайды. Сонымен қатар зерттеудің теориялық негізін Батыс пен Шығыстың байырғы философтарының (Сократ, Платон, Аристотель, әл-Фараби) мемлекет, қоғам, саяси көшбасшылық, әділеттілік, бақыт жөніндегі идеялары; Жүсіп Баласағұн шығармасын зерттеген танымал зерттеушілердің: Арат Р.Р. [5-8], Кононов А.Н. [2, 4], Бартольд В.В. [3], Данкофф Р. [9], Егеубаев А. [10, 5 б.], Кляшторный С.Г. [11] зерттеулеріндегі тұжырымдамалық ойлар басшылыққа алынды.

Зерттеудің әдіснамалық базасы ретінде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы [1, 5], Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат-ат-түрк» атты шығармасы [12] да және ортағасырлық түркі-ислам философиясы бойынша философиялық, тарихи және педагогикалық бағытта жарыққа шыққан зерттеу әдебиеттері.

Негізгі бөлім

Баласағұн қаласында дүниеге келген түркі ғұламасы, 1068 жылы Қашқарға барып, онда «Құтты білік» шығармасын он сегіз ай бойы жазумен айналысып, 1069 жылы оны Табғаш Қара Боғра ханға ұсынды [1, алғы сөз, 60-бәйіт]. Табғаш хан жазушыны құрметтеп, асқақтатып, оған хас-хажыб атағын берген. Сондықтан шығарманың алғы сөзінде оның есімі ұлы Хас-Хажыб Жүсіп атымен әйгілі болды дейді [1, прозадағы алғы сөз, 27-бәйіт, өлеңде, 62-бәйіт]. Хас-Хажыб лауазымы Махмұт Қашқаридың мәліметіне сүйенсек, бұл сөздің түркіше мағынасы бойынша «Таяныш», мемлекет таянышы немесе ханның тірегі. Ханның ең сенімді кеңесшісі деген мағына береді [12]. А.Н. Кононовтың пікірінше, Ұлық Хас-Хажыб бұл бүкіл сарай штаттық қызметкерлерінің басшысы, қазіргі мағынада шамамен «сарай министрі» болып табылады. В.В. Бартольдтың пікірінше, «бас камергер» деген атаққа сәйкес келеді дейді [2, 499 б.; 3, 419-425 б.]. Қарахан қоғамында Ұлық Хас-Хажыб аса маңызды лауазым болды. Бұл лауазымға ие болған адам, нақтысын айтқанда билеушінің барлығын байқайтын көзі; заңдар мен әдет-ғұрыптардың орындалуын қадағалаушы; ол қазынашымен, хатшылармен, қолөнершілермен қарым-қатынас жасайды, елшілерді қабылдайды, ресми жөн-жоралғылардың ұйымдастырылуын қадағалайды, кедейлердің, жесірлер мен жетімдердің өтініштері мен арыз-шағымдарын тыңдайды, Елік-бекке (ел билеушісі) «Құтты білік» бойынша билеушіге яғни Табғаш Қара Боғра ханға олар жөнінде хабарлайды [2, 502 б.]. Жүсіп Баласағұнның саяси көшбасшылық концепциясы жөнінде пікірлері осы лауазым негізінде де трактатта кеңінен сипатталған. Бұл атақ иесінің бойында қандай жеке және көшбасшылық қасиеттер қажет екені шығармада жан-жақты дәйектелген [1, 2435-2524-бәйіттер]. Дегенмен,

«Құтты білік» шығармасының қандай факторлар не қалыптасқан ахуал әсерінен жазылғаны немесе оның социомәдени алғышарттары белгісіз. А.Н. Кононов, туындыны зерттей келе, Қарахан мемлекетінде, сол кезеңде, дүр сілкіндірген саяси толқулар еңбектің жазылуына ықпал етуі мүмкін деп топшылайды. Бәлкім, Жүсіп Баласағұн күйзеліске ұшыраған қоғамның жаңа ахлақи іргетасын нығайтудың шұғыл қажеттігін сезінген шығар деп пайымдайды [2, 509 б.]. Мүмкін сол кезеңде ислам дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдаған Қарахан мемлекетінің идеологиялық іргетасын қалыптастыру, нығайтуда осы іспеттес еңбекке мұқтаждық болған шығар. Мұндай пайымдаулар сол дәуірдегі түркі ойшылдарының саяси-философиялық және әлеуметтік-этикалық ой-пікірлерінің әлі толық зерттелмегендігін көрсетеді. Сонымен қатар тақырыпты талдау үшін, алдымен Жүсіп Баласағұн шығармасындағы түркі-ислам философиясының негізгі аспектілерін, оның қайнар көзін, социомәдени алғышарттарын айқындау аса маңызды.

Туынды жанрлық жағынан көне замандардан Шығыс пен Батыста кең тараған «Ханзадаларға насихат» (The Mirrors for Princes) дәстүрінде жазылған этикалық-моральдық, философиялық бағыттағы шығармаларға жатады [9, 131 б.; 2, 507 б.]. Шығарманы көне түркі тілінен қазақ тіліне аударған ғалым Асқар Егеубаев, «Құтты білік» шығармасын «поэтикалық таным биігін білдіретін арналы дәстүр» деп бағалады. Зерттеуші шығарманы өз кезеңіндегі, өзінен бұрынғы тарихи кезеңдердегі философиялық үрдістермен және өзінен кейінгі шығармаға ұқсас әдеби-эстетикалық шығармалармен тікелей үйлесіп, рухани үндесіп жатыр дейді [10, 16 б.]. «Құтты білік» шығармасын түркі тілінен орыс тіліне аударған зерттеуші С.Н. Иванов Жүсіп Баласағұн бұрынғы дәстүрге сүйенбей, мұндай әдеби шығарма жазған жазбағаны белгісіз дейді. Сонымен қатар «Құтты біліктен»

бұрын түркі тіліндегі сол сияқты шығарма немесе басқа жанрдағы қандай да бір әдеби шығармалардың болған немесе болмағаны туралы ғылымда нақты мәлімет жоқ дейді [13, 519 б.]. Ал А.Н. Кононов философиялық мазмұны терең, өте көлемді мұндай шығарма түрік поэзиясында бұрын соңды болмаған, тек араб және парсы – поэтикалық дәстүрін негізге ала отырып, түркі поэзиясының алғашқы тәжірибесінің жемісі деп санап, қабылдау жөнсіз дейді [2, 505 б.]. Жалпы зерттеушілердің пікірі бойынша «Құтты білік» шығармасы көне дәуірден бастау алатын ханзадаларға насихат (The Mirrors for Princes) жанрында жазылған моральдық-этикалық және философиялық шығарма [9; 3]. Бұл жанр көне замандардан мысырлықтарға, үнділерге, арабтарға, парсыларға, ортағасырлық кезеңде еуропалықтарға белгілі болды. Мысалы, ортағасыр кезеңінде Парсы елінде осы жанр бойынша бірқатар шығармалар жазылған. Бұл жанр бойынша жазылған ертедегі толыққанды шығарма 1082 жылы Солтүстік Иранның Зияридтер әулетінің ханзадасы жазған көпшілікке танымал «Қабуснама» [14]. Осы жанр бойынша парсылық классикалық шығармалардың келесісі, Селжұқ сұлтандарының атақты уәзірі Низам әл-Мүлктің шамамен 1090 жылы жазған «Сиасет-намэ» немесе «Билік кітабы». Бұл шығарма қалай билік жүргізу туралы нақты ұсыныстарды қамтитын басқару құлабызы сипатын ұстанған. Автордың негізгі мақсаты, ішкі алауыздық пен талас-тартыстарға қарсы Селжұқ империясын сақтау; және орталық билік пен тұрақтылықты насихаттау мақсатында жазылған [15]. Сонымен қатар осы топқа ұлы әл-Ғазалидің жазған «Насихат әл-Мүлік» («Патшаларға арналған кеңестер кітабы») шығармасын жатқызуға болады. Әл-Ғазалидің мақсаты этикалық ұстанымды орнату және сұлтандықтың діни негізі орнықтыру [16]. Мысалы, америкалық зерттеушісі Роберт Данкофтың пікірінше, дастан жанры жағынан да, мағынасы жағынан да батыстық

«Құдіретті комедия» (Divina Commedia) немесе парсылық «Шахнама» (همان‌هاش) шығармаларына жақын келеді [9, 131 б.].

Жүсіп Баласағұнның шығармада айтылған саяси-философиялық тұжырымдары әл-Фараби, Ибн Сина және Фирдоуси сияқты шығыстың ұлы ғұламаларының пікірлерімен үйлеседі. Мысалға түркі топырағының перзенті, Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» әл-Фараби философиясымен Жүсіп Баласағұнның философиялық ой-пікірлері мен идеяларының үйлесімділігін байқауға болады. Әл-Фарабидің әлауқатты қоғам, бақытты мемлекет, саяси көшбасшылық туралы ой толғаныстары мен пікірлері Жүсіп Баласағұнның құтты қоғам құру және жақсы басшылардың мінез-құлқы мен даналығы жөніндегі идеяларымен үйлестіруге болады. Әл-Фарабидің даналық ойлары мен Жүсіп Баласағұнның әлеуметтік-эстетикалық көзқарастарының да сабақтастық желісі айқын аңғарылады. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақытқа жету жайында», «Даналық маржандары», «Ақылдың мәні туралы трактат», «Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері», тағы басқа әлеуметтік трактаттарындағы ақыл, білім мен ғылымның пайдасын, жекелеген адамдардың бақыты, жақсы басшылардың мінез-құлқы мен табиғаты хақында ой-пікірлері айтылса, «Құтты білік» шығармасындағы аналогиялық идеялар, утопиялық ойлар, философиялық түйіндер бір дүниетанымның, философиялық бағыттың жемістері екендігі айқын байқалады. Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн ел басшысының даналығы, қоғам туралы ой-толғамдары бір арнада тоғысып отырады. Екі ғұлама да адамшылықты, мейірім-рахымшылықты, имандылықты тұлғаның асыл қасиеттері ретінде сипаттап, рөлін жоғары бағалайды. Білім мен парасаттылықты, даналықты адамшылықтың басты қасиеттері деп тұжырым жасайды. Халықты тең көруді, еңбегі мен парасат-даналығына қарай бағалауды парыз деп біледі [10, 17

б.]. Сонымен қатар «Құтты білік» авторы Жүсіп Баласағұн шығармасын таңдауда парсы авторы Фирдаусидің де ықпалы болғаны сөзсіз. Дегенмен, олардың шығарма жазудағы әдістері мен нәтижелері әр түрлі болды. Фирдауси парсы эпосын исламдық парсы формасына аударса, Жүсіп Баласағұн өзінің бастапқы мақсаты ретінде түркілік аңыз бен дастан дәстүрлерін (олар да бар) емес, араб және парсы әдебиетінде көрініс тапқан мемлекеттілікті қалыптастырудың ирандық-исламдық идеалдарын басшылыққа алды дейді. Оның мақсаты билік пен даналықтың түркілік дәстүрінің араб және ирандық әдебиетпен салыстыруға болатынын немесе одан дәрежесі жоғары екенін және ислам дінімен үйлесімді екенін көрсетуді мақсат етті дейді. Сондай-ақ мұны жүзеге асыруының негізгі жолы – мәтінде даналық сөздер айтып өткен әр түрлі түркі ақындары мен данышпандарына сілтеме жасау болды дейді [9, 131-132 бб.]. Зерттеушінің пікірінше, «Құтты білік» парсы-исламдық көшбасшылық концепциясы мен ханзадаларға насихат (the mirror for princes) дәстүрімен көп байланысы бар. Дегенмен, зерттеуші оның жергілікті түркі дүниетанымымен үйлесімділігі бар екенін де жоққа шығармайды. Мысалы, әскер қолбасшысына [1, 2309-2316 бәйіттер] тән түрлі жануарлардың қасиеттерін атап көрсеткенде, Жүсіп Баласағұн түркілердің ауызша дәстүріне сүйенуі мүмкін; бірақ ол, әрине, араб тіліндегі Адабқа енген дәстүрге де, сондай-ақ ирандық дәстүрге де сүйенген дейді [9, 140 б.].

Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы әдеби ерекшеліктері бойынша этикалық-дидактикалық шығармаларға жатады. «Құтты білік» мән-мағынасы бойынша адамға (билеушіге) бақыт сыйлайтын білім мен білікті ойды игеруді насихаттайды. Жүсіп Баласағұн, мен кітапты «Құтты білік» деп атап, оны оқыған оқырман білікті ойдың құтын тұтсын деп жаздым дейді [1, 350 бәйіт]. Сонымен қатар ол кітабын білім мен ақылға жүгініп, елін бақытты етуге ұмтылған басшыға – әділетті

билік, даналық пен парасаттылық арқылы халықты бақытқа жеткізуге арналған. Дастан кейіпкерлердің көшбасшылық іс-әрекеті, адамгершілік, тәрбиелік мәні осы мақсатқа жетуге бағытталған. Шығармада саяси-философиялық ойлар, ахлақи идеялар, әсіресе саяси көшбасшылық жөніндегі мәселелер туындыда төрт абстрактілі принцип негізінде сипатталған. Бұл төрт принцип төрт негізгі кейіпкерлер арқылы бейнеленген. Оны Жүсіп Баласағұн шығармасында өзі хабарлайды.

(1) *Әділет* – Күнтуды (Kün Togdi) ханды (Елік) бейнелейді;

(2) *Дәулет* (бақыт, құт) – әділ уәзір Айтолды (Ay Toldi) бейнелейді;

(3) *Ақыл* (немесе *парасат*) (Intellect or Wisdom) – оны уәзірдің ұлы Өгдүлмішті (Ögdülmis) бейнелейді;

(4) *Қанағат* – уәзірдің бауыры, дәруіш Одғұрмыш (Odgurmish) бейнелеген [1, 65-71, 353-58 бәйіттер].

Әрбір қағида шығарма кейіпкерлері арқылы бейнеленіп, мемлекет, саясат, қоғам және саяси көшбасшылық сияқты мәселелерге қатысты пікірлер осы адамдар арасындағы диалог барысында айтылады. Жұмыстың бірінші жартысы осы кейіпкерлердің алғашқы үшеуінің арасындағы қарым-қатынасты ұсынады және ханзадалар үшін насихат (The Mirror for Princes), саяси көшбасшылық тақырыптарын қарастырады. А.Н. Кононов пікірінше, дастанда бақытты бейнелейтін Айтолды мен ақылды бейнелейтін Өгдүлмішті бейнелей отырып, Жүсіп Баласағұн өзінің ұстанымын, мұратын, көзқарасын, дүниетанымын білдіруі мүмкін дейді [2, 509 б.].

«Құтты біліктің» маңыздылығы кітаптың сюжеті немесе формасы емес, диалогтардың мазмұнымен айқындалады. Шығармадағы оқиғалар кейіпкерлердің әңгімелері мен хаттарынан тұрады. «Батырлардың әңгімелері мен хаттары үш негізгі тақырыпты қозғайды: түбі бір өлімнің болмай қоймайтындығы және мәңгілік өмір туралы ойлаудың қажеттілігі (билеушіге бейқам болма, жақсылық жаса, өзіңнің артыңнан жақсы ат қалдыр), Аллаға құлшылық етудің қажеттілігі, қамсыз өмірдің

мәңгілік болмауы және жақсы қасиеттерді бағалаудың қажеттілігі (жақсылық, әділдік, ақыл мен білім, ұстамдылық, жомарттық, т.б.). Бұл әңгімелердің астарында жатқан саяси көшбасшылық жөніндегі идеалдарды автор кіріспе тарауында (7-10 тараулар) баяндайды. Сонымен қатар Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасы нұсқау беретін, сұрақ қоятын, жауабын нақтылайтын дастан кейіпкерлерінің диалогтарынан тұрады. Танымның сұрақ-жауап түрі Жүсіп Баласағұн шығармасына да тән. Ол да қойылған сұраққа тікелей жауап бермей, жыр кейіпкерлері арқылы мәселені талқылайды, сұрақтың жауабын табу үшін данышпандардың, ғалымдардың, ақындардың ойларына жүгінеді, ең соңында халық даналығына – мақал-мәтелдер, нақыл сөздердің негізінде қойылған сұраққа дұрыс жауап табылады.

Роберт Данкофтың пікірінше, «Құтты білік» даналық мағынасын беретін түрік сөзінің бірі *bilig* пен «сәттілік» немесе «билік харизмасы» деген мағына беретін *kut* сөзін байланыстыра отырып, «Патша даңқына немесе сәттілікке жетелейтін даналық (Wisdom)» (The Wisdom of Royal Glory) дегенді білдіреді дейді. Жүсіп Баласағұнның саяси-әлеуметтік тұрақсыздықтар заманында билеушілердің жүріс-тұрысын, мінез құлқын басшылыққа алу және оның билігінің баянды болуын қамтамасыз ету үшін оларға сарай өмірінің нұсқау, насихат беру болды дейді [9, 131-132 бб.]. Осы арқылы Жүсіп Баласағұн Түркістанның ханзадаларына саяси мансаптарының бастапқы кезеңіндегі исламдық саяси және мәдени өмірдің нұсқаулықтарын (The mirror of Political and Cultural life) берді. Х ғасырдың екінші жартысындағы Қарахандықтардың тұрақсыз саяси жағдайын ескерсек, сол кездегі негізгі әдеби ескерткіш ханзадалар үшін насихат ретінде жазылуы әбден орынды. «Ханзадаларға арналған насихат» (The Mirrors for Princes) ортағасырлық Батыс пен Шығыс әдебиетінде әмбебап жанрдың атауы болып саналды. Кең мағынада оны мемлекетті «қалай басқару керектігі туралы насихат» деп анықтауға болады. Ол басқа жанрлардан ерекшеленеді. Алайда, оны бір жағынан, этикетке үйрету; әлекінші жағынан,

саяси философия ретінде қарастыруға болады. Бұл жанр «Даналық» ұғымының ауызша және жазбаша формаларындағы кең категориясына жатады. Ал «Құтты білік», жоғарыда атап көрсетілгендей, екі түрлі даналық дәстүрін: түркілік және ирандық-исламдық дәстүрлерді синтездеу, біріктірді [9, 87-95 бб.]. Бұл жанрдың үлгілерін Ежелгі Таяу Шығыстан, Қытайдан, Үндістаннан, Исламдық Таяу Шығыстан, Ежелгі Грекиядан, ортағасырлардағы Еуропадан, әсіресе Қайта Өрлеу дәуірлерінде жазылған шығармалар арқылы көптеген мысалдарын атап өтуге болады. Жанрдың кең ауқымда таралуы мұндай әдебиеттің автократиялық қоғамдағы рөліне байланысты болды: ол консервативті дәстүрді қамтиды; ол биліктің қан-төгіссіз ауысуын қамтамасыз етеді; бұл әсіресе мемлекеттегі дағдарыс кезінде: билеуші әулет ауысқанда, сыртқы қауіп немесе ішкі күйреу кезінде өте маңызды саналды. Ханзадаларға арналған насихаттың ерекшелігі заман мен мекенге қарамастан олардың біртекті болуы. Кең таралған түрі не уәзір, не басқа кеңесші өз билеушісіне, немесе билеушінің өзі мұрагеріне жүгінеді. Бұл әдебиеттегі негізгі үрдіс әрқашан осы дүниелік. Басқа дүниелік алаңдаушылықтар тұрақтылық, өркендеу және беделділік сияқты дүниелік мақсаттарға жол береді. Мысалы, біздің дәуірімізге дейінгі жиырма екінші ғасырда мысырлық перғауынның ұлына берген нұсқауы осы жанрдың алғашқы үлгісі саналады:

Жамандық жасама, шыдамдылық жақсы қасиет;

Үйіңізде шындықты айтыңыз, сонда қоластыңыздағы жақсылар сізді құрметтесін, өйткені егемендіктің даңқы әділетті болумен айқындалады;

Жер бетінде ұзақ өмір сүру үшін әділетті болыңдар ...

Әділетсіз жазадан сақтаныңдар; өлтірмеңдер, өйткені бұл сендерге жақсылық әкелмейді, бірақ ұрып-соғумен және түрмемен жазалаңдар, өйткені бұл ел осылай тәртіпке келтіріледі... [9, 135 б.].

Ежелгі және ортағасыр кезеңінде Шығыс пен Батыс елдерінде билеушілерге кеңестер көптеген мәселелерді қамтыды: сот төрелігін ұйымдастыру; оны

жүзеге асыру; елшілермен қарым-қатынас; дана кеңесшілердің қажеттілігі; әскерді бақылау; қоғамдағы түрлі топтар арасындағы қарым-қатынастар; жақсы атқа ие болуға тәрбиелеу; жақсы сөйлеу; дастарханда өзін ұстау; әйел таңдау; үй шаруашылығын ұйымдастыру бойынша ақыл кеңестер. Бұл әдеби философиялық шығармаларда практикалық мақсаттармен қатар, рухани, басқа дүниелік мотивтер де бар. Бұл жанрдың негізгі бағыттарының бірі – патшалық идеологиясын насихаттау болды және бұл идеологияның діни негізі де бар [9, 136 б.].

Саяси көшбасшылық ілімі шығармада ең алдымен Жүсіп Баласағұн өзі иемденген хас-хажыбтың мысалында сипатталады. Бұл атақ иесінің бойында қандай қасиеттер керек екені дастанда жан-жақты сипатталған [1, 2435-2524-бәйіттер]. Жүсіп Баласағұн, лауазымдардың ішіндегі ең нәзігі – хажыбтықтың машақаты дейді [1, 2484 бәйіт]. Өйткені, хажыбтық мансап үшін он қасиет керек: ақыл, даналық, сүйкімді жүз, еңселі бой, қызыл тіл, зеректік, өткір көз, сақ құлақ, кең пейіл, жақсы қылық [1, 2487-2488 бәйіттер]. Жүсіп Баласағұнның айтуынша хажыб өз мінезіне ие бола отырып, шыдамды болу керек дейді. Артық айтпай, кішіпейілділік танытқаны жөн. Көпті еститін, ақылы мен білімі терең, ісі мен сөзі біріне бірі сәйкес келуі тиіс дейді. Парасат, өнер мен білімге құштар болып, барлық іске білімін жұмсау керек дейді. Ұлы хажыб жүзін жарқын ұстап, барлық істі адал еңбекпен, маңдай термен атқарсын, істің мәнін түсініп, ойланып қарасаңыз, хажыбтың қызметі барлық қызметтен ауыр дейді. Сіз хажыб лауазымына ие бола аласыз, егер осы лауазымға тиесілі барлық қасиеттің бәріне ие болсаңыз деп пайымдайды [1, 2480-2485 бәйіттер].

Жүсіп Баласағұн мемлекет билеушісінің бойынан табылатын қасиеттерді сипаттап өткен. Оның айтуынша ерге төзімділік, шыдамдылық пен күшқайрат керек. Күн мен Айдың нұрындай жайнап, адал, таза болуы керек. Оған

жомарттық, һәм салмақтық қажет, білімділік пен ақылдылық керек. Жарамды мен жарамсыздық салмақтап, дұрыс таңдау қажет. Барлық іске зерек болып, парықтау қажет дейді [1]. Жүсіп Баласағұн билеушіге білімнің қажеттілігін де еске салады: «ақыл болса, асыл болар ер, білім болса, бектік қылар ер» дейді. Сонымен қатар философ білімді адам ғана билеуші бола алатынын ерекше атап өткен [1, 300-301-бәйіттер].

Жүсіп Баласағұн егер саяси көшбасшы (хажыб) заңды бұлтартпай, оның орындалуын дұрыс қадағаласа, халық алдынан құт пен бақыттың қақпасы ашылады дейді [1, 2490-бәйіт]. Автордың шығармасынан Хажыбтың қызметі халықпен қарым-қатынас жасау, сондықтан шенеуніктен қарым-қатынастың дағдыларын терең игеру қажет деген талап қояды. Оның айтуынша, Хажыбтың ісі үлкен істердің төресі және оны тек ақыл-өресі жеткен тәжірибелі адам ғана шебер атқара алады. Хажыб болсын, бек болсын – олардың атқаратын жұмысы бір – халықтың, елдің қамы. Үлкен болсын, кіші болсын істің мәнін түсіндір! Хатшы келсе де, ісші ме, қазынашы келсе қабылда дейді. Тігінші, етікші келсе оларға да тарылмай, дұрыс қарым-қатынас жасай біл дейді [1, 2491-2494 бәйіттер]. Осы жерде айта кететін мәселе Жүсіп Баласағұн билеушінің интернационалдық ұстанымын дастанда айқын көрсетеді. Ол шығармасында, егер алдыңа өзге елдің елшісі келсе, қадірін бағалай біл, жат екен деп оны шеттетпе дейді. Елшіге мұрсат беріп, сый көрсетіңіз, ас суын, қонатын үй беріңіз дейді [1, 2495-2496-бәйіттер]. Сонымен қатар Хажыб заң мен дәстүрді бұзуға жол бермеуі керек дейді. Кедей, жесір және жетімдердің мұңын тыңдап, барлығын билеушіге жеткізу қажет. Егер өтініш берушілер қайғыдан қысылса, халін біліп, оларға көмектесіп, қолдап, істерін шешіңіз дейді [1, 2497-2499-бәйіттер]. Хас-хажыб лауазымындағы адамнан жай адамға қарағанда үлкен жауапкершілік пен парыз талап етіледі дейді. Автор бірінші парыз – бектің сөзін

сақтау, екінші парыз – нәпсіні ақылмен тыю, үшіншісі – өзін бекем ұстап, сөзі текке шықпасын, жай сөз ретінде желге ұшпасын дейді [1, 2503-2505-бәйіттер].

Жүсіп Баласағұнның саяси көшбасшылық жөніндегі ілімінің ерекшелігі – ол тек түркі тілі мен түркілік саяси көшбасшылық дәстүрін ислам дінінің негізінде ханзадаларға насихат (The Mirrors for Princes) жанрына бейімдеп қана қойған жоқ. Сонымен қатар ол осы жанрдың дамуына айрықша үлес қосты. Ол тақырып аясында қарастырылған мәселелерді диалог түрінде өрбітті; басты кейіпкерлерге айрықша аллегориялық атаулар берді; түркі қоғамындағы саяси көшбасшылықтың әлеуметтік-ахлақи аспектілерін толықтырушы идеалдарын енгізді. Саяси көшбасшылық концепциясы жөніндегі мәселелер шығарманың бірінші бөлімінде диалог түрінде өрбіген. Күнтуды (Kün Togdi) мен уәзір Айтолды (Ay Toldi) және Күнтуды (Kün Togdi) мен уәзірдің ұлы Өгдүлміш бір-біріне саяси көшбасшылық және ақыл, парасаттылық сияқты ұғымдар бойынша сұрақтар қойып, оларға даналық жауаптар беріліп, жауаптар нақтыланып, толықтырылып, түзетіліп отырған. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» шығармасының сюжетін құруда көркемдік-әдеби құрал ретінде антик кезеңіндегі әңгімелесу әдісін алғандығын айтуға мүмкіндік береді. Туынды кейіпкерлері сұрақ-жауап, іздену арқылы ой түйіндейді, пайымдайды, ақиқатты анықтау үшін данышпандар, ғалымдар, ақын-жазушылар ойларын негізге алады. Сонымен қатар халықтың ауызша әдебиетінің – мақал-мәтелдерге, нақыл сөздерді қолдана отырып мәселенің ақиқаттығына бұлтартпас дәлел ретінде келтіреді. Еңбектің бірінші бөлімінде Елік Күнтуды жақсы уәзірді қызметке алуды қалайды. Сондықтан Елікке қызмет ету үшін алыстан келген ізетті жас жігіт Айтолдыны сыйға тартады. Шығарманың 15-18 тарауларында екі көрініс бар, оларда уәзір Айтолды өзін «Бақыт» және Елік Күнтуды өзін «Әділет» кейпінде көрсетеді. Осыған байланысты билеушінің турашылдығы мен ізгілігі, ма-

ғыналы сөздерінің пайдасы туралы айтылады. Ақырында Елік Айтолдыны уәзір етіп тағайындайды [1, 1036-бәйіт]. Содан кейін 20-тарауда Айтолды бақытсыздыққа ұшырайды. Ол емшілердің барлық күш-жігеріне қарамастан емделмейтін ауруға ұшырайды [1, 1057-бәйіт]. Кейінгі тарауда, Айтолдының ұлы Өгдүлмішке өсиеті туралы айтады. Әкесі балаға ақыл айтады (22 тарау). Сонымен қатар уәзір Айтолды Елік Күнтудыға аманат, өсиет жазады (23-тарау), оның барысында ол ұлын ханның қамқорлығына тапсырады [1, 1484-бәйіт]. Айтолды қайтыс болғаннан кейін, Елік Күнтуды оның ұлы Өгдүлмішті қабылдайды [1, 1552-бәйіт]. Біраз уақыттан кейін Елік Күнтуды Айтолдыны сағынып, Өгдүлмішті есіне алады және оны өзіне шақырады. Оның тапқырлығын сынап болған соң, ол жігітті саяси көшбасшы ретінде тәрбиелеуге шешім қабылдайды. Өгдүлміш көп ұзамай ханның бас кеңесшісі болады. Ол әсіресе даналық пен ақыл тақырыбына шешендік танытып, Ақыл қағидасын кейіптейді [1, 27-тарау].

Бірінші бөлімнің қалған тарауларында да саяси көшбасшылық және ханзадаларға арналған насихат тақырыптарына арналған. Еліктің сұрауларына жауап ретінде «Өгдүлміш» әр түрлі сарай қызметкерлерінің қасиеттері мен міндеттерін сипаттайды (28-37 тараулар). 28 тарауда бектің қандай болу керектігі жөнінде айтылады. Елік Күнтуды Өгдүлмішке мынадай сұрақ қояды: халықты бай, кедей демей, ақылды, ақымақ, білімді, білімсіз демей, аңқау, қу демей, алаламай басқаратын бек қандай болу керек дейді [1, 1923-1924 бәйіттер]. Сонда Өгдүлміш бек болып анадан туады, бірақ істі кейін үйреніп, игілігін көреді. Алланың қалауымен бек болып, оған ақыл, жүрек, қанат береді дейді. Бектің ісі қаншалықты күрделі екенін тек бекке тең кісі ғана ұғады дейді [1, 1932-1935 бәйіттер]. Сонымен қатар Өгдүлміш Елікке бек болып асыл текті ер ғана болады. Мұнымен қоса оған күшті, батыл, қайсар, епті, ержүрек керек; ақыл, пәктік,

білік (даналық) керек. Бек деген тек білікпен билігін нығайтады. Ақыл, білім һәм ес керек. Тіпті білімдінің жауы да көп болады. Мәңгі атағың қалу үшін бекке мың қасиет керек дейді [1, 1949-1956 бәйіттер]. Бек шындықты жақтайтын, көңілі, тілі түзу, зерделі, сара болғаны жөн. Халық та осы қара қылды қақ жаратын шыншыл, халқы үшін тозаққа да түсуге дайын сара басшыға мұқтаж [1, 1964-65 бәйіттер]. Бек үшін ақыл мен біліктің маңыздылығы осы тарауда айқын көрсетілген. Бек халқын білігімен басқарады. Білімсіз болса, ақылы да іске аспай қалады. Бек қателессе бектігін дерт жеңгенінің белгісі. Олай болса, дерттің дауасы тек ақыл мен білік болады дейді [1, 1968-70 бәйіттер]. Бек жігерлі, сергек болу керек. Бек егер салғырт болса, оған халқы қалай сенеді дейді. Сонымен қатар шығармада көшбасшының жағымсыз қылықтарын да атап көрсеткен. Мысалы, ұшқалақтық нашар қылық, тіпті бектің жүзін де боз қылады. Мұнан бөлек ызақорлық, қызбалық надандықтың белгісі [1, 1996-97 бәйіттер]. Асығыстық та нашар қасиет, асыққанда іс шала болады. Сондықтан іс бастағанда сабыр қыл дейді. Мұнан бөлек ашкөздік, сұғанақтық жаман қасиет, дауасыз дерт (1, 1998-2002 бәйіттер). Бұл нашар қасиеттерден құтқарар ар мен ұят екені шығармада жазылған. Ар-ұяты бар басшы ғана құт пен даңққа бөленеді. Барша халықты арамнан құтқарса, тек ұят ғана құтқарады [1, 2003-04 бәйіттер].

Көне заманнан философтар саяси көшбасшының ең басты қасиеті ретінде әділеттілікті атап көрсетеді. Әділетті билеуші портреті осы бірінші бөлімде кеңінен сипатталған. Шығармада ел билеушісінің әділдік қасиетінің болуы жалпыға ортақ игілік ретінде қарастырылады. Әділ басшы халықтың жалпы бақыты мен өркендеуінің кепілі ретінде дәйектеледі. Әділеттілік ізгілік пен бақытқа жетудің басты құралы ретінде сипатталады. Әділ басшы ретінде басшының даналығы мен зерделілігі, турашылдығы, қаталдығы, шыншылдығы, руханилығы, шапшаңдығы, батылдығы

сияқты басқа да бірқатар қасиеттермен толықтырылады. Оларды түптеп келгенде тұлғаның даңқы мен есімінің мәңгіге қалуымен сипатталады. Әділдіктің арқасында ел басына жырдың бас кейіпкері Елік Күнтуды билеуші қойылып, халқына адал қызмет ету арқылы өзінің мәңгілік есімін қалдыруды мақсат етті. Жүсіп Баласағұн туындының бас кейіпкеріне Күнтуды – Күн шықты (Туған күн) деген атау бергені бекер емес. Бұл билеуші (Елік) – түркі тілінен аударғанда ең бірінші деген мағынаны білдіреді. Аспаннан Күн нұрын шашып, барша адамдарға теңдей жарық сыйлағандай, әділетті бейнеленген Күнтуды жерде де, халқына солай әрекет жасауға шақырады. Бұл байырғы және Жүсіп Баласағұн дәуіріндегі түркі философтарының негізгі идеясы.

Елдің іргесін берік ұстап, елді бақытқа жеткізу үшін көшбасшылар екі нәрсені қатаң сақтау қажет. Бірі заңның үстемдігі, екіншісі сақтық дейді. Егер бек сақ болса, жауы жасып, елдің іргесі нығайады. Заңды тура сақтаса, елде әділдік орнап, күні жарқын болады дейді. Осы екі жайды көшбасшы бек қатаң ескеру керек. Бұл бектіктің сынағы деп айтады [1, 2015-2018 бәйіттер]. Шығарма жаугершілік заманда жазылған соң, халыққа ұлы істерде ұлы жорық бастайтын алып ұлдар, көшбасшылар керектігін де негіздейді [1, 1961 бәйіт]. Бірінші бөлімнің соңында [1, 38-тарау] Елік Күнтуды Өгдүлміштің айтқанын орындап, хандықты әділ басқаруына байланысты елі өркендеп, халқы бай және бақытты елге айналғаны туралы айтылады [1, 3102-3108-бәйіттер].

Қорытынды

Жүсіп Баласағұнның түркі тілінде поэтикалық түрде жазылған көлемді «Құтты білік» шығармасы сол дәуірдегі түркі-ислам саяси философиясы мен саяси көшбасшылық жөніндегі идеяларының қайнар көзі; түркі халқының бостандық пен еркіндікке ұмтылуының жаңғырығы; халықты бақытқа жеткізу

үшін өзінің қабілеті мен күш-жігерін жұмсайтын идеалды кемел басшыға насихат кітабы. Мақалада осы аталған негіздер бойынша ортағасырлық Жүсіп Баласағұн шығармасындағы әділетті қоғам, бақыт жөніндегі мәселелер, саяси көшбасшылық концепцияның социомәдени алғышарттары, билеушінің моралдық-этикалық нормалары, қасиеттері, міндеттері, мемлекетті заңдылық пен құқықты қамтамасыз ететін, халқын бақытқа жеткізетін саяси көшбасшының образы туралы пікірлер талданды.

Жүсіп Баласағұн шығармасы ахлақи және терең философиялық шығармалар қатарына жатады және өзінен бұрынғы кезеңдегі философиялық үрдіспен үйлесіп, рухани үндесіп жатыр. Бұл шығармадағы үндес көптеген идеялары әл-Фараби, Ибн Сина және Фирдоуси сияқты шығыстың атақты ғұламаларының пікірлерімен үйлестіруге болады. Мысалы, әл-Фарабидің әл-ауқатты қоғам, бақытты мемлекет, саяси көшбасшылық туралы пікірлері Жүсіп Баласағұнның құтты, бақытты қоғам құру және дана саяси көшбасшының мінез-құлқы мен даналығы жөніндегі идеяларымен үйлестіруге болады. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Данышпандықтың маржаны», «Бақытқа жету жайында», «Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері», «Ақылдың мәні туралы трактат» және тағы басқа әлеуметтік трактаттарындағы ақыл, білім мен ғылымның пайдасын, адамдардың бақыты, дана билеушілердің мінез-құлқы мен табиғаты туралы ой-пікірлері айтылса, «Құтты білік» шығармасындағы аналогиялық идеялар, утопиялық ойлар, философиялық түйіндер бір дүниетанымның, философиялық бағыттың жемістері екендігі айқын байқалады. Әл-Фараби мен Жүсіп Баласағұн ел билеушісі (бектің) даналығы, қоғам туралы ой-толғамдары бір арнадан тоғысып отырады. Екі ғұлама да халықты тең көруді, әділетті болуды, еңбегі мен парасат-даналығына қарай бағалауды парыз деп біледі.

Шығарма мән-мазмұны жағынан адамға (билеушіге) бақыт сыйлайтын білім мен білікті ойды игеруді насихаттайды. Сондай-ақ Жүсіп Баласағұн шығармасын білім мен ақылға жүгініп, халқын бақытты етуге ұмтылыс танытқан билеушіге даналық пен парасаттылықты игеруді, әділетті болуды, халқын тең көруді, осы арқылы халқын бақытты етуді насихаттайды. Туындыдағы барлық кейіпкерлердің саяси көшбасшылық қызметі, іс-әрекетінің мазмұны осы мақсатқа бағытталған. Шығармада «Құтты білік» шығармасының кейіпкерлері төрт принциптерінің негізінде бейнеленген. Елік Күнтуды (Күн шықты) әділдік немесе шындықты бейнелейді; Уәзір Айтолды (Ай толды) – Бақытты; оның ұлы Өгдүлміш – Ақылды (Парасат) бейнелейді; уәзірдің бауыры Одгурмыш – Қанағатты бейнелейді. Дастан кейіпкерлерінің іс-әрекеті халықтың игілігіне жол ашады, мысалы, Күнтуды мемлекетті әділ басқарып, халықты жалпы игілікке, бүкіл халықты бақытқа жетелейді; Бүкіл саналы ғұмырын Айтолды уәзір мемлекетке қызмет етуге арнайды; оның ұлы Өгдүлміш әкесінің жұмысын жалғастырып, ақыл мен даналықтың бейнесі ретінде билеушіге ақыл мен даналық ойларын насихаттайды. Жүсіп Баласағұн саяси көшбасшының барлық іс-әрекеті халық игілігі үшін болуы керек екенін дәлелдеді. Сонымен қатар шығармада түркілерге тән ежелден кең таралған адамшылық, имандылық туралы, өмір, тіршілік жайлы тұжырымдамалық пікірлер, әсіресе болашақта халқын бақытқа жеткізетін саяси көшбасшыға (ханзадаға), дана, әрі әділ билеушінің қасиеттерін, мінез-құлық нормаларын, міндеттерін насихат түрінде сипатталған. Жүсіп Баласағұн саяси көшбасшылықтың негізгі қағидалары ретінде әділеттілікті, турашылдықты, қатаңдықты, шыншылдықты, руханилықты, парасаттылықты, ақылды болуын, білімді болудың, билеушінің шешім қабылдаудағы шапшаңдығын, батылдығын, шеберлігін атап өтеді. Сондай-ақ билікте зұлымдық пен

жауларға қарсы бағытталған тиранияның мүмкін элементтері болуы мүмкін екендігін, олар үшін саяси көшбасшы от пен қорқыныш сияқты болу қажеттілігі, билеуші ақыл, білім мен білік арқылы ғана әділетті қоғам құруға және халықты бақытқа жеткізе алатынын атап өтеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы, Таймас баспа үйі, 2007. – 536 б.

2 Кононов А.Н. Поэма Юсуфа Баласағұнского «Благодатное знание». – Москва, Наука, 1983. – С. 495-517.

3 Бартольд В. В. Богра-хан, упомянутый в Кутадгу билик. – М., 1968. – С. 419-425.

4 Кононов А. Н. Слово о Юсуфе из Баласағуна и его поэме “Кутадгу билиг” // Советская тюркология. – 1970. – №. 4. – С. 3-12.

5 Yusuf Has Hacip. Kutadgu bilig. – Ankara, *Türk Tarih Kurumu*, 1988. – 656 s.

6 Arat R. R. Kutadgu Bilig I. – İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1947.

7 Arat R. R. Yusuf Has Hâcib. Kutadgu Bilig II. – Ankara, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, 1959.

8 Arat R. R. Kutadgu Bilig III. – İstanbul, *Türk Kültürünü*, 1979. – 656 p.

9 Dankoff R. Introduction to Wisdom of Royal Glory. Chicago, 1983. // From Mahmud Kasgari to Evliya Celebi Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. – İstanbul, Isis Press, 2008. – 131-172 pp.

10 Ереубаев А. Түркі әлемінің ұлы мұрасы. Жүсіп Баласағұн «Құтты білік» (XI ғ.). Жүсіп Баласағұн. Құтты білік. – Алматы, Таймас, 2007. – 8-55 б.

11 Кляшторный С.Г. Кутадгу Билиг. Советская тюркология. – 1970. - № 4. - С.82-86.

12 Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі. (Диуани лұғат-ит-түрік). – Алматы: ХАНТ баспасы, 1997. – 592 б.

13 Иванов С.Н.О «Благодатном знании» Юсуфа Баласағұнского. – Москва, Наука, 1983. – С. 518-538.

14 Levy R. et al. A Mirror for Princes: The Qabus Nama, by Kai Ka’us Ibn Iskandar, Prince of Gurgan. – EP Dutton, 1951. – 265 p.

15 Al-Mulk N. The Book of Government: or, Rules for Kings, the Siyar Al-Muluk Or Siyasat-nama. – London: Routledge & K. Paul, 1978. – 292 p.

16 Ghazali’s Book of Counsel for Kings (Nasihah al-muluk). – London: Oxford University Press, 1964.

Transliteration

1 Zhusip Balasagun. Qutty bilik [Kutadgu Bilig]. – Almaty, Taïmas baspa үйі, 2007. – 536 b. (in Kaz)

2 Kononov A.N. Pojema Jusufa Balasagunskogo «Blagodatnoe znanie» [Yusuf Balasagunsky’s poem “Kutadgu Bilig”]. – Moskva, Nauka, 1983. – С. 495-517. (in Russ)

3 Bartol’d V.V. Bogra-han, upomjanutyj v Kutadgu bilik [Bogra-khan, mentioned in Kutadgu Bilig]. – M., 1968. – S. 419-425. (in Russ)

4 Kononov A.N. Slovo o Jusufe iz Balasaguna i ego pojeme “Kutadgu bilig” [A word about Yusuf from Balasagun and his poem “Kutadgu Bilig”]// Sovetskaja tjurkologija. – 1970. – №. 4. – S. 3-12. (in Russ)

5 Yusuf Has Hacip. Kutadgu bilig [Kutadgu Bilig]. – Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988. – 656 s. (in Turkish)

6 Arat R.R. Kutadgu Bilig I [Kutadgu Bilig I]. – İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1947. (in Turkish)

7 Arat R.R. Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II [Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig II]. – Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1959. (in Turkish)

8 Arat R.R. Kutadgu Bilig III [Kutadgu Bilig III]. – İstanbul, Türk Kültürünü, 1979. – 656 p. (in Turkish)

9 Dankoff R. Introduction to Wisdom of Royal Glory. Chicago, 1983. // From Mahmud Kasgari to Evliya Celebi Studies in Middle Turkic and Ottoman Literatures. – İstanbul, Isis Press, 2008. – 131-172 pp.

10 Egeubaev A. Turki aleminin uly murasy [The great heritage of the Turkic world]. Zhusip Balasagun «Qutty bilik» (XI ғ.). *Zhusip Balasagun. Qutty bilik*. – Almaty, Taïmas, 2007. – 8-55 b. (in Kaz)

11 Kljashtornyj S.G. Kutadgu Bilig. Sovetskaja tjurkologija [“Kutadgu Bilig”. Soviet Turkology]. – 1970. - № 4. - S.82-86. (in Russ)

12 Mahmut Qashqari. Turik tilinin sozdigi [Dictionary of the Turkish language] (Diواني lugat-it-turik). – Almaty: HANT baspasy, 1997. – 592 b. (in Kaz)

13 Ivanov S.N.O «Blagodatnom znanii» Jusufa Balasagunskogo [On the “Kutadgu Bilig” of Yusuf Balasagunsky]. – Moskva, Nauka, 1983. – S. 518-538. (in Russ)

14 Levy R. et al. A Mirror for Princes: The Qabus Nama, by Kai Ka’us Ibn Iskandar, Prince of Gurgan. – EP Dutton, 1951. – 265 p.

15 Al-Mulk N. The Book of Government: or, Rules for Kings, the Siyar Al-Muluk Or Siyasat-nama. – London: Routledge & K. Paul, 1978. – 292 p.

16 Ghazali’s Book of Counsel for Kings (Nasihah al-muluk). – London: Oxford University Press, 1964.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Дархан Мирзабекович Наурузбаев* PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: nauruzbayevd@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7934-4919>
- Жақыпбек Алтайұлы Алтаев* профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: altaev.kaznu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3925-0045>
- Айымжан Әбуқызы Рыскиева* қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: ryskiev.aa@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8433-729X>
- Дархан Мирзабекович Наурузбаев* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: nauruzbayevd@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7934-4919>
- Жакипбек Алтайұлы Алтаев* профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: altaev.kaznu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3925-0045>
- Айымжан Абуқызы Рыскиева* ассоциированный профессор, кандидат философских наук, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: ryskiev.aa@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8433-729X>
- Darkhan Nauruzbayev* PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: nauruzbayevd@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7934-4919>
- Altayev Zhakipbek* Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, email: altaev.kaznu@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3925-0045>
- Ryskiyeva Aiympzhan* Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: ryskiev.aa@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8433-729X>



CLASSICAL AND MODERN THEORIES OF THE INTEGRATION OF MIGRANTS IN THE HOST COUNTRY

¹B.R. Shakeyeva, ²A.Zh. Bastaubayeva

ABSTRACT

This article discusses classical and modern theories of migration. The authors describe how ideas about this phenomenon have changed over the past decades and what new methods and approaches have been developed to study it. Particular attention is paid to such theories as the «assimilation model», and «the theory of multiculturalism», «the theory of transnationalism». In addition, the article contains a comparative analysis of the theories and reveals their advantages and disadvantages. Conclusions are drawn that migration remains a hot topic and requires further research.

Key words: Migration, Laws of Migration, Theories of Migration, Integration of Migrants, Stages of the Migration Process, Problems of Migration.

¹ Turan University, Almaty, Kazakhstan

² Overseas Korean Research Institute / 재외동포연구원, Seoul city, Republic of Korea

Corresponding Author:
B.R. Shakeyeva
botashakeeva@gmail.com

Reference to this article:
Shakeyeva B.R.,
Bastaubayeva A.Zh. Classical and Modern Theories of the Integration of Migrants in the Host Country // Adam alemi. – 2023. – No.2 (96). – P. 112-118.

This article was developed within the funding of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Grant AP19174912 "Identification aspects of the kandas integration to Kazakhstani society".

Қабылдаушы елдегі мигранттар интеграциясының классикалық және қазіргі теориялары

Аңдатпа. Бұл мақалада миграцияның классикалық және қазіргі теориялары қарастырылады. Авторлар соңғы онжылдықтарда бұл құбылыс туралы идеялардың қалай өзгергенін және оны зерттеу үшін қандай жаңа әдістер мен тәсілдер жасалғанын сипаттайды. Бұл жұмыста «Ассимиляциялық модель», «мультикультурализм теориясы», «транснационализм теориясы» сияқты теорияларға ерекше назар аударылады. Сонымен қатар, мақалада теорияларға салыстырмалы талдау жасалып, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері ашылған. Нәтижесінде, көші-қон өзекті тақырып болып қала беретіні және одан әрі зерттеуді қажет ететіндігі туралы қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: көші-қон, көші-қон заңдылықтары, көші-қон теориялары, мигранттардың интеграциясы, көші-қон процесінің кезеңдері, көші-қон мәселелері.

Классические и современные теории интеграции мигрантов в принимающей стране

Аннотация. В данной статье рассматриваются классические и современные теории миграции. Авторы описывают, как изменялись представления об этом явлении на протяжении последних десятилетий и какие новые методы и подходы были разработаны для его изучения. Особое внимание уделяется таким теориям, как «модель ассимиляции», «теория мультикультурализма», «теория транснационализма». Кроме того, статья содержит сравнительный анализ теорий и выявляет их преимущества и недостатки. В заключение приводятся выводы

о том, что миграция остается актуальной темой и требует дальнейшего исследования.

Ключевые слова: миграция, законы миграции, теории миграции, интеграция мигрантов, этапы миграционного процесса, проблемы миграции.

Introduction

Migration is a modern challenge escalating in host countries. The reason is that, according to the latest data, more than 280 million people live outside of their homeland [1]. The history of migration dates back thousands of years, when people left their native lands in search of a better future or a safer life. In the 20th century, the scale of migration went beyond the regions and diversified globally. In the modern world, migrants travel for various reasons. As western scholars Stephen Castles and Mark J. Miller note, the migration of people is often not associated with economic reasons, but in fact the motives of migrants are complex and multifaceted and are often associated with family or social ties [2]. As a result, a host country faces problems to solve quickly and effectively. One of them is the integration problem for migrants.

Methodology

The following methods were used to write the article:

- Literature review. This method involves reviewing pre-existing studies and articles related to migration theories in order to capture the most important and relevant ideas and concepts in the field.

- Historical method. This method was used to study the history of migration processes and their development, from their beginning to the present day, and to compare different stages in the context of world history and the development of social systems and economies.

- Comparative method. This method helped to compare theories of integration of migrants and relevance of the topic today.

Main part

Theoretical approaches to study integration of migrants in the host country

Integration of migrants in the host country is the process of interaction and

adaptation of immigrants to the new environment. Today, in light of the growing migration wave and the strengthening of cultural differences between people, the process of integration is an issue in the receiving host country. In this article, we will look at mainstream theories of migrant integration.

The scientific definition of migration was formed by the British cartographer and geographer E. Ravenstein. The scientist, studying the history of the migration of mankind, identified certain "laws of migration":

1. There is a redistribution of the population between the territories.
2. Territories differ mainly in their economic characteristics.
3. Most migrants move short distances.
4. Migration occurs in steps.
5. Each migration flow corresponds to a reverse flow.
6. Long-distance migrants migrate to major centers of industry and trade.
7. Residents of cities are less mobile than residents of rural areas.
8. Women are more mobile than men when moving within the country, and men are more mobile than women when moving over long distances.
9. Big cities are growing mainly due to migration.
10. The volume of migration increases with the development of industry, trade, and transport.
11. The main reasons for migration are economic [3]. These basic characteristics of migration processes had a huge impact on subsequent work in the field of modeling the theory of this phenomenon.

His follower, the American sociologist E. Lee, developed the attracting and repelling factors of migration [4]. As a negative factor, he noted unemployment, low income, high taxes, poverty, discrimination, restrictions on freedom of conscience and religion, wars, adverse natural and climatic conditions, etc. Positive factors can include a high level of

economic development, higher incomes, security, the opportunity to gain access to the labor market, and others.

The process of globalization and the development of the world labor market have changed the trends in migration. This process was considered in more detail by M. Piore in his theory of a segmented labor market [5]. In his opinion, the migration of people is more closely connected to attractive economic factors where people can find work with decent wages.

The theory about generational assimilation of migrants was considered by H. Duncan [6]. In his opinion, the process of assimilation occurs gradually from generation to generation. That is, the first generation that moves to another country cannot assimilate; they only carry out economic penetration. The second generation, which is already growing up in a new society and accepting its values and traditions, carries out emotional and psychological penetration. But the second generation still retains the culture of the first generation. It turns out that the process of assimilation is not complete. And only the third generation of migrants fully assimilates into the host country. But this theory has been criticized, and other versions of the assimilation model have been proposed.

The assimilation model assumes the complete adaptation of migrants to a new culture and the rejection of their own. According to this model, migrants should learn the language and culture of the country they arrive in and fully integrate into society. The main goal of this model is to create a unified society where everyone speaks the same language and shares common values. Another theory of migrant assimilation was proposed by the American sociologist Robert Pack [7]. In his opinion, there are four stages of assimilation: contact, acquaintance, and At this stage, only newly arrived migrants get acquainted with the country. The next stage is a conflict or rivalry in which migrants, after a culture shock, try to change something or show dissatisfaction. Stage 3 is associated with

accommodation; that is, the migrant is trying to adapt to local rules and customs. And the last stage is assimilation, where migrants fully accept the new living conditions and integrate into society. The American sociologist M. Gordon, based on the theory of R. Park, identified seven types of assimilation:

1. Acculturation - new arrivals adopt the language, dress and daily customs of the new culture;

2. Structural assimilation - large-scale entry into narrow circles, clubs and institutions of the host community;

3. Marriage assimilation - widespread mixed marriages;

4. Identification assimilation - the minority feels connected to the majority;

5. Value assimilation - the absence of prejudices;

6. Behavioral assimilation - no discrimination;

7. Civic assimilation - the absence of conflict between the internal ideas of the individual and the values of the host country [8].

Scientists of those times believed that assimilation was the only way to integrate migrants into a new society. But over time, this theory has been criticized. In particular, it is important to note the work of N. Glaser and D. Moynihan, who believe that ethnic differences continue to play an important role and that the "melting pot" policy is completely wrong [9]. After this work, other theories began to develop, such as multiculturalism, transnationalism, and others.

But the theory of assimilation has not lost its relevance. In the early 2000s, researchers R. Alba and V. Nee proposed to revise this theory and supplement it with new trends in modern migration [10]. In their opinion, migrants, adapting to the culture of the host country, also have a certain influence, and there is a convergence of cultures. The process of assimilation is an inevitable way of incorporating the individual into the host society.

On the contrary, the model of multiculturalism assumes the preservation of the cultural characteristics of migrants

while ensuring equality and respect for cultural differences. This model is based on the idea that everyone has a right to their own culture and traditions and that the state should protect these rights. According to this model, migrants should not adapt to a new culture; on the contrary, society should adapt to migrants.

This model of integration appeared after the Second World War and the Holocaust. In the 1980s, the leading countries in Europe began to develop liberal nationalism. This ideology lies in nationalist positions on issues of migration and citizenship. There are three main principles of liberal nationalism: the principle of self-determination, the principle of complete freedom of trade, and the principle of freedom of migration. And countries that accept migrants do not perceive it as a problem that minorities are not assimilated and the society is ethnically inhomogeneous. On the contrary, they recognize ethnic minorities and support the development of their language and culture [11].

According to the position in the multicultural model of integration of migrants, there is a concept that integration is a long process, sometimes taking more than one generation. Therefore, immigrants need to actively learn the given conditions so that they can easily move from one identity structure to another. It is believed that under multiculturalism, obtaining citizenship and legalizing the status of immigrants help prevent the formation of enclaves and accelerate the integration of immigrants into a new society. In general, the model of multiculturalism was previously considered the "golden mean", where immigrants can adapt to the norms and values of the country of entry while maintaining their culture and traditions.

The idea of multiculturalism has been very popular in Europe since the 1980s. In Canada, multiculturalism has been declared the official policy of the state. But in recent years, the concept of multiculturalism has been criticized. This was especially noticeable after the 2001 terrorist attack in New York, since in Europe and America,

Muslims are numerous among migrants. After that, a wave of Islamophobia passed through many cities. A particularly striking example was the book published in 2010 by the Berlin senator T. Sarrazin about the dangers of the growing Muslim population in Germany [12]. The book became popular among the population of the country despite the fact that Sarrazin was accused of incompetence, populism, right-wing radicalism, and even Nazism in numerous reviews, debates, and public discussions. But after this incident, Chancellor A. Merkel said that the policy of multiculturalism had failed in the country.

Theory of transnationalism. This modern theory is associated with multiculturalism and is, as it were, its continuation with its own characteristics. For the first time, the postulates of the theory of transnationalism were formulated by researchers represented by N. Glick Schiller, K. Szanton Blanc, and L. Basch in the early 1990s [13]. They criticized classical migration studies, according to which communities were required to adapt or assimilate into the local culture. Instead, they proposed the term "transmigrants," which create social fields that cross geographic, cultural, and political boundaries. Since migrants integrate into the host society and at the same time try to maintain ties, build institutions, manage transactions, and influence local and national events in the countries from which they emigrated.

The concept of transnationalism implied a rejection of the understanding of migration as a one-way process. Thus, transnationalism actually connected the sending and receiving communities because, even after leaving, transmigrants maintained contact with their homeland in one way or another. Therefore, according to the theory of transnationalism, a migrant can have two or more identities in several societies.

Segregation model. The segregation model involves the separation of migrants and local residents into different areas and groups. This model is based on the idea that migrants cannot adapt to a new

environment, so the best solution is to divide them into groups. However, this model often leads to conflicts and negative consequences for migrants, who are often the target of discrimination.

At the state level, there are three levels of segregation:

- microsegregation - the segregation of public places, such as the existence of separate toilets, railroad cars for "whites" and African Americans in the US until the 1960s;

- mesosegregation - segregation of the white population and other racial and ethnic groups in urban areas;

- macrosegregation - segregation of peoples in specific territories.

In general, the segregation model cannot be considered successful, since the lack of rights, isolation among migrants led to a wave of conflicts and disagreements.

Problems Faced by Migrants in the New Society

The first task of migrants in a new country is to adapt and integrate into the new society. But there are certain difficulties that prevent migrants from feeling "at home".

The first problem is the language barrier. This problem creates difficulties in communicating with people, finding information, and working. The only way out is through language courses, which require time, effort, and money. In addition, each person learns a language at a different pace. In many countries, including Kazakhstan, there are various government programs that finance and organize free language courses for migrants.

The next problem that migrants face in a new place is cultural differences. Each country has its own traditions and customs, which may differ from those of a migrant. This can cause a feeling of misunderstanding and dissatisfaction. This problem is more difficult than the language barrier, and, accordingly, getting used to a new culture will take much longer.

It is also important to note the problem of social isolation. A migrant does not

always have acquaintances or relatives in a new country. And the previous problems just complicate the opportunity to make new friends and acquaintances. Therefore, migrants try to look for "their own" and, first of all, seek support among them. Thus, there is a risk of the formation of ethnic enclaves. This situation raises concerns that closed communities are being formed with a low level of civic identity, which makes it difficult for migrants to integrate, which can lead to social tension and even conflicts, both intraethnic and interethnic. Relations between the inhabitants of such areas and local residents are very wary and often hostile. Literally, an insignificant reason is enough for an outburst of irritation [14]. In Kazakhstan, there is also such a problem when, under the state program, repatriates are settled in one area. A striking example is the village of Shygys in the East Kazakhstan region, Sergeevka in the North Kazakhstan region, the city of Esik in the Almaty region, and Zhanaozen in the Mangistau region.

Migrants may face another problem on the part of local residents: rejection or open discrimination. Although almost all countries have laws against discrimination based on race, nationality, or religion, even repatriates returning to their historical homeland may face discrimination. A study conducted in 2017 by the K. Adenaur Foundation showed that the attitude towards oral men in society is sometimes negative [15]. The authors note several reasons. The main problem is the language barrier. The Kandas speak mainly Kazakh, and many of the indigenous population, especially in the cities and in the north of the country, do not understand them. Therefore, relations between the local population and the Kandas remain tense. This situation hinders their integration into society and generates discontent on both sides. For example, among local residents, one can sometimes find the opinion that oralmen are "freeloaders" who came to the country only for the sake of social payments [16]. The integration of migrants is a complex process that requires efforts on the part of society and migrants. It is necessary to create conditions for the adaptation and integration

of migrants so that they can become full-fledged members of society. This will achieve harmony and respect between different cultures and nationalities.

Conclusion

Thus, the theory of migration is a complex science that studies the causes and consequences of population migration. The theory of migration includes many approaches and methods from different scientific disciplines, such as economics, sociology, geography, and demography.

Important factors influencing migration are economic, social, political, and cultural. The attractiveness of the place of residence, the availability of opportunities for a better life, the establishment of new social ties—all this plays a significant role in the decision to migrate.

Understanding the theory of migration is essential for the development of public policies focused on the management of migration flows. In addition, knowledge of the theory of migration helps to better understand the life experiences of migrants and increase their social integration.

In general, migration theory is a key tool for studying and managing migration processes at the global level. Its understanding helps formulate beneficial policies, increases the effectiveness of the social and economic integration of migrants in their countries of destination, and, ultimately, contributes to the progress and prosperity of society as a whole.

Since the 20th century, scientists have studied the process of migration and developed the basic laws of migration. For many years, the theory of migrant assimilation was considered the only and main approach to the integration of migrants. But after the Second World War, a migration flow began in Europe that was different from that in the United States. Therefore, European countries began to develop their own theories of migrant integration, such as multiculturalism and transnationalism. Despite the fact that all the proposed theories have shortcomings and are criticized, they remain relevant to this day.

In conclusion, modern theories of migrant integration suggest different approaches to the adaptation of immigrants to a new environment. However, it is important to understand that each case is different, and the choice of integration model should be made according to the specific situation. In any case, the main goal should be the creation of a society where everyone has the right to their own cultural traditions and equal opportunities.

References

- 1 V mire naschityvaetsja primerno 281 mln mezhdunarodnyh migrantov [There are approximately 281 million international migrants in the world] // [Electronic source] URL: <https://news.un.org/ru/story/2022/02/1418252> (the date of referring: 25.05.2023). (in Russ)
- 2 Castles S., Miller M. The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, 4th edn. – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009. – 370 p.
- 3 Ravenstein E.G. The Birthplaces of The People And The Laws Of Migration. – London: Kessinger Publishing, 1876. – 64 p.
- 4 Lee E. S. A Theory of Migration // Demography. – 1966. – No. 1. (3). – P. 47-57.
- 5 Piore M. Birds of passage. Migrant labour and industrial societies. – New York: Cambridge University Press, 1979. – 240 p.
- 6 Duncan H.G. Immigration and Assimilation. – Boston: D. C. Heath, 1933. – 88 p.
- 7 Park R.E. Race and culture. – Glencoe: Free press, 1950. – 403 p.
- 8 Gordon M. Assimilation in American life: the role of race, religion, and national origins. – New York: Oxford University Press, 1964. – 288 p.
- 9 Glazer N., Moynihan D. Beyond the melting pot, Second Edition: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, Irish of New York City. – Cambridge: MIT Press, 1970. – 364 p.
- 10 Alba R., Nee V. Remarking the American mainstream: assimilation and contemporary immigration. – Harvard: Harvard University Press, 2003. – 384 p.
- 11 Vertovec S., Wessendorf S. The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices. – London: Routledge, 2010. – P. 1-32.
- 12 Sarrazin T. Deutschland schafft sich ab. – Berlin: Deutsche Verlags Anstalt, 2010. – 464 p.
- 13 Glick Schiller N., Basch L., Szanton Blanc C. From Immigration to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration // Anthropological Quarterly. – 1995. – No. 1 (68). – P. 48-63.
- 14 Migranty v Rossii: "risk jetnicheskih anklavov" i zaprety na professii v Kaluge [Migrants in Russia: "risk of ethnic enclaves" and bans on professions in Kaluga] // [Electronic source] URL: <https://www.bbc.com/russian/news-60327296> (the date of referring: 25.05.2023). (in Russ)

Shakeyeva B., Bastaubayeva A.

15 Kajzer M. i dr. Sosushhestvovanie jetnicheskikh grupp v Kazahstane [Coexistence of ethnic groups in Kazakhstan]. – Almaty, 2017/2018. – 76 s. (in Russ)

16 Alff H. Soziale Netzwerke statt staatlicher Hilfe: Mobilitaet und Integration kasachischer Migranten im «Land ihrer Vorvaeter». – Zentralasien-Analysen, 2011. – P. 2-5.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Botakoz Shakeyeva

Senior lecturer, PhD, Turan University, Almaty, Kazakhstan, email: botashakeeva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6708-9068>

Aliya Bastaubayeva

General Secretary, PhD, Overseas Korean Research Institute / 재외동포연구원, Seoul, Republic of Korea, email: aliyafight@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8098-7068>

Ботакоз Рахимбековна Шакеева

аға оқытушы, PhD, «Тұран» Университеті, Алматы, Қазақстан, email: botashakeeva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6708-9068>

Алия Жолтаевна Бастаубаева

бас хатшы, PhD, Шетелдік корей ғылыми-зерттеу институты, Сеул, Корея Республикасы, email: aliyafight@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8098-7068>

Ботакоз Рахимбековна Шакеева

старший преподаватель, PhD, Университет «Туран», Алматы, Казахстан, email: botashakeeva@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6708-9068>

Алия Жолтаевна Бастаубаева

генеральный секретарь, PhD, Зарубежный корейский исследовательский институт, Сеул, Республика Корея, email: aliyafight@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8098-7068>



ИСЛАМДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҚАРИЛЫҚ МЕКТЕПТЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

¹А.Д. Құрманалиева, ²Қ.С. Бағашаров, ³Т. Қожа

АҢДАТПА

Ислам тарихында қарилық мектептер Құран Кәрімді зерттеуге, оны дұрыс түсініп, одан үкімдер алуға және Құран мазмұнын өзге аймақтарға жеткізуде үлкен рөл атқарды. Қарилық – Құран ілімдерінің оқылу және жатталудың қағида-ережелерін, методикалық әдіс-тәсілдерін құраушы негізі. Құран меңгерген қарилар – Құран Кәрімге қатысты білімі мен танымын арттырушы, жоғары мәдениеттілікке қол жеткізушілер ретінде құрметке ие. Өйткені, ислам әлемінде білім, ғылымның бастауы болған Құран Кәрімге қатысты ілімдерден нәр алу – адамның ақылын нұрландырып, мінез-құлқын кемелдендіреді, жүрегін тыныштандырып, рухын асқақтатады. Исламтанулық білім негізінде танымның әрқилы салаларымен қатар, білім мен тәрбиені қатар берумен сипатталатын, терең рухани қасиеттер дарытатын имандылыққа негізделген қарилық мектептердің қалыптасу және даму тарихын зерттеу өзекті. Себебі, қарилыққа, жалпы ислам дініндегі (ең алғаш түскен Құран аяты – «Оқы» болды) білімге деген құрмет ғалымдарды адамның әлеуметтік, биологиялық және рухани қырларын зерделеуге итермелеп, гуманистік тұрғыдан жетілген тұлға – «кемел адам» қалыптастыруға деген ұмтылысына әкелді. Гуманистік тәрбиені жүзеге асыру технологиясы адам дамуының ырғағымен бірге әрдайым зерттелу үрдісінде болуы заңдылық.

Түйін сөздер: Құран, қарилық мектеп, қырағат ілімі, мәнһадж, рауи.

^{1,3}Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Т. Қожа,
kozha.toktiyar@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Құрманалиева А.Д.,
Бағашаров Қ.С.,
Қожа Т. Исламдағы алғашқы қарилық мектептердің қалыптасуы // Адам әлемі. – 2023. – № 2 (96). – Б. 119-130.

Formation of the First “Qari” Schools in Islam

Abstract. In the history of Islam, the “qari” schools have played a big role in studying the Quran, understanding it correctly, receiving huqms from it and bringing the contents of the Quran to other regions. The Qari are the integral basis of the teachings of the Quran, methodological techniques and rules of reading and memorization. Qari, who own the Quran, are revered as carriers of high culture, increasing knowledge and cognition of the Quran. After all, in the Islamic world, knowledge, the teaching of the Quran, which became the beginning of science, enlightens a person’s mind, improves his behavior, calms his heart and elevates his spirit. On the basis of Islamic knowledge, it is relevant to study the history of the formation and development of moral schools, characterized by a number of different spheres of knowledge, upbringing and education, endowing with deep spiritual qualities. Because respect for caricature, for knowledge in Islam as a whole (the first verse of the Quran received was “read”) pushed scientists to study the social, biological and spiritual aspects of a person and led to the desire to form a humanistically mature personality - a “perfect person”. It is natural that the technology of implementing humanistic education in combination with the rhythm of human development is always in the process of being studied.

Key words: Quran, the “Qari” School, the Doctrine of Kirayat, Manhaj, Raui.

Формирование первых школ «карий» в исламе

Аннотация. В истории ислама школы «карий» сыграли большую роль в изучении Корана, его правильном понимании, получении от него хукмов и доведении содержания Корана до других регионов. Кари-составная основа учения Корана, методических приемов и правил чтения и заучивания. Кари, владеющие Кораном, почитаются как носители высокой культуры, повышающие знания и познание Корана. Ведь в исламском мире знание, учение Корана, ставшее началом науки, - просветляет разум человека, совершенствует его поведение, успокаивает его сердце и возвышает его дух. На основе исламоведческого знания актуальным является изучение истории становления и развития нравственных школ, направленных на различные сферы познания, воспитания и образования. Уважение к кари, к знаниям в исламе в целом (первым поступившим аятом Корана был «читай») подтолкнуло ученых к изучению социальных, биологических и духовных аспектов человека и привело к стремлению формирования гуманистически зрелой личности - «совершенного человека». Закономерно, что технология реализации гуманистического воспитания и развития человека всегда находится в центре научных исследований.

Ключевые слова: Коран, школа «карий», учение о кирағате, манхадж, рауи.

Кіріспе

«Қарилық» Құран меңгеру – Құранның Пайғамбарымызға (с.а.с) түскен уақытынан басталады. Қарилық – жазу, оқу, жатталу арқылы жүзеге асып, ислам дінінің шариғи негіздерінде барша мұсылмандарға парыз кифая (бір қоғам ішінде белгілі бір топтың Құран үйрену міндеті) ретінде бекітілген ілім. Араб тілінің өзіндік тілдік құрылымдары мен диалектік айырмашылықтары, кейін ислам дінінің өзге жерлерге таралуына байланысты Құранның оқылу өзгешеліктері қалыптасты. Бұл аймақтық қарилық мектептердің пайда болуы мен дамуына себеп болды. Ең алғашқы мұндай қарилық мектептер Мекке, Шам, Басра, Куфа, Иемен, Бахрейн және Медине жерлерінде бас көтерді. Танымал саяхаттаушы Ибн Батута (1369 ж.д.с.) өз еңбегінде Басралық қарилық мектептердің Гренада мен Морокко жерлерінде бой көтергенін жазған. Бұл мектептер Құран оқудың қырағат ілімдеріне сай оқу мен жаттаудың өзіндік әдіс-тәсілдерін жасақтап шығарды. Сол арқылы Құран меңгеру ісі жүйелі тәртіпке қойылып, қарилық негізі жеңілдетілді. Қарилық мектептерде берілген танымдық білім мен ислам гуманизмінің нәтижесінде VIII-XII ғасырларда ислам ғылымы әлем елдерінде орнығып, антикалық мәдени және ғылыми-философиялық мұраны игергені де белгілі. Қазіргі таңда исламтанулық білім беруде Құранды меңгеру арқылы

берілетін имани тәрбиенің өзектілігі басымдыққа ие болып отыр. Еліміздегі қарилар медреселерінде өз елінің азаматы ретінде тәрбиелеуге бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру, жалпы адамзаттық және ұлттық құндылықтар мен жаңа педагогикалық мәселелер негізінде Құран меңгерудің техникалық жолдары мен әдістерін іздестіру бұл тақырыптың тереңнен зерттеліп зерделенуін талап етеді.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл мақалада негізінен интерпретациялық, аналитикалық талдау әдістері пайдаланылып, ислам шариғатындағы қари сөзінің тілдік мағыналары және терминдік анықтамалары, әртүрлі ғалымдардың көзқарасына сүйене отырып, салыстырмалы түрде талданады және жалпы теориялық тәсілдерді қамтитын әдіснама қолданылады: жүйелік, құрылымдық және мәдени-тарихи реконструкция әдісі, мәдени-талдау әдісі сияқты жалпы ғылыми зерттеу әдістері құрайды.

Негізгі бөлім

Қарилық мектептердің қалыптасумен даму тарихы

Исламда «Құранды сақтау (хифзу әл-Қуран)» мағынасы Құранның жазбаша нұсқаларын жасаумен қатар, Құран мәтінін толық өз жадында жаттау ұғымын қамтиды. Өйткені, жазуға түсірумен қатар

Құранды сақтауда оны жаттап алған адамдар үлкен рөл атқарды. Пайғамбар (с.а.с) заманында Құран жаттаған сахабалар саны жетеуден аспаған. Имам әс-Суюути «әл-Итқан» атты еңбегінде Әбу Убәйд әл-Қасым ибн Сәлләмның «әл-Қирағат» кітабында келген бірнеше Құран жаттаған муһажир және ансар сахабаларды атап өтеді. Бірақ, бұл сахабалардың бір бөлігі Құранды пайғамбардың көзі тірісінде жаттаған болса, бір бөлігі дүние салғаннан кейін жаттауды аяқтаған. Әл-Хафиз әз-Зәһәби «Табақат әл-Қурра» атты еңбегінде, атап өтілген сахабалар пайғамбардың (с.а.с) көзі тірісінде оған оқып бергендігін, ал олардан өзге Құран жаттаған сахабалардың саны өте көп екендігін айтады [1, 136 б.].

Омардың (р.а) халифалық кезінде кең тараған Құран жаттататын білім орталықтарының бірі «мектептер» еді. Қарилық мектептер– Құранды оқу ережелеріне (тәжуидке) сай оқитын діни қызметкерлерді дайындаумен айналысатын арнайы орталықтарға айналды. Қариға қойылатын шарттар: Құранды бастан аяқ жатқа білу, тәжуид ғылымын жан-жақты меңгеру, жеті қирағаттың мәні мен ерекшеліктерін, аяттардың тафсири (тәпсірі, мағынасы) мен түсірілу тарихын, толық білу болды. Умәуилер мен Аббасилер уақытында бұл мектептер дами түсті. Хижри екінші ғасырдан бастап әр ауылда кемінде бір мектептен болды. Бұл мектептер мешіттердің дәл жанында жеке ұйымдарға айналып, әрқайсысында құран жаттаған ұстаздар қызмет етті. Алғашында діни дәрістер де араб тілінде берілгенімен, ұлты араб емес шәкірттерге ауыр тие бастағандықтан, Құран аяттары парсыша, түрікше, урду және малай секілді тілдерде түсіндіріле бастады. Аббасилер уақытында «куттаб» атымен танылған мектептер Селжуктар кезінде «Сыбян мектебі» атымен танылса, Осман империясы кезінде «дәр әттағлим, дар әл-илм, махаллеҳана, таш мектебі, бастауыш мектебі» секілді атпен танылды [2, 102 б.].

Оқу ағарту орындары мешіттердің қасында орналасатын, себебі ар-

найы оқу-ағарту орындары жоқ болатын. Мұнда бастапқыда діни ілімдер оқытылып, кейін барлық ғылымдар меңгерілді. Құлшылықпен айналысып, халықты дінге шақыратын адамдар тәрбиелеу мақсатында бірнеше мекемелер ашыла бастады. Бұлар-медреселер мен жоғары оқу орындарының алғашқы формасы болып табылды. Аббасилердің заманында оқу-ағарту орындарына «медресе» сөзі қолданылмаған. Медресе сөзі ең алғаш рет III/X ғасырда пайда бола бастады. Хижраның V жылынан бастап, Құран жаттау мешіттен медреселерге ауыса бастады. Қазіргі уақытта әлемге әйгілі Әл-Әзхар университеті мешіт негізінде қалыптасып, университет деңгейіне көтерілгенін білеміз. Медреселерде шәкірттер тек Құран жаттаумен шектелмей, қирағат ілімдерін де игере бастады. Сонымен қатар ислами пәндер де оқытылып отырды. Мұнда Құран жаттаудың өзіндік тәсілі болды. Аяттар бір-бірлеп жаттатылады және толық меңгермейінше жаңа аятқа өткізілмейтін.

Алғашында «куттаб» атауы беріліп, кейінгі кезеңдерінде сыбян мектебі, махалла мектебі немесе бастауыш мектептері ретінде танылған балалар мектептерінің оқу бағдарламаларында діни дәрістермен қатар Құран үйрету сабақтары жүргізілетін. Негізгі Дарул-Құран, Дарул-хуффаз және Дарул-Құрра атауымен ашылған ілім ошақтарында Құран жаттату дәрістерінің берілгені белгілі. Аббасилік халифаттың шығысында да, батысында да осы типтегі ислами білім беру дамыды. XV-XVI ғасырларда әр түрлі қалаларда 15 «дарул құрра» медресесі болған. Хорасан мен Мәуреннаһр аймақтарындағы Нишапур, Басра, Исфаһан, Герат, Мерв, Бұқара, Самарқанд, сондай-ақ Түркістан мен Жетісу аймақтарындағы қалаларда жалғасын тапты. XII ғасырда Каирде 75, Дамаскта 51, Алеппода 44 медресе болған, ал мұсылмандық Испанияда жүздеген медреселер жұмыс істеді, ең танымалдары Кордова, Толедо, Севильяда еді. Бір Кордованың өзінде 80-ге жуық оқу орны болды [3, 136 б.].

XIX ғасырдан бастап еуропалық державалардың мұсылмандық Шығысты жаулап алуының нәтижесінде, сондай Осман империясында да вестернизация мен модернизацияның әсерімен оқу орындарының бағдарламаларынан дін алынып, орнын зайырлы ғылымдар басты. Ислам медреселері толығымен жойылып кетпегенімен, мемлекеттің қамқорлығынан айырылып, жалпы мұсылман әлемінде өз тұғырларынан тайды. Мұсылман елдерінің басымы көпшілігінде білім берудің жаңа еуропалық жүйесі орнықты, дегенмен дәстүрлі жүйе де ішінара сақталады. Дар-Улум, әл-Әзхар, әл-Қарауин сынды классикалық ислам жоғары оқу орындарында ислами және зайырлы ғылымдар қатар оқытылатын дәстүрлі бағдарлама бұрынғысынан үстем болды.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басы жалпы әлемдегі, сондай-ақ мұсылмандық Шығыс әлеміндегі, оның ішінде қазақ даласындағы да ірі де, күрделі өзгерістер кезеңі болып саналады. Оңтүстік Қазақстандағы қадымдық мектеп-медреселер уақыт өте келе тоқырауға ұшырағанымен, XIX орта тұсынан бастап Қырым мен Еділ бойынан басталған жаңа тәсілдегі жәдидтік мектептер (Бақшасарай, Қазан, Уфа қалаларындағы медреселер) исламның жаңа қарқынмен дамуына себеп болды. Алайда 1870 ж. 16 наурыздағы Ережеге сәйкес мұсылман оқу орындарына қатаң бақылау орнатылып, Н.И. Ильминскийдің жүйесі енгізілді. «Бұл ереже бойынша мұсылмандық оқу орындарында орыс тілін оқыту міндетті болды және мектеп пен медреселерді ашуға орыс тілді мұғалімдер болған жағдайда ғана рұқсат берілді. Ашылған оқу орындарында балаларын оқытқысы келгендер оқу бөлімінен арнайы рұқсат куәліктерін алуға тиісті болды» [4, 101 б.].

Жәдидшілдік қозғалысы мектептер мен медреселерде «усул и жадид», оқытудың дыбыстық жаңа әдісін қолданудан басталды. Бұл әдіс ең алғаш рет Уфа губерниясындағы «Ғұсмания» және Орынбор губерниясындағы

«Хұсайыния», Қазандағы «Мухаммадия» медреселерінде қолданылды. 1890 жылдан бастап «Расулия», «Ғалия» медреселерде кәсіби мұғалімдер дайындалып, Башқұрстанда бұл әдіс толығымен бекітілді. Білікті мамандар сондай-ақ Стамбул мен Каирдің реформаланған медреселерінен, Бақшасарай мен Қасымов қалаларындағы педагогикалық курстарды бітіріп келді. Сауат ашу бір жылға дейін қысқарып, оқытудың еуропалық сыныптық-сабақтық стандарттары енгізілді. Орынбор өлкесінде әйелдер мектебі ашылды.

1913 жылы бүкіл Түркістан өлкесінде жәдидшілдік бағыттағы 92 мектеп-медреселер қызмет етті. Қазақстанда атап айтқанда, Верныйда Ғабдулұәлиевтер, Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» және «Ғизатия», Қарғалыда «Әмирия» және тағы басқа медреселер ашылды. Бұл оқу орындарының шәкірттері жылдан-жылға көбейіп отырған. Қарғалыдағы «Әмирия» медресесінде 1912 жылы 150-ден артық бала дәріс алды. «Мамания» медресесі 1899 жылы Ақсуда бой көтерді. Бұл медресенің ашылуына сол өңірдің зиялысы Маман Қалқабайұлы мен оның балалары мұрындық болды. Бастапқы кезде медреседегі оқу араб жазуы негізінде діни бағытта ғана оқытылды. Ал 1904 жылдан бастап Сейітбаттал мен Есенғұл Тұрысбековтер медресені жаңа әдісті оқу орны ретінде қайта құрып, қажетті мектеп жабдықтарымен қамтамасыз етіп отырған. «Мамания» медресесі заңды түрде 1912 жылы ғана тіркелген [5, 34-37 бб.].

Қазіргі таңда ҚМДБ-ның ислами діни білім беру жүйесі мешіттер жанынан ашылған діни сауат ашу, Құран сүрелерін жаттау курстары мен діни оқу орындарына талапкерлер әзірлейтін дайындық курстары; қайырымдылық мекемелері жанынан құрылған оқу интернаттары; Құран сүрелерін кәсіби тұрғыда жатқа оқуды үйрететін қарилар дайындау орталықтары; Имамдар дайындайтын медреселер; жоғары оқу орны және жоғары оқу орнынан кейінгі діни білім

беретін оқу орындары арқылы жүзеге асырылуда.

Құран жаттатудың аймақтық қырағат ерекшеліктері және танымал қарилар

«Қырағат» сөзі араб тілінде «қа-ра-ә» етістігінен туындаған есім сөз. Бұл сөз пайғамбар (с.а.с.) заманынан кейін, өз алдына қалыптасқан бір ілімге қолданыла бастады. Ислам ілімдері арасында алғаш жарық көрген «Қырағат ілімі» Құран Кәрімнің түсуімен бірге басталған. Өйткені, Алла елшісі (с.а.с.) нәзіл болған аяттарды түскен күйінде оқып беріп, сахабаларына үйреткен. Сахабалар Аллаһ елшісінің (с.а.с.) оқығандарын мұқият сақтап, келер ұрпаққа жеткізді. Бұл мұқияттылықтың Құран Кәрімнен бастау алатындығы белгілі. Өйткені аяттарда келген «Құран Кәрімді мұқият оқу» және «тәртіл(анық)» мағынасындағы сөздер осының айғағы. Осы аяттардан қырағат ілімінің ғылым саласы ретінде Құранға негізделетінін түсінеміз.

Пайғамбар (с.а.с.) дәуіріндегі қырағат іліміне қатысты маңызды тақырыптардың бірі – Құран сөздерінің сол кезеңдегі қажеттіліктер мен жағдайларға байланысты құрайыш диалектісінен басқа диалектілерде оқылуына мүмкіндік берген жеті қаріп мәселесі. Бұл пайғамбардың көзі тірісінде жүзеге асқан Құран оқуды жеңілдету мен жағдайға байланысты берілген рұқсат, кейін қырағат айырмашылықтарының туындауына себеп болды. Яғни, жеті қаріп Құранның басқа да халықтар тарапынан үйреніліп, оқылуына жеңілдік беру үшін жолға қойылған болатын. Осы жеңілдіктерді пайдаланған сахабалардың Құран оқу мәнері кейінгі ғасырлардағы қырағат ілімінің қалыптасуына негіз болды. Пайғамбарымыздан (с.а.с.) жеткен деректерге жүгінер болсақ, жекелеген сахабалардың Құран Кәрімді нақышына келтіріп оқумен ерекшеленгендерін де көреміз. Сондықтан имам әз-Зәһәби «Табақату әл-қурра» атты кітабында: «Құран қырағатымен танымал болған

сахабалар саны жетеу, олар: Осман, Али, Убәй, Зәйд ибн Сәбит, Әбу әд-Дардә, Ибн Масғуд, Әбу Мұса әл-Ашғари», – деген. Әбу һурайра, Ибн Аббас, Абдуллаһ ибн әс-Сәйб секілді сахабалар Убәйға Құран оқып берген (тапсырған). Өйткені Убәй ибн Кағыб сахабалардың арасындағы ең жақсы қари болған [6, 167 б.].

Ал, кейін Құран қырағатын Алла елшісінің (с.а.с.) өз аузынан естіп, жаттаған, тіпті, кейбірі мына саңлақ сахабалардан жазып алған:

Мәдинада: Сүлеймен ибн Ясар мен бауыры Ата ибн Ясар, Ибн әл-Мусайяб, Ұруа, Салим, Зәйд ибн Әсләм, Омар ибн Абдулазиз, Қари Муаз деп танылған Муаз ибн әл-Харис, Абдуррахман ибн һурмуз, Ибн Шиһаб әз-Зуһри;

Меккеде: Ата ибн Әбу Рабах, Тауыс, Абид ибн Ұмайр, Икрима, Мужаһид, Ибн Әбу Муләйка; Куфада: әр-Рәбиғ ибн Хайсам, әл-Әсуад, Алқама, Ұбайда, Масруқ, Әбу Абдуррахман әс-Сәлми, Омар ибн Шурахабил, Амр ибн Мәймун, әл-Харис ибн Қайыс, Зирру ибн Хабиш, ән-Нахғи, Абид ибн Нудайла, Сағид ибн Жубәйр, Әбу Зурға ибн Амру, әш-Шағби; Басрада: Ибн Сирин, Насыр ибн Асым, Әбу Алия, Әбу Ражә, Жәбир ибн Зәйд, Яхия ибн Яғмар, әл-Хасан, Қатәдә; Шамда: Хулайд ибн Сағид әл-Муғира ибн Шиһаб әл-Махзуми, секілді алғашқы кездегі танымал табиғин ғалымдары үйренген болатын.

Табиғиндер дәуірінде, нақтырақ айтсақ, хижраның екінші ғасырының басында, сол кезеңдегі қажеттіліктерге сай ғалымдар қырағатқа ерекше көңіл бөліп, шариғат ілімдерінің бірі ретінде қалыптастырды. Әсіресе,

Мәдинада: Әбу Жағфар Язид ибн әлҚағқағ, Шәйба ибн Нисах және Нафиф ибн Абдуррахман;

Меккеде: Абдуллаһ ибн Касир, Хамид ибн Қайыс әл-Ағраж, Мұхаммед ибн Мухайсин; Куфада Асым ибн Әбу ән-Нәжуд, Сүлеймен әл-Ағмаш, Хамза, әл-Кисаи;

Басрада: Абдуллаһ ибн Әбу Исхақ, Иса ибн Амр, Әбу Амр ибн әл-Алә, Асым әл-Жахдари, Яғкуб әл-Хадрами;

Шамда: Абдуллаһ ибн Амир, Атия ибн Қайыс әл-Киләби, Исмайыл ибн Абдуллаһ ибн әл-Муһажир, Яхия ибн әл-Харис әз-Зимәри, Шурайх ибн Язид әл-Хадрами секілді ғалымдар, кейінкелген буын өкілдеріне көрнекті имам әрі жолбасшы ретінде танылды [6, 173 б.]. Олардың ішінде: Әбу Амр, Нафиғ, Асым, Хамза, әл-Касаи, Ибн Амир, Ибн Касир сынды қазіргі таңда кең тараған қырағаттар тиесілі болған танымал жеті қырағат имамдарын ерекше атап өтуіміз керек [6, 179 б.].

Қырағат имамдары және олардың «рижәл әл-қираәт» жөнінде, яғни, Пайғамбарымыздан олардың (с.а.с.) қырағаттарды жеткізушілер және бұл қырағаттарды олардан «нақл (меңгерген)» еткен танымал екі «әр-рауи» (жеткізушілері) қарастырылады. «Имам» деп қырағат саласында беделді әрі сенімді адамдарға айтылады. Дегенмен, бұл бөлімде «Имам» деп: «жеті немесе он қырағатты» жеткізуші кісілерді атасақ, ал бұл кісілердің «нақл» еткен оқу түрлерін «әл-қираәти» деп атаймыз. «Қырағат имамдарының» «әр-рауи»-лері көп болса да, әр қырағаттан екі «әр-рауи» танымал болған. Бір имамның рауилерінің өз арасындағы қырағат ерекшелігін - «әр-риуәиәт» деп атайды. Бұл «оқу ерекшелігін» жеткізуші «әр-рауи» деп аталады.«әр-Рауи» - Бір «қырағат имамынан» сол қырағатты дүпдұрыс «нақлун» еткен және осы «нақлун» еткен қырағаттың шебері болған сенімді кісі мағынасына келеді [7, 316-317 бб.].

1) (Нәфиғ) Әбу Рууаймин Нәфиғ ибн Абдур Рахман ибн Әбу Нуъайм әл-Ләйсию Мадинәнің қырағат имамы. Жобамен һижри 70 (миләди 690) жылдарында Мәдинада дүниеге келген. һижри 169 (миләди 785) жылы Мәдинада дүниеден өткен. Ата тегі Исфәһаннан. Өзінің айтуы бойынша 70 шақты табиғиннен дәріс алған. Нафиғтың қырағат білімін барлығы мойындаған. Имам Мәлик пен Имам Ахмад ибн Ханбал жақсы баға беріп, құптаған. 70 жылдан астам Құранның ұстаздық еткен. Араб тілі мен хадис ілімін жетік меңгерген Нәфиғ қырағаты өте

жақсы, нұрлы жүзді, дұрыс сөзді, тақуа әрі жомарт кісі болған. 60 жыл бойы Мәдинә мешітінде намаз оқыған. Ол қырағатты: Имам Әбу Жағфар, Абдурахман ибн хурмуз әл-Ағраж, Шәйбә ибн Нисаһ, Муслим ибн Жундаб, Руман деген кісілерден үйренген. Ал бұл кісілер: Әбу һурайра, Абдуллаһ ибн Аббас және Абдуллаһ ибн Айиаштан үйренген. Ал бұл кісілер болса: Зәйд ибн Сәбит, Убейн ибн Кағб және Омар ибн әл-Хаттабтан үйренген. Бұл кісілер Пайғамбарымыздан (с.а.с.) үйренген. Рауилері: (Қалун) Әбу Муса Иса ибн Минә ибн Уәрдән әл-Мәдәни ән-Нәхуи. һижри 120 (миләди 737) жылында Мәдинәда дүниеге келген. һижри 220 (миләди 835) жылында Мәдинада дүниеден өткен. Қырағаты өте жақсы болғандықтан ұстазы Нәфиғ оған «жақсы», «көркем» деген мағына беретін (Қалун) есімін берген. Және ол осы есімімен танымал болған. Көп жылдар бойы ұстазының мәжілісіне қатысып, үйренгендерін кітабына жазып алады. Нәфиғ өмірден өткеннен кейін Мәдинаның «қырағат ұстазы» ретінде ұстазының орнын басты. Наху ілімін де жетік меңгерген Қалун құлағы жақсы естімегендіктен, шәкірттерінің қателерін еріндерінің қозғалысын бақылай отырып, әрі құлағын шәкірттерінің ауызына жақындата отырып біліп, түзеткендігі айтылады. (Уәрш) Әбу Сәғид Усман ибн Сағид ибн Абдуллаһ әл-Мысрию. һижри 110 (миләди 728) жылында Мысырда дүниеге келген. һижри 197 (миләди 812) жылында Мысырда дүниеден өткен. Мысырдың қырағат ұстазы. (Уарш) лақап атымен танымал. Ұстазы Нафиғ бұл лақап атты оған жүзі ақшыл болғасын қойған. Нафиғтан қырағат оқып, кейінірек өз елі Мысырға қайтады. Қырағат және Араб тілі саласын жетік меңгергені соншалық онымен қырағат бойынша ешкім пікір талас жасамайтын болған [8, 31 б.].

2) (Ибн Кәсир) Әбу Муғбәд Абдуллаһ ибн Кәсир ибн Амр уә әд-Дәрию Мекке қырағат имамы, һижри 45 (миләди 665) жылында Меккеде дүниеге келген, һижри 120 (миләди 738) жылында Меккеде дүниеден өткен. Өзі Табиғиндерден.

Сахабалардан Абдуллаһ ибн Зубейр, Әбу Әйюб әл-Әнсари және Әнәс ибн Маликпен жүздескен. Қырағаты мен сөздері жақсы әрі дұрыс болған. Шәкірттеріне дәріс беретін уақытта алдымен оларға уағыз айтып, шәкірттерін Құран оқуға рухани дайындайтын болған. Араб тілінің шебері болған Ибн Касир азғантай хадис те риуаят еткен. Ибн Кәсир қырағатты төмендегі кісілерден: Абдуллаһ ибн Әс-Сәйбтен, ол да Убей ибн Кағбтан және Омар ибн Хаттабтан, олар да Пайғамбарымыздан (с.а.с.). Мужәһид ибн Жәбирден, ол да Абдуллаһ ибн Аббас және Абдуллаһ ибн Әс-Сәйбтен; Абдуллаһ ибн Аббас та Убей ибн Кағб, Зәйд ибн Сәбит және Омар ибн Хаттабтан, олар да Пайғамбарымыздан (с.а.с.). Дирбастан ол да Абдуллаһ ибн Аббастан; ол да Убей ибн Кағб, Зәйд ибн Сәбит және Омар ибн Хаттабтан, олар да Пайғамбарымыздан (с.а.с.). Рауилері: (әл-Баззи) Әбу әл-Хасан Ахмад ибн Мухаммад ибн Абдуллаһ әл-Бәззи, һижри 170 (миләди 786) жылында Меккеде дүниеге келген. һижри 250 (миләди 840) жылында Меккеде дүниеден өткен. Мәсжид Харамда 40 жыл азаншылық қызмет атқарған. «Духа» сүресінің құрметіне тәкбир айту жәніндегі хадисті риуаят еткен. Ибн Кәсирдің қырағатын Иkrima Шибл ибн Аббадтан үйренді. Ибн Кәсирдің қырағатын жасы жетпегендіктен, тікелей өзінен үйрене алмаса да, қырағат іліміндегі беделі, «Ибн Кәсир» қырағатындағы мәртебесі мен риуаятының сенімділігінен қырағат кітаптарында Ибн Кәсирдің екі рауиінің бірі ретінде орын алған. Әбу Омар Мухаммад ибн Абдурахман әл-Махзуми. һижри 195 (миләди 811) жылында Меккеде дүниеге келген. һижри 291 (миләди 904) жылында Меккеде дүниеден өткен. Ата тегіне байланысты қойылған (Кунбул) деген лақап атымен танылған. һижаз өлкесінің қырағат ұстазы. Одан қырағат үйрену үшін адамдар жан-жақтан келетін. Адамгершілігімен және туралығымен танылған. Ибн Кәсир қырағатын Ибн Касирдің бірінші рауиі әл-Бәззиден үйренді. Ибн Кәсирдің қырағатын жасы жетпегендіктен, тікелей өзінен үйрене

алмаса да, осы қырағаттағы шеберлігі және сенімділігі себебінен қырағат кітаптарында Ибн Кәсирдің екі рауиінің бірі ретінде орын алған [9, 27-28 бб.].

3) (Әбу Амр) Әбу Амр Зәббән ибн Алаи ибн Аммар әл-Мәзинию әл-Басри. Басра қырағат имамы. һижри 70 (миләди 689) жылында Меккеде дүниеге келген. һижри 154 (миләди 771) жылында сапар кезінде Куфада дүниеден өткен. Өмірінің көп бөлігін Басрада өткізген. Мекке, Мәдинә, Куфа және Басрада көптеген атақты кісілерден білім алып, көптеген кісілерге ұстаздық еткен. Тура сөзді, тақуа кісі болған. Әрі қырағат саласының, әрі араб тілі және әдебиетінің шебері. Бір бөлме толы кітабы болғаны айтылады. Әбу Амр қырағатты Мужәһид ибн Жәбир, Иkrima, Ата ибн Әбу Рабаһ, Сәйид ибн Жубейр, Ибн Кәсир, Ибн Муһайсин әл-Ағраж, Әбу Жағфәр, Шәйбә ибн Нисаһ, Хасан Басри, Иәхиә ибн Иәғмәр, Наср ибн Асым, Абдуллаһ ибн Әбу Исхақтан үйренген. Бұл кісілер Убейи ибн Кәғб, Зәйд ибн Сәбит, Абдуллаһ ибн Аббас, Әбу Муса әл-Ашғари, Осман ибн Аффан, Әли ибн Әбу Талибтен; бұл сахабалар да Пайғамбарымыздан (с.а.с.) үйренген. Рауилері: (әд-Дури) Әбу Омар Хафс ибн Омар ибн Абдул Азиз әл-Әзди әд-Дури. һижри 150 (миләди жылында Бағдадтың Дур деген бір ауылында дүниеге келген. Жобамен һижри 248 (миләди 862) жылында дүниеден өткен. Қырағат үйрену үшін сапарларға шығып, Куфа, Басра және Бағдадта көптеген ғалымдардан дәріс алған. Әбу Амрдің, әрі Кисәйдін рауилерінің бірі болып табылады. Кисәйдің қырағатын тікелей өзінен үйренсе, ал Әбу Амрдің қырағатын Иәхиә әл-Иәзидиден (237/851) үйреніп, риуаят еткен. Әбу Амрдан жасы жетпегендіктен оқи алмаса да, бұл қырағаттағы беделі мен сенімділігінің себебінен қырағат кітаптарында Әбу Амрдың атақты екі рауиінің бірі ретінде таңдалған. Ибн Мәжәнің «Сунән» атты еңбегінде оның риуаят еткен хадистері жазылған. (әс-Суси) Әбу Шуғайб Салих ибн Зийәд ибн Абдуллаһ әс-Сусию. һижри 173 (миләди 789) жылында дүниеге келген. һижри 261 (миләди 874) жылында дүниеден

өткен. Иәһиа әл-Иәзидидің бетке ұстар шәкірттерінен. Әбу Амрдің қырағатын Иәһиа әл-Иәзидиден алған. Суси да Әбу Амрдің бірінші рауи Дури сияқты Әбу Амрдан жасы жетпегендіктен оқи алмаса да бұл қырағаттағы беделі мен сенімділігінің себебінен қырағат кітаптарында Әбу Амрдің атақты екі рауиінің бірі ретінде тандалған [3, 136 б.].

4) (Ибн Амир) Әбу Имран Абдуллаһ ибн Амир ибн Иәзид әл-Иәхсуби. Шам қырағат имамы. Бір деректер бойынша һижри 8 (миләди 630) жылында, ал басқа деректер бойынша һижри 21 (миләди 641) жылында дүниеге келген. һижри 118 (миләди 736) жылында Дамаскіде дүниеден өткен. Табиғиндерден. Сахабалардан Муаз ибн Жәбәл, Әбу Дарда, Фадалә ибн Убейдтен Құран үйренген. Басқа сахабалардан хадис риуаят еткен. Дамаск қазылық қызметін атқарған ибн Амир «Дамаск Әмәуи мешітінің» салынуына басшылық жасаған. Өзі ғалым, сенімді де тура адам болған. Қырағатты Муғира ибн Әбу Шуғайбтан, ол Осман ибн Афнаннан және Әбу Дардадан, бұл екі сахаба да Пайғамбарымыздан (с.а.с.) үйренген. Рауилері: (һишәм) Әбу әл-Уәлид һишәм ибн Аммар ибн Нусайр әд-Димәшқи. һижри 153 (миләди 770) жылында Дамаскіде дүниеге келген. һижри 245 (миләди 859) жылында Дамаскіде дүниеден өткен. Қырағат және хадис ғалымы. Ұзақ жылдар бойы «Дамаск Әмәуи мешітінде» имамдық қызмет қылған. Риуаят еткен қырағаты тізбек бойынша Ибн Амирға жалғасады. Бұл қырағатты Ибн Амирдің танымал шәкірті Иәһиа ибн Харис әз-Зимаридің білім берген шәкірттері Ирак ибн Халид пен Әйюб ибн Тәммимнен үйренген. Осы саладағы шеберлігі мен сенімділігі себебінен қырағат кітаптарында Ибн Амирдің екі рауиінің бірі ретінде орын алған. Бухари, Әбу Дәуід, Нәсәйи және Ибн Мәжәнін кітаптарында оның риуаят еткен хадистері бар. (Ибн Зәкуән) Әбу Амр Абдуллаһ ибн Ахмад Ибн Бәшир ибн Зәкуән әд-Димашқи. һижри 173 (миләди 789) жылында Дамаскіде дүниеге келген. һижри 242 (миләди 857) жылында Дамаскіде дүниеден

өткен. Қырағат және хадис ғалымы. «Дамаск Әмәуи мешітінде» имамдық қызмет қылған. Зәһәбидің (һижри 173-ші /миләди 789) көзқарасы бойынша Ибн Зәкуән қырағатта, ал һишам болса, ілімде алда болатын делінеді. Риуаят еткен қырағаты тізбек бойынша Ибн Амир жалғасады. Бұл қырағатты Ибн Амирдің танымал шәкірті Иәһиа ибн Харис әз-Зимаридің білім берген шәкірттері Әйюб ибн Тәммимнен үйренген. Осы саладағы шеберлігі мен сенімділігі себебінен қырағат кітаптарында Ибн Амирдің екі рауиінің бірі ретінде орын алған. Әбу Дәуід және Ибн Мәжәнің сунан атты кітаптарында оның риуаят еткен хадистері бар [10, 125 б.].

5) (Асым) Әбу Бәкір Асим ибн Әби ән-Нәджуд Баһдәләһ әл-Әсди әл-Куфи. Куфа қырағат имамы. Куфада дүниеге келген. һижри 127 (миләди 745) жылында Куфада дүниеден өткен. Табиғиндерден. Сахабалардан Хасан әл-Бәкри мен Рифға ибн Иәсриббен жолыққанда кішкене жасында болған. Бұл сахабалардың көзін көргендіктен де табиғиндерден болып саналған. Дауысы жақсы болған және Құранды жақсы оқыған. Көркем сөздің иесі болған. Салих және сенімді кісілерден. Әбу Абд әр-Рахмән әс-Сулемиден Хз. Әлидің қырағатын үйреніп, бұл қырағатты рауиі Хафсқа үйреткен. Зирр ибн Хубайштан Ибн Мәсғұдтың қырағатын үйреніп, бұл қырағатты рауиі Шуғбаға үйреткен. Уақыт өте келе Асым қырағаты көптеген елдерге таралып, мұсылмандардың кепшілігінің оқитын қырағатына айналған. Имам Ағзам Әбу Ханифаның да бұл қырағатты имам Асымнан үйренгендігі айтылады. Міне, осы себепті және де бұл қырағатта «Имәлә», «Тәшил», «Ишмәм» сияқты қағидалардың аз болуы, бұл қырағатты жеткізуші кісілердің сенімділігі себептерінен мұсылмандардың көпшілігі қабыл еткен. Айта кететін тағы бір жәйт Имам Асымның риуаят еткен хадистері «Кутубу Ситта» да орын алған. Имам Асым қырағатты темендегі кісілерден үйренген: Әбу Абд әр-Рахмән әс-Сулемиден; ол Абдуллаһ ибн Мәсғұд,

Осман ибн Аффан, Әли ибн Әбу Талиб, Убей ибн Кағб және Зәйд ибн Сәбиттен; бұл сахабалар да Пайғамбарымыздан (с.а.с.). Зирр ибн Хубәйштен: ол Абдуллаһ ибн Мәсғуд, Осман ибн Аффан, Әли ибн Әбу Талибтен; бұл сахабалар да Пайғамбарымыздан (с.а.с.). Әбу Амр әш-Шәйбәниден ол Абдуллаһ ибн Мәсғудтан; ол да Пайғамбарымыздан (с.а.с.) үйренген. Рауилері:(Әбу Бәкр Шуғбә) Әбу Бәкр Шуғба ибн Аййәшин ибн Сәлим әл-Әсдию әл-Куфи. һижри 95 (миләди 713) жылы дүниеге келген. һижри 193 (миләди 809) жылы Куфада дүниеден өткен. Қырағат ілімін Имам Асымнан үйренген. Жоғарыда айтылып өткендей, Имам Асым оған Зирр ибн Хубәйштан алған Абдуллаһ ибн Мәсғудтын қырағатын үйреткен. Ғибадаты мол, сүннетке мығым, риядан сақ жүретін, тура сөзді болған Әбу Бәкір Шуғба 40 жыл бойы әр күні бір хатым түсіріп тұрғандығы айтылады. Кейбір деректерде жобамен бас аяғы 18 мыңға жуық хатым түсіргендігі жазылған. Ол сонымен қатар хадис ғалымы болып табылады. Муслимнен басқа «Кутубу Ситтәнің» барлық кітаптарында оның риуаят еткен хадистері орын алған. (Хафс) Әбу Омар Хафс ибн Суләйман ибн әл-Муғира әл-Асдию. һижри 180 (миләди 796) һижри 90 (миләди 709) жылында Куфада дүниеге келген. Куфада дүниеден өткен. Жастық шағында өгей әкесі Имам Асымның үйінде болып қырағат ілімін сол кісіден үйренеді. Имам Асым Хафсқа Абдураһман әс-Сулемиден үйренген Хз. Әлидің қырағатын үйретеді. Біраз жыл бойы Бағдад пен Меккеде тұрып, сол жерде Асым қырағатын оқытады. Қырағат саласындағы беделі мен сенімділігін барлығы құптаған. Сол себептерден болар оның жеткізген қырағаты мұсылмандардың көпшілігінің тарапынан мақұлданып, оқылған және әлі де оқытылуда [10, 131 б.].

б) (һәмзә) Әбу Умара Замза ибн Хабиб ибн Умара әз-Заййәду әл-Куфи. Куфа қырағат имамы. һижри 80 (миләди 699) жылында дүниеге келген. һижри 156 (миләди 773) жылында Хулуәнда дүниеден өткен. Туылған жылы жағынан

есептегенде Әнәс ибн Мәлик және Абдулла ибн Әбу Әуфә сияқты сахабаларды көрген болуы керек деп айтылады. Өзі қырағат саласының білгірі, араб тілін жетік меңгерген, сонымен қатар фикһ және хадис ғалымы болған. Имам Әбу Ханифә һәмзәға: «Құран және алынуы міндетті діни ілімдер женінде бізді басып оздың» деп айтқан. Діндар, тақуа кісі болған һәмзә шәкірттерінен оқу ақысын және сыйлық қабыл алмағаны сияқты, Құран дәрісін өткізген үйден су ішудің өзін жөн көрмейтін. Бухариден басқа «Кутубу Ситтәнің» барлық кітаптарында оның риуаят еткен хадистері орын алған. Қырағатын: әл-Ағмәш және Иәхиә ибн Уәссаб тізбегі арқылы Алқама, Әсуәд ибн Иәзид, Убейд ибн Нудайл, Зирр ибн Хубәйш және Әбу Абдураһман Әс-Сулемиден; одан белек ибн Әбу Ләйлә, һумран ибн Ағиән, Әбу Исхақ әс-Субәйғ, Мәнсур ибн әл-Муғтәмир, Муғира ибн Миксәм және Жәғфәр әс-Садықтан; бұл кісілер де тізбек бойынша Хз. Әли ибн Әбу Талиб және Абдуллаһ ибн Мәсғудтан, бұл сахабалар да Пайғамбарымыздан (с.а.с.) үйренген. Рауилері: (Халаф) Әбу Мухаммад Халәфә ибн һашим ибн Сағлаб әл-Әсди. һижри 150 (миләди 767) жылында дүниеге келген. һижри 229 (миләди 844) жылында Бағдадта дүниеден өткен. Өзі әрі һәмзәнің рауиі, әрі қырағат имамдарының оныншысы болып, қабыл етілген. Исхақ әл-Мусәйнәбиден (206/821) Нәфиғтың қырағатын, Ағшә (200/815) мен Иәхнә ибн Әдәмнан Асым қырағатын, Сулайм ибн Исадан (188/804) һәмзәнің қырағатын үйренген. һәмзә қырағатын риуаят еткен. Осы саладағы шеберлігі мен сенімділігі себебінен қырағат кітаптарында һәмзәнің екі рауиінің бірі ретінде таңдалған. Ғалым, тақуа адам болған. Сонымен қатар хадисті жетік меңгерген. Бұл кісі жөнінде қырағат имамы ретінде оныншы кезекте толығырақ тоқталып өтеміз. (Халлад) Әбу Иса Халлад Ибн Халид әш-Шәйбанию. һижри 220 (миләди 835) жылында Куфада дүниеден өткен. Құранды өте көркем оқитын болған. Куфа қырағат ұстаздарының арасында салмағы басым

болған. Һәмзәнің қырағатын Суләйм ибн Иса мен Хусәйн ибн Әли әл-Жуғфу, Мухаммәд ибн Хасан әр-Раууәсиден үйренген. Имам Һәмзәнің көзін көрмесе де қырағат кітаптарында оның рауиінің бірі ретінде қабыл етілген [10, 146 б.].

7) (Кисәй) Әбу әл-Хасан Али ибн Хамза ибн Абдуллаһ әл-Кисәй. Куфа қырағат имамы. һижри 120 (миләди 738) жылдарында Бағдадта немесе Куфада дүниеге келген. һижри 189 (миләди 805) жылында 70 жасында Райде дүниеден өткен. Басраға барып, Халил ибн Ахмедтен дәріс алып, кейінірек Бағдадқа орналасады. Харун Рашидтің одан кейін оның ұлдарының тәрбиесіне қарап, адамдарға Құран үйреткен. Қырағатын Имам Һәмзә, Мұхаммед ибн Әбу Ләйлә, Әбу һәйуә Шурәйһ ибн Иәзид, Әбу Бәкр Айнәш және Иса ибн Омар әл-Хәмәдәни сияқты кісілерден алады. Өзі де қырағат саласында көптеген шәкірт жетілдіреді. Жетілдірген шәкірттерінің ішінде төменде айтылатын екі шәкіртінен басқа Иәхиә ибн Зийәд әл-Фәрра, Әбу Убәйд Қасым ибн Сәләм сияқты кісілер бар. Қырағат саласынан белек араб тілі және әдебиетінде шебер болған. Көркем ахлақ иесі, жомарт адам болған. Қырағатын: Имам Һәмзәдән алғандықтан риуаят еткен тізбек сол кісінің тізбегімен бірдей. Және одан бөлек Мухаммад ибн Әбу

Ләйлә және Әбу һәйуә Шурәйһ ибн Иәзид тізбегі арқылы қырағат алған. Осылайша бұл тізбекте Абдуллаһ ибн Мәсғуд, Осман ибн Аффан және Әли ибн Әбу Талиб, Убей ибн Кәғб және Муәз ибн Жәбәл арқылы Пайғамбарымызға (с.а.с.) жетеді. Рауилері:(Әбул-Харис) Әбу әл-Харис әл-Ләйсә ибн Халид әл-Бағдади. һижри 240-ші (миләди 854) жылы дүниеден өткен. Қырағат ілімін Кисәйдән алған. Оның ең алғыр шәкірттерінің бірі болған. Қырағат ілімінде ең үлкен ұстаздардан болып табылады. Бұл салада көптеген шәкірттер жетілдірген. Хадис ілімімен де шұғылданған. (әд-Дури) Әбу Омар Хафс ибн Абдулазиз әл-Әздию әд-Дури. һижри 150 (миләди 767) жылдарынан кейін Бағдадтың Дур деген ауылында дүниеге келген. Жобамен һижри 248 (миләди 862) жылында дүниеден өткен. Қырағат ілімін алу үшін сапарларға шыққан. Куфа, Басра және Бағдадта көптеген ғалымдардан дәріс алған. Алдында айтылып өткендей әрі Кисәйдің әрі Әбу Амрдың рауилерінен болып табылады. Кисәйдің қырағатын өзінен тікелей алып риуаят еткен. Ибн Мәжәнің «сүнәнінде» оның риуаят еткен хадистері жазылған [10, 151 б.]. Аталған қырағат имамдарын келесі кестеден көре аласыздар:

Кесте 1

Танымал қарилар	Жеткізушілер
Абдаллаһ ибн Амир (118/736 ж.д.с.)	1. Һишам ибн Аммар (235/859 ж.д.с.) 2. Ибн Закуан әл-Қураши (232 /857 ж.д.с.)
Абдуллаһ ибн Кәсир (120/ 738 ж.д.с.)	1. Әбу әл-Хасан әл-Баззи (250/ 857 ж.д.с.) 2. Кунбул әл-Макки (291/904 ж.д.с.)
Асым ибн Әбу ән-Нәжуд (127/745 ж.д.с.)	1. Шуғба ибн әл-Айяш (193/809 ж.д.с.) 2. Хафс ибн Сүлеймен (180/ 796 ж.д.с.)
Әбу Амр ибн әл-Алә (154 /771 ж.д.с.)	1. Әбу Омар әд-Дури (246 /860 ж.д.с.) 2. Әбу Шуғайб әс-Суси (261/874 ж.д.с.)
Хамза әз-Зайят (156 /773 ж.д.с.)	1. Халаф ибн Һишам (229/904 ж.д.с.) 2. Халлад ибн Халид (220/835 ж.д.с.)
Нафиғ ибн Абдуррахман (169/785 ж.д.с.)	1. Қалун әл-Мәдәни (220/835 ж.д.с.) 2. Уарш әл-Мысри (197/812 ж.д.с.)
Али ибн Хамза әл-Кисаи (189/805 ж.д.с.)	1. Әбу Омар әд-Дури (246/860 ж.д.с.) 2. Әбу әл-Харис әл-Бағдади (240/854 ж.д.с.)

Қорытынды

Құран Кәрімнің өзіндік оқылу ерекшеліктерімен жатталуына қарай уақыт

өте қатаң шарттармен бекітілген белгілі қырағаттардұрыс болуы үшін келесі талаптар бекітілген: а) Халифа Османның жинақтап, көбейткен мұсхафтарының

біріне болса да сәйкес келу, ә) Араб тілінің заңдылықтарына сәйкес келу. Әсілінде, дұрыс жолдармен жеткен қырағаттар араб тілінің заңдылықтарына қайшы келмегендігі белгілі. Тілдің кейбір ережелеріне қайшы келген, бірақ сенімді жолдармен жеткен танымал қырағаттарды теріске шығару дұрыс емес. Өйткені, Құран Кәрімнің ұрпақтан ұрпаққа дұрыс жолмен жетуі, қырағат имамдарының риуаяттарына да негізделеді. Сонымен қатар, қырағат имамдары Құран қырағаттарында араб тілінің заңдылықтарына жүгінбей, керісінше, араб тілі мамандары тілдік қағидаларды реттеуде Құран Кәрімге сүйенгендігі белгілі, б) Дұрыс тізбекпен жету. Яғни, белгілі бір қырағаттың пайғамбарымыз заманынан бері сенімді жеткізушілер тарапынан қарама-қайшылықтар мен бүркеме олқылықтарсыз жетуі. Сонымен қатар, ғалымдар сол қырағаттың ортада кең таралуын да шарт деп тапқан.

Қазіргі таңда аталған қырағаттардың үшеуі ғана бүгінгі таңда мұсылмандар арасында практикада қолданыста болса, қалған қырағаттар арнайы мамандар мен Құранды бірнеше қырағаттарымен жаттаған жекелеген тұлғалардың тілінде оқылуда. Қазіргі қолданыстағы қырағаттар: а) Асымның қырағаты қазіргі таңдағы ислам әлемінің басым бөлігі, соның ішінде Орта Азия елдері Құран Кәрімді осы қырағатпен оқиды. Оның ішінде Асымнан жеткізген танымал екі рауидің бірі – Хафстың риуаяты кең танылған. Әрі жарық көріп жатқан Құран кітаптарының басым бөлігі де осы қырағат негізінде басылуда, ә) Нафигтың қырағаты Нафиг қырағатының Уарш риуаяты бүгінгі таңда, Мысырдан басқа солтүстік Африкадағы мұсылман елдерінде кеңінен қолданыс тапқан. Ал, мысырлықтар Уарш қырағатымен қатар, көбіне Хафс қырағатын негізге алады, б) Әбу Амир қырағаты қазіргі таңда ең аз оқылатын қырағат түрі. Құран қырағатының бұл түрі судандықтар тарапынан ғана қолданыс тауып отыр.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Абдулла әл-Мулһим. Хаққиқ хулмака фи хифзи әл-Құран әл-Кәрім. – әл-Кууид. - 2010. - 204 б.
- 2 Ибраһим бин Абу әл-Хусәйн аш-Шанқити. Тариқат хифзи әл-Құран әл-Кәрім. – Мәккәл-Мукаррама, 2006. - 132 б.
- 3 Ибн Атия әл-Әндалуси. әл-Мухаррар әл-уажиз. – Бейрут: «Дару әл-кутуби әл-илмия», 2001. - 6 том. – 368 б.
- 4 Сейтахметова Н.Л. Философия исламского образования: история и современность. – Алматы, 2009. – 143 с.
- 5 Смагулов М.Н., Сейтахметова Н.Л. Особности исламского образования на примере Центральной Азии// Сборник статей VI международной научно-практической конференции. – Москва, 2017. - 342 с.
- 6 Құрманбаев Қ. Құран ілімдеріне кіріспе. – Алматы, «Нұр -Мұбарак», 2014. - 392 б.
- 7 Әбу Зар әл-Қаламуни. Ауну ар-Рахман фи хифзи әл-Құран бизиадати фатх әл-манан фи хамли әл-Құран. – әл-Қаһира, Дар әлмактабаәт-турас әл-Ислами, 1992. - 546 б.
- 8 Ahmad fon Denfer. Ulum al-Quran. – UK, The Islamic Foundation, 1983. – P. 41-42;
- 9 Маннағ әл-Қаттан. Мабахису фи улум әл-Құран. – Каир, «Мақтабату Уаһба», 2000. - 384 б.
- 10 Әбу Жағфар Мұхаммед ибн Жарирәт-Табари, Тарихуәл-умәмуә-мулук. – Каир, «Дәрәл-мағарифбимиср». – 11 т. – 411 б.

Transliteration

- 1 Abdullah Al-Mulhim. Haqqiq hulmaka fi hifzi al-Qurani al-Karim. [Fulfill your dream of memorizing the Holy Quran]. – al-Kuuid. - 2010. - 204 b. (in Arab)
- 2 Ibrahim bin Abu al-Hussain ash-Shanqeeti. Tariqat hifzi al-Qurani al-Karim.[How to memorize the Quran]. – Makka al-Mukarrama, 2006. - 132 b. (in Arab)
- 3 Ibn Atiya al-Andalusi, al-Muharrar al-Wajiz. [Decision in brief]. - Beirut: «Daru әl-kutubi әl-ilmija», 2001. - 6 том. – 368 б. (in Arab)
- 4 Seitakhmetova N.L. Filosofija islamskogo obrazovanija: istorija i sovremennost' [Philosophy of Islamic Education: Past and Present]. – Almaty, 2009. – 143 s. (in Russ)
- 5 Smagulov M.N., Seitahmetova N.L. Osobnosti islamskogo obrazovanie na primere Central'noj Azii [Peculiarities of Islamic education on the example of Central Asia] // Sbornik statej VI mezhdunarodnoj nauchno-praktijaeskoj konferencii. – Moskva, 2017. - 342 s. (in Russ)
- 6 Kurmanbayev K. Kuran ilimderine kirispe [Introduction to the teachings of the Quran]. – Almaty, «Nur -Mubarak», 2014. - 392 b. (in Kaz)

7 Abu Dhar al-Qalamuni. Awnu al-Rahman fi hifzi al-Qurani biziadati fath al-manan fi hamli al-Qurani. [Help the merciful in memorizing the Holy Quran]. – al-Qahira, Dar al-maktabaat-turas al-Islami, 1992. - 546 b. (in Arab)

8 Ahmad fon Denfer. Ulum al-Quran [The Islamic Foundation] – UK, The Islamic Foundation, 1983. – P. 41-42. (in Arab)

9 Mannag al-Qattan, Mabahisu fi ulum al-Quran [Research in Quranic science]. – Kair, «Maktabatu Uahba», 2000. - 384 b. (in Arab)

10 Abu Jaafar Muhammad ibn Jarir al-Tabari, Tarikhu Al-umam ua-Muluk [History of nations and Kings]. – Kair, «Daral-magarifbimisr». – 11 t. – 411 b. (in Arab)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Айнұр Дүрбелеңқызы Құрманалиева

дінтану және мәдениеттану кафедрасының меңгерушісі, профессор, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Құдайберді Сабыржанұлы Бағашаров

жетекші ғылыми қызметкер, қауымдастырылған профессор, PhD, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Тоқтияр Қожа

магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: kozha.toktiyar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6606-7476

Айнұр Дүрбеленовна Курманалиева

заведующая кафедрой религиоведения и культурологии, профессор, доктор философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Қудайберды Сабыржанович Бағашаров

ведущий научный сотрудник, ассоциированный профессор, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан

Тоқтияр Кожа

магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, email: kozha.toktiyar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6606-7476

Ainura Kurmanaliyeva

Head of the Department of Religious Studies and Cultural Studies, Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Kudaiberdy Bagasharov

Leading Researcher, Associate Professor, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan

Toktiyar Khoja

Master's Student, Al-Farabi Kazakh National University, email: kozha.toktiyar@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6606-7476

«SOFT POWER» OF EASTERN ORTHODOXY IN KAZAKHSTAN

¹A.A. Temirbayeva, ²Z.B. Malgarayeva, ³A.O. Oryntay, ⁴T.T. Temirbayev

ABSTRACT

Religious institutions play an active role in a variety of public activities, including state affairs, in modern times. Religious leaders in particular engage in global affairs, making them key players in intercultural communication and public diplomacy.

This article explores the activities of the Orthodox Church in Kazakhstan through the lens of «soft power». It presents contemporary discourses on the actors, foundations, and possibilities of «soft power» as an alternative to traditional diplomacy. It is worth noting that there is debate about which countries, ideologies, and cultures possess the potential for «soft power».

The article analyzes the narratives and messages of the Orthodox Church in Kazakhstan as tools of «soft power», influenced by the general attitudes of Russian foreign policy. Additionally, it examines the resource potential of the Orthodox Church in Kazakhstan, which is realized through network organization and multi-vector activity. However, despite its significant resource potential, the effectiveness of Orthodox «soft power» in Kazakhstan also depends on other geopolitical factors.

Overall, this topic is relevant because the concept of «soft power» is viewed as a peaceful mechanism for maintaining interstate relations, as well as promoting multiconfessional diversity and intercivilizational dialogue. This study's significance lies in the fact that modern-day partnerships extend beyond mere cooperation, and countries must create an attractive «image». The article concludes that the Orthodox Church possesses several resources and «soft power» potential.

Key words: Religion, Soft Power of the Russian Orthodox Church, Orthodoxy, Orthodox Church of Kazakhstan, Directions of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan.

This research was funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14972881)

¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

^{2,3} L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

⁴Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture

Corresponding Author:
A. Oryntay,
ayan.oryntay@gmail.com

Reference to this article:

Temirbayeva A.A.,
Malgarayeva Z.B.,
Oryntay A.O.,
Temirbayev T.T. «Soft Power»
of Eastern Orthodoxy in
Kazakhstan // Adam alemi. –
2023. – No. 2 (96).
– P. 131-142.

Қазақстандағы православиенің «жұмсақ күші»

Аңдатпа. Қазіргі заманда діни институттар қоғамдық қызметтің кең ауқымына, соның ішінде мемлекеттік қызметке де араласады. Атап айтқанда, діни көшбасшылар жаһандық күн тәртібіне үлес қосады, соның арқасында олар мәдениетаралық коммуникация мен қоғамдық дипломатияның акторлары болып табылады.

Мақалада Қазақстан православиесінің шіркеуінің қызметі «жұмсақ күш» призмасы арқылы қарастырылады. Дәстүрлі дипломатияға баламалардың бірі ретінде «жұмсақ күштің» акторлары, негіздері мен мүмкіндіктері туралы заманауи дискурстар беріледі. Қай елдердің, қандай идеология мен мәдениеттің «жұмсақ әсер ету» әлеуеті бар деген сұрақ пікірталас тудыратынын айта кеткен жөн.

Мақалада Қазақстан православиесінің шіркеуінің «жұмсақ күш» құралдарының бірі ретінде Ресейдің сыртқы саясатының жалпы принциптерімен айқындалатын әңгімелер, хабарлар

талданады. Сонымен қатар, ресурстық әлеуетті талдау жүргізіледі, ол желілік ұйым арқылы жүзеге асырылады, Қазақстан православие шіркеуінің көпсалалы қызметі. Сонымен қатар, айтарлықтай ресурстық әлеуетке қарамастан, Қазақстандағы православиелік «жұмсақ күштің» тиімділігі аймақтың геосаяси дамуының басқа компоненттеріне де байланысты.

Жалпы, бұл тақырыптың өзектілігі «жұмсақ күш» конструкциясы бейбіт тұтқа ретінде қабылданатындығымен байланысты, соның арқасында мемлекетаралық байланыстар ғана емес, сонымен қатар поликонфессиялық палитра, өркениетаралық диалог сақталады. Бұл зерттеудің маңыздылығы қазіргі уақытта серіктестік әдеттегі ынтымақтастық шеңберінен шығып, бүгінде елдер үшін тартымды «имиджді» құру маңызды болып табылады. Мақалада православие шіркеуінің бірқатар ресурстары мен «жұмсақ күш» әлеуеті бар деп қорытындыланады.

Түйін сөздер: дін, ОПШ жұмсақ күші, православие, Қазақстан Православие шіркеуі, Қазақстандағы Орыс православие шіркеуінің бағыттары.

«Мягкая сила» православия в Казахстане

Аннотация. Религиозные институты в современности вовлечены в широкий спектр общественных активностей, в том числе в государственную деятельность. В частности, религиозные лидеры участвуют в глобальной повестке, благодаря чему являются акторами межкультурной коммуникации и публичной дипломатии.

В статье рассматривается деятельность Православной Церкви Казахстана через призму «мягкой силы». Приводятся современные дискурсы об акторах, основаниях и возможностях «мягкой силы» как одной из альтернативы традиционной дипломатии. Важно отметить, что вопрос о том, какие страны, какая идеология и культуры обладают потенциалом «мягкого воздействия» является дискуссионным.

В рамках статьи анализируются нарративы, послы Православной Церкви Казахстана в качестве одного из инструментов «мягкой силы», которые детерминируются общими установками внешней политики России. Помимо этого, проводится анализ ресурсного потенциала, который реализуется посредством сетевой организации, многовекторности активности Православной Церкви Казахстана. При этом, несмотря на значительный ресурсный потенциал, эффективность «мягкой силы» православия в Казахстане зависит также от других составляющих геополитического развития региона.

В целом, актуальность данной темы связана с тем, что конструкт «мягкая сила» воспринимается как мирный рычаг, благодаря которому поддерживаются не только межгосударственные связи, но и поликонфессиональная палитра, межцивилизационный диалог. Важность данного исследования заключается в том, что в современности партнерство выходит за рамки привычного сотрудничества и сегодня странам важно сконструировать привлекательный «имидж». В статье делается вывод, что православная церковь обладает рядом ресурсов и потенциалом «мягкой силы».

Ключевые слова: религия, мягкая сила РПЦ, Православие, Православная церковь Казахстана, векторы РПЦ в Казахстане.

Introduction

In the 20th century, international relations underwent significant changes due to the strengthening role of international institutions, globalization, polarization between countries and civilizations, and other challenges. It became clear that new actors, beyond traditional states, were involved in international relations. This realization led to the development of the concept of «soft power» or «smart power» in the theory and practice of international relations, as a way to influence public opinion over the long term.

The concept of «soft power» emerged as

a rejection of traditional, «hard» concepts of influence and a diversification of traditional diplomatic methods. It emphasizes the communicative management of an object's development through predominantly latent, «environmental» forms of influence.

Some researchers believe that countries with illiberal ideologies and priorities, like Russia, possess «soft power». Keating and Kaczmarek argue that Russia's «soft impact» is grouped around moral conservatism, illiberal governance, and strong leadership [1, p. 26]. Laruelle suggests that Russia has a «soft power» niche strategy [2, p. 13]. However, the potential for «soft impact» remains a debatable topic.

The collapse of the Soviet Union led to the emergence of new centers of gravity in the post-Soviet political space, such as China, the US, the European Union, the Islamic world, and Turkey. For Russia, this posed a challenge, as it had considered most of the former Soviet republics as a zone of leadership influence for several centuries. Therefore, Russia is seeking new formats of cooperation with these countries, including through «soft influence» with a focus on economic integration, regional security, and shared cultural, historical, and religious similarities.

In 2013, the Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation (RF) was developed, which highlighted the relevance of developing «soft power» as an integral part of modern international politics based on the capabilities of civil society [3].

Methodology

As the theoretical framework for this study, the analysis drew on the works of J. Nye, the founder of the theory of «soft power» who conceptualized the discourse of «soft influence» as well as other notable researchers in this field. The construct of «soft power» aims to change the internal codes and archetypes of the object of influence in a latent manner, thereby creating new patterns of international relations by forming the expected motivations and behavioral styles of the object according to the subject's influence. As a result, the analysis of the use of religion as a tool of «soft power» was based on the principle of constructivism, in which «soft power» functions as discursive power, creating a new social reality.

To determine trends in the development of Christianity, this study analyzed statistical data on the dynamics of Christian religious associations in Kazakhstan since 1991. In addition, it utilized open sources from the Orthodox Church in Kazakhstan (OCK), and field research was conducted in the form of conversations with the clergy of the Orthodox Church of Kazakhstan. In addition to comparative methods, this article used traditional interpretive analysis, historical description, generalizing methods, and scientific research methods.

Main part

The «soft power» or «smart power» have been one of the most discussed topics by academic and political-diplomatic communities. As a discourse and instrument of international relations, «soft power» was introduced into the political lexicon in the 1980s by J. Nye, who primarily meant by this term «soft authority» or «soft rule».

According to J. Nye, «soft power» acts as the ability to captivate and attract other states to one's side, «achieving support for one's own agenda in international relations by demonstrating cultural and moral values, the attractiveness of the political course and the effectiveness of the country's political institutions». According to the researcher, «soft power» is associated with intangible resources of power, such as culture, ideology, language, various institutions [4, p. 156], and is formed due to their attractiveness among the population of other countries.

The Russian researcher Shtyrkov S. defined the concept of «soft power» as «a specific information policy that affects public mindset», or in other words, «the use of strong images for a kind of indirect influence on the social imagination» [5].

There are various interpretations of «soft power» discourse. The American discourse is dominated by the understanding this term as «soft power», while the European Union prefers the translation of the term as «gathered, coordinated power», China as «wise power» [6, p. 89-91].

Defining the role and significance of «soft power», Yan Xuetong, head of the Institute of International Affairs of Tsinghua University, notes that the country's complex power combines «hard» and «soft power» not as a sum, but as a product of two components. Accordingly, the loss of either «soft» or «hard power» reduces the total national power to zero [7]. This position corresponds to J. Nye's approach that one force cannot work without the other.

Thus, «soft power», in the understanding of a number of researchers, is a relevant tool of modern international relations and unlike traditional diplomacy, uses other mechanisms and other actors. Its absence would affect the outwardly political actions of classical diplomacy and leads to no significant results.

In the Concept of Russian Foreign Policy, «soft power» is presented as a comprehensive toolkit for solving foreign policy problems based on the capabilities of civil society, information and communication, humanitarian and other methods and technologies alternative to classical diplomacy [3, p. 9].

According to Keating and Kaczmarzka Russia's «soft power» resources are grouped around an illiberal ideology. Researchers have identified several key elements of Russia's cultural attractiveness and soft power potential: the Russian language, Russia's ties to existing Russian diasporas, and the Eastern Orthodox religion. The core values of soft power, according to researchers, are moral conservatism, illiberal governance, and strong leadership [1, p. 3-14].

The French researcher Laruelle developed the concept of «niche» soft power, narrowly targeted at certain audiences based on the culture, history and current status of the country. According to Laruelle, Russia's efforts are aimed more at maintaining its influence in a potentially already pro-Russian space - either because of its historical and cultural characteristics, or because of its inherently anti-liberal orientation - rather than to fully win hearts and minds.

The first niche is based on Russian history and culture and is focused on Russian minorities abroad based on the idea of common belonging to the «Russian world». The second level of the first niche is manifested in the cultivation of fraternal religious feelings in order to influence countries and communities that profess Eastern Orthodoxy. Thus, according to the researcher, the preservation of Russian minorities abroad who profess Orthodoxy creates the basis for «soft influence».

The ideological core of «soft power», around which various resources are consolidated, is conservatism: «moral issues and the so-called traditional family, the concept of «sovereignism» and the model of illiberal governance form the central components of the microtargeting strategy used by Russia» [6, p. 29-31]. In this regard, the role of Orthodoxy as a retransmitter of traditional, conservative values is especially significant, articulating

two levels of consolidation: «Russian World» and «Orthodox Solidarity». Interestingly, the organizational structure of the Russian Orthodox Church (ROC) also reproduces the illiberal authoritarian model of Russian power.

Thus, according to the researchers, the ROC, taken as the focus of the representation of the ideas of conservatism and traditionalism, can be considered as a resource of the «soft power» of the Russian state where the Orthodox religion retains its position.

Foundations and Discourses of «Soft Power» of Orthodoxy in Kazakhstan

There are 3,478,287 Russians in Kazakhstan (2021) who are potentially affiliated with Orthodoxy, representing 18.42% of the population of Kazakhstan [8]. Belarusians, Moldovans also traditionally identify themselves with Orthodoxy.

According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan (the RK), the Russian language in state organizations and local governments is used on a par with the state language [9].

Adopted in 2011, the Law of the Republic of Kazakhstan «On Religious Associations and Religious Activities» declares Islam of the Hanafi madhhab and Eastern Orthodoxy to be the two pillars on which the spirituality of Kazakh society is based (Preamble to the Law), the historical role of Orthodoxy in the development of culture and the spiritual life of the people is affirmed [10]. Thus, the Orthodox Church of Kazakhstan (*another name is the Kazakh Metropolitan District*) is placed on the same level with traditional Islam, which gives it the opportunity to legitimately pursue a policy of «spiritual education» of citizens.

In modern Kazakhstan, Orthodoxy is the second largest confession in terms of the number of believers and the number of religious associations, after Islam. Thus, the majority of Christians in Kazakhstan profess the Russian Orthodox faith. T. Helm's report «On freedom of religion in Kazakhstan» for 2020, indicates that 33% of the population are Orthodox Christians [11, p. 12]. From the historical stand point, this is explained by the Russian colonial policy.

Although Nestorian Christianity

penetrated the territory of Kazakhstan in the 4th-5th centuries, Orthodoxy of the Russian tradition was actively spreading to the territory of Kazakhstan in the second half of the 19th century. In 1871, the Turkestan diocese was formed, which covered the territory on which today Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan are located. Its spiritual and administrative center was the city of Verny (Almaty, Kazakhstan). By the beginning of the 20th century, 391,000 Orthodox Christians lived on the territory of the Turkestan diocese and 301 churches operated [12].

During the Soviet period, Kazakhstan once again becomes the territory of Orthodox expansion, since it became a place of exile for the Orthodox clergy and believers. After the thaw in relation to religion by the Soviet authorities in 1943, Orthodoxy received significant opportunities for activity in Kazakhstan. In 1945, two dioceses were singled out from the Turkestan diocese by the decision of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church - Alma-Ata and Kazakhstani, Tashkent and Central Asian ones. Thus, the territory of Kazakhstan began to be governed by one diocese. By 1956, there were 55 parishes of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan [13].

The Russian Orthodox Church broadly interprets the concept of «external» activity. Thus, commenting on the name of the Department for External Church Relations (DECR), Archbishop Kirill (later - Metropolitan, now – Patriarch of Moscow and All Russia), in particular, noted: «When we call the DECR a foreign department, we distort the meaning. What is «external» in relation to the Church? This is not what is separated from the Church by state borders, but what is separated by church borders» [2, p. 142]. This is the advantage of religious actors: ecclesiastical (confessional) boundaries are prioritized, not national ones.

Thus, the historical, legislative, demographic and other factors listed above create a space for the ontologization of the narratives of the Russian Orthodox Church on the land of Kazakhstan.

In the concept of «soft power» of Orthodoxy in Kazakhstan, several consistent discourses of the ROC can be distinguished:

– Russian Orthodox Church positions itself as a traditional subject of paradiplomatic activity continuing the policy of the Russian state in the outside world [14, p. 148].

– Broadcasting the ideology of the ROC as a space for the protection of traditional values, the settings of which should become a unifying factor in the consolidation of the post-Soviet republics around Russian politics and their «prevention from closer ties with the West» [15].

– Rooting the image of Orthodoxy as a traditional religion for Kazakhstan and the formation of the Orthodox image of Christianity in Kazakhstan.

– Rooting positions on the fraternal community of Russia and Kazakhstan. In this context, the leaders of the OCK are pursuing an active policy of cooperation with the political, economic, cultural elite of Kazakhstan, discussing issues of strengthening fraternal relations between states, and participating in political and public events.

– The OCK positions itself as a zone of interfaith harmony and dialogue. As Bezborodov notes, in the modern world «the moral strengthening of the authority of religious organizations is presented as a significant element in countering and preventing international terrorism» [16, p. 5].

Features of the Activities of the OCK

The activity of the OCK in Kazakhstan has more focused messages that are aimed at reference groups (the Slavic population of Kazakhstan):

– Considering that in the modern world religion has become one of the main elements of «identity politics» [17, p. 31], Orthodoxy acts as a social force integrating the Russian population. It is no coincidence that Patriarch Alexy II of Moscow and All Russia, in connection with the visit of John Paul II to Kazakhstan in 2001, recalled that «Kazakhstan, like most other republics of the former USSR, is the canonical territory of the Moscow Patriarchate» [18]. In October 2021, Patriarch Kirill, at the 7th World Congress of Russian Compatriots Living Abroad, also noted that «in churches of the Russian Orthodox Church abroad, compatriots often find support in critical

situations, receive shelter, food assistance, moral and spiritual support» [18]. During the interview, the clergy noted that conditions are being created so that every Russian (in general, according to them, they provide assistance to all those in need) can freely turn to the church and receive the necessary help. In this regard, one could agree with the opinion of Burova E., Kosichenko A., that «Eastern Orthodoxy today is the only real form of country-by-country consolidation of the «Russian-speaking population» of the region». Therefore, it can be assumed with high probability that the socio-political «duties» of the OCK to its congregation will increase in the near future.

– *An objective to establish an area of Orthodox and Russian culture influence in Kazakhstan.* The objective is realized by the presence of a significant number of Orthodox temples and churches, Sunday schools, Orthodox and other training courses, an active information presence and coverage of Russian news in them, and the social activities of the Church. Indirectly, this is also aimed at curbing the migratory moods of the Russian population in Kazakhstan.

– Unlike other Christian denominations, there are Orthodox Churches in all regional centers of Kazakhstan and in most local areas. Cathedral churches, as a rule, are located on the main avenues of Kazakhstani cities, they are distinguished by the Orthodox architectural style, the height of buildings. Churches and parishes are located more often in places where the Slavs are concentrated. If we consider that «the environment in which we live is becoming more and more communicative, that is, one where images and symbols play an important role, and not the written word», then the OCK pays considerable attention to the formation of cultural and symbolic space of Orthodox culture in Kazakhstan.

– *Support for Russian culture.* As Bryan notes, religion often functions in the public sphere as «the underlying rationale for nationalism, or it may serve as the main carrier of ethnic identity for minorities in a diasporal, multicultural society» [19, p. 43-45]. In this regard, the Russian Orthodox Church is the initiator and active promoter of the «Russian World» concept [19, p. 60]. Under the patronage of the OCK, the

Orthodox charitable society «Svetoch» is being operated, assisting Kazakhstan in obtaining a Russian education. Since its inception, about 3,000 graduates have had the opportunity to study at prestigious Russian universities: Moscow State University, Tomsk State University, Peoples' Friendship University of Russia, etc. [20]. An active work is underway to restore Orthodox churches and build new ones, return monuments to the bosom of the Church, initiate pilgrimages to the holy places of Christianity in Kazakhstan (the OCK project «Golden Ring of Kazakhstan». The project is designed to create a pilgrimage map of holy places associated with the feat of Kazakh confessors and new martyrs. The uniqueness of the project lies not only in the popularization of the historical heritage; some objects included in the pilgrimage map - monasteries, temples, can later be restored) [21], creative educational and educational activities are carried out aimed at broadcasting Russian culture (annual Filaret Readings on the study of Russian Orthodox culture. In 2021, the topic was devoted to the life and work of F. Dostoevsky).

– *Aiming at preserving the positions of Orthodoxy among ethnic groups that traditionally profess it - Russians, Belarusians, Ukrainians and other ethnic groups.* There are 12 confessions of Christianity in Kazakhstan, whose missionary and proselytizing activities are directed, among other things, to the Russian population of Kazakhstan. There is a growth of Protestant and neo-Protestant religious associations. For the period from 1990 to 2021 in Kazakhstan their number increased from 457 to 1241 [22, p. 49-50]. Pentecostal churches stand out with significant growth rates. In 1990, 42 Pentecostal churches were registered in Kazakhstan, then in 2021 – 228 churches, thus the number has increased by 5 times. The growth of Orthodox churches over the same period has the same indicators. The use of marketing technologies, liberal attitudes towards cult practice, targeted work with each parishioner makes Protestant churches more competitive in the market of religious services. If Orthodox churches, according to the clergy of certain regions, mainly attend the older generation (which threatens to reduce parishioners in

the future), then Protestant churches work with the middle age people and youth, and trying to attract parishioners with whole families. In an interview, a clergyman from the city of Karaganda noted that Orthodoxy is increasingly being called a women's religion. Thus, the actual task of the «soft power» of the OCK is to preserve the Orthodox identity among the Russian population.

Thus, a rather brief analysis shows that the vectors of the «soft power» of the OCK go far beyond the limits of strictly religious tasks, which corresponds with the directives of Russia's foreign policy and, accordingly, are a continuation of the policy of promoting and strengthening its geopolitical position, in which faith and politics have been affiliated with it since time of its occurrence.

Resources of «Soft Power» of Orthodoxy in Kazakhstan

Orthodoxy's «soft power» resources are a set of institutional, ideological, functional capabilities, the complementary activity of which represents a significant potential of «soft power».

The following groups of resources that have the potential for «soft impact» can be distinguished.

Institutional resource is a network of parishes, churches, monasteries, governing structures (Metropolitan District, dioceses), schools, medical institutions, etc., which are under a certain hierarchy and subordination to the Kazakhstani Metropolitan District, created in 2003 by the decision of the Holy Synod of the Russian Orthodox Church. It is important to note that the structure of the ROC includes structural units of various levels of self-governance. However, the districts created in the Central Asian republics - the Kazakh and Central Asian metropolitan districts - have the least autonomy.

The Kazakhstan Metropolitan District includes 9 dioceses that coordinate the activities of churches, parishes, and other organizations affiliated with the Church on their territory. In 1991, the Holy Synod of the Russian Orthodox Church divided Orthodoxy into three diocesan administrations (Almaty and Semipalatinsk, Shymkent, Ural); during 2003-2011 the

restructuring took place again and on the basis of 3 dioceses 9 dioceses were created. Undoubtedly, the creation of the Kazakhstan Metropolitan District, the increase in the number of dioceses, contributes to the strengthening of the position of the ROC in Kazakhstan.

Thus, the hierarchical structure is aimed at centralizing and coordinating all parts of the Church, pursuing a unified policy, and efficient and mobile distribution of resources.

There is an increase in the number of Orthodox churches in Kazakhstan. Since the proclamation of the Independence of Kazakhstan, Orthodoxy, unlike other Christian denominations, has shown a steady growth in the number of churches. If in 1990, 62 Orthodox religious associations were registered in Kazakhstan, then in 2021 - 334, thus making it up to 30% of all Christian religious associations (data for the 3rd quarter of 2021). However, against the background of an increase in the number of dioceses, churches and parishes, there is a decrease in the number of Russians in Kazakhstan. During the 30 years of Independence, the number of churches has increased 5 times, despite the fact that the number of potential beneficiaries has halved.

The OCK includes 295 churches, 21 chapels, 9 monasteries, 43 prayer rooms, 392 priests, 91 deacons [23].

Functional resource. The OCK is implementing a multi-vector social work aimed at increasing its public recognition, strengthening the idea of Orthodoxy as a zone of high spirituality, social responsibility, tolerance, the actions of which are devoid of ethnic and confessional isolationism. The functional resource of the OCK consists of the activities of Sunday schools, orphanages, spiritual and educational courses; rehabilitation work with people with deviant behavior who have addictions; assistance to the penitentiary system, charity, etc. [30] The range of activities of the OCK is aimed at various social, age, ethnic, confessional groups of the population of Kazakhstan (orphans, people in prisons, youth, etc.).

Particular attention is paid to the social vector.

In Kazakhstan, most Orthodox churches

have charity groups whose duties include providing spiritual and all possible material assistance to parishioners and those in need. In interviews, the clergy noted that regular assistance is provided to orphanages, missions work at cancer centers, and charity canteens are organized in most parishes. In 2013, an anti-crisis center «House for Mom» was created in Almaty, where mothers with newborn children can come to live.

Under the patronage of the OCK and the Radonezh Foundation, there is an orphanage «Solnyshko» and a nursing home. Currently, 52 elderly people live in the nursing home, 47 children of different ages from 3 to 18 years old live in the orphanage. The educational process is built on the principle of the «Big Family»: in each group, the teacher is a man, and the nanny is a woman [24]. The center accepts everyone who needs help, regardless of nationality and religion. The center is very popular.

Most churches have Sunday schools. There is no information on the exact number of Sunday schools in Kazakhstan, however, according to websites, only two of the nine dioceses (Chimkent and Taraz, Astana and Almaty) have 63 Sunday schools. The main task of Sunday schools is immersion in the world of Christian values and the consolidation of the Orthodox Christians.

The tasks of the Sunday school also include the study of the Russian language and Russian culture, the acquisition of professional life skills - teaching needlework, carpentry, church music and singing, icon painting, the formation of collective communication skills and many other skills that meet the challenges of the modern world.

A school operates in the North Kazakhstan region (Private institution «Secondary school in honor of St. Sergius of Radonezh»). The school has 214 students and works on a half board basis. The director of the school is Mikheykin V.V. - Bishop Vladimir of the Petropavlovsk and Bulaev diocese. The school provides secondary education, works according to the state general educational standard, but has a significant Orthodox component [25].

In general, social, charitable, educational activities contribute to the formation of a positive image of the Church. However, the «Law on Religious Activities and Religious

Associations» adopted in 2011 limited missionary, educational, and social activities within the framework of the church, and now it can be directed only to those who have crossed the church fence. The need to change the legislation in this matter, namely the expansion of opportunities for educational and social activities outside the church, was noted by all interview participants.

Thus, the functional component of the OCK discourse as a «soft power» is aimed at increasing the public recognition of Orthodoxy, positioning it as a zone of social responsibility and partnership, the possibilities of which are reduced by the legislative framework.

Communication resource. Cooperation of the OCK with organizations promoting Russian interests. The OCK interacts with the Coordinating Council of Organizations of Russian Compatriots of the Republic of Kazakhstan (KSORS in Russian). Its mission is the consolidation of the Russian community in the Republic of Kazakhstan and public organizations of Russian-speaking citizens in the country [26]. This organization provides a wide range of services (free legal assistance, educational programs, a variety of cultural events).

Under the patronage of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan, the Orthodox charitable foundation «Svetoch» is implementing its work, the purpose of which is «to provide comprehensive support for the historically established educational ties in the field of culture and education in the Republic of Kazakhstan with the Russian Federation» [20]. Assistance programs for compatriots are being implemented: organization of holidays for children from poor families, veterans of the Great Patriotic War in sanatoriums in Kazakhstan and Russia. Under the same program, groups of Kazakh school teachers go to advanced training courses at Russian universities. The OCK actively cooperates with public associations of the Cossacks.

Thus, the involvement of the OCK in the activities of organizations to promote the «Russian World», their combined efforts establish a significant potential for «soft impact». However, the activities of these organizations and cooperation with the OCK are rather of a closed, non-public

nature and are distributed mainly among the Orthodox Christians.

Information Resources of the OCK

Communication is the key mechanism of «soft power». It is a resource through which a country is able to promote its culture, language and values to different audiences beyond space and time constraints. The activities of the OCK are represented in the informational space of Kazakhstan by all types of information coverage. There are more than 30 official websites of organizations, dioceses, churches of the OCK, the social networks are also actively connected: VKontakte, Odnoklassniki, Elitsa, Telegram, Facebook, Instagram, YouTube, Twitter.

A unique project is the social network «Elitsa» - a platform for communication between Orthodox Christians and those who are interested in the territory of the CIS. The functionality of the Internet project is aimed at creating a platform of Orthodox solidarity, as it provides opportunities for planning and organizing events, meeting and communicating. The number of registered network users in 2019 exceeded 230 thousand people. The core of the network is about 20,000 Orthodox communities of churches and monasteries, united by a single communication platform.

More than 6 newspapers and magazines are published, the Semirechye television studio operates on the YouTube channel (5.47 thousand subscribers), a feature of which is the promotion of Orthodox values in various formats: films, worship, concerts, cartoons, news of Kazakhstan. The Russian Orthodox TV channel Spas broadcasts. It is planned to open the Orthodox News Agency of the Kazakh metropolitan district [27].

Conclusion

Orthodoxy in Kazakhstan possesses significant resources of «soft power» and public diplomacy, which includes various tools such as public relations in the socio-political space, a network organization of churches, parishes, and institutions that engage in non-religious activities, developed infrastructure, cultural, educational, and social activities of the Churches, and more.

The activities of the Orthodox Church

in Kazakhstan are considered a «window of opportunity» through which Russia could implement plans that do not always receive a positive response in the traditional political field among Kazakhstani people. At the same time, the Orthodox Church in Kazakhstan is a subject of civil society and actively demonstrates commitment to the spiritual and political values of Kazakhstani society. Therefore, the impact of the Orthodox Church in Kazakhstan goes beyond its religious sphere, and its beneficiaries are not only the Orthodox community but all Kazakhstani people.

The strength of the Orthodox discourse of «soft power» in Kazakhstan lies in the significant number of Russians living in Kazakhstan, the stability of the Church in promoting interfaith harmony and dialogue - an urgent challenge of our time, traditionalism and conservatism, which are in harmony with Islamic and traditional Kazakhstani values, and active cooperation with the political establishment of Kazakhstan.

A potential weakness of the «soft power» of Orthodoxy in Kazakhstan is the formal commitment to interfaith dialogue with Protestant Christian denominations, which may come across as an attempt to dominate and shape the image of Christianity in the country. This creates competition rather than partnership with Protestant and Catholic churches.

Given the fact that the institution of the church provides life-affirming guidelines and serves as a sanctuary for those who have lost meaning, it is essential to study religion as a tool for «soft power» in modern society. The church creates a sense of community and mutual support, making it an attractive and essential element in the face of modern-day challenges. However, it is crucial to note that the impact of «soft power» is long-term and more subtle than traditional diplomacy.

References

1 Keating V.C., Kaczmarek K. Conservative Soft Power: Liberal soft power bias and the "hidden" attraction of Russia // Journal of International Relations and Development. - 2019. - №1(22). - P. 1-27.

2 Laruelle M. Russian Soft Power: Sources, Targets and Channels of Influence // Russie. Nei. Visions. - 2021. - № 122. - P. 142.

3 Концепции внешней политики Российской Федерации

ской Федерации от 30.11.2016 г. № 640. // [Электронный ресурс] URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451> (дата обращения: 15.02.2023)

4 Joseph S. Nye Jr. Public Diplomacy and Soft Power // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. Public Diplomacy in a Changing World. – 2008. – Vol. 616. – P. 156.

5 Штырков С. «Мягкая сила» православного традиционализма в национальной республике (случай Северной Осетии-Алании) // [Электронный ресурс] URL: <https://spb.hse.ru/news/118498803.html> (дата обращения: 15.02.2023)

6 Смирнов А.И. Современные информационные технологии в международных отношениях. – Москва: МГИМО-Университет. – 2017. – 286 с.

7 Косачев К.И. Не рыбу, а удочку. Россия в глобальной политике // [Электронный ресурс] URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ne-rybu-a-udochku-15642>. (дата обращения: 15.02.2023)

8 Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2021 года. // [Электронный ресурс] URL: https://data.egov.kz/datasets/view?index=the_population_of_the_republic (дата обращения: 15.02.2023)

9 Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. // [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&show_di=1 (дата обращения: 15.02.2023)

10 Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11.10.2011г. № 483-IV. // [Электронный ресурс] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483> (дата обращения: 15.02.2023)

11 Хельм Т. О свободе вероисповедания в Казахстане. – Нур-Султан: «Indigo Print». – 2020. – С. 12.

12 Совместное послание архипастырей Казахстанского и Среднеазиатского Митрополичьих округов по случаю 150-летия учреждения Туркестанской епархии // [Электронный ресурс] URL: http://pravestkokshe.kz/services/3118-Sovmestnoe_poslanie_arhipastyrey_Kazahstanskogo_i_Sredneaziatskogo_Mitropolichiyih_okrugov_po_sluchayu_150-letiya_uchreghdeniya_Turkestanskoj_eparhii_634 (дата обращения: 15.02.2023)

13 Мухашов А. Конфессиональная палитра Казахстана // [Электронный ресурс] URL: http://www.religare.ru/2_5668.html (дата обращения: 15.02.2023)

14 Касаткин И.П. Русская православная церковь как актер современной мировой политики // Вестник МГИМО. – 2010. – №: 15. – С. 148.

15 Пределы российской мягкой силы в Грузии // [Электронный ресурс] URL: <https://www.ponarseurasia.org/8249/> (дата обраще-

ния: 15.02.2023)

16 Безбородов М.И. Внешняя деятельность Русской Православной Церкви как «мягкая сила» России // Вестник Поволжского института управления. – 2021. – № 4 (21). – С. 5.

17 Бурова Е., Косиченко А. Тенденции и основные тренды развития религиозной ситуации в Казахстане. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 137 с.

18 Святейший Патриарх Кирилл обратился с приветственным словом к участникам VII Всемирного конгресса российских соотечественников, проживающих за рубежом // [Электронный ресурс] URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5853367.html> (дата обращения: 15.02.2023)

19 Брайн Т. Религия в постсекулярном обществе // Государство. Религия. Церковь. – 2012. – №2(30). – С. 43-45, 60.

20 Светоч Астана. // [Электронный ресурс] URL: <http://svetochastana.kz/about-company.html> (дата обращения: 15.02.2023)

21 В проект «Золотое кольцо Казахстана» могут быть включены храмы и святыни Костанайской епархии. // [Электронный ресурс] URL: <http://kst-eparhiya.kz/%D0%B2%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8/v-proekt-zolotoe-koltso-kazakhstanamogut-byt-vklyucheny-khramy-i-svyatyni-kostanajskoj-eparhii#.Yc1GQGHByM8> (дата обращения: 15.02.2023)

22 Омаров А. Религиозная ситуация в Республике Казахстан: прогноз и тенденции. – Астана: Научно-исследовательский и аналитический центр по вопросам религий, 2011. – 88 с.

23 Религиозная сфера. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=ru>. (дата обращения: 15.02.2023)

24 Дом Солнышко. // [Электронный ресурс] URL: <http://domsolnyshko.kz/> (Дата обращения: 15.02.2023)

25 Глава Православной Церкви Казахстана посетил частное учебное заведение – гимназию во имя преподобного Сергия Радонежского в городе Петропавловске. // [Электронный ресурс] URL: <https://mitropolia.kz/news/education/1668-glavapravnoj-tserkvi-kazakhstanaposetil-chastnoe-uchebnoe-zavedenie-gimnaziyu-vo-ima-prepodobnogo-sergiya-radonezhskogo-v-gorode-petropavlovsk.html> (дата обращения: 15.02.2023)

26 Координационный совет организаций российских соотечественников Республики Казахстан. // [Электронный ресурс] URL: <https://ksors.kz/> (Дата обращения: 15.02.2023)

27 Православие в Казахстане. // [Электронный ресурс] URL: <https://mitropolia.kz/> (дата обращения: 15.02.2023)

Transliteration

1 Keating V.C., Kaczmarek K. Conservative Soft Power: Liberal soft power bias and the “hidden” attraction of Russia // *Journal of International Relations and Development*. – 2019. – №22(1). – P.1-27.

2 Laruelle M. Russian Soft Power: Sources, Targets and Channels of Influence // *Russie.Nei. Visions*. 2021. – № 122. – P.142.

3 Koncepcii vneshnej politiki Rossijskoj Federacii ot 30.11.2016 g. № 640. [Foreign Policy Concepts of the Russian Federation dated November 30, 2016, No. 640.] // [Elektronnyj resurs] URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451> (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

4 Joseph S. Nye Jr. Public Diplomacy and Soft Power // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. Public Diplomacy in a Changing World. – 2008. – Vol. 616. – P. 156.

5 Shtyrkov S. «Mjagkaja sila» pravoslavno-go tradicionalizma v nacional'noj respublike (sluchaj Severnoj Osetii-Alanii) // [“Soft power” of Orthodox traditionalism in the national republic (the case of North Ossetia-Alania)] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://spb.hse.ru/news/118498803.html> (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

6 Smirnov A.I. Sovremennye informacionnye tehnologii v mezhdunarodnyh otnoshenijah [Modern information technologies in international relations]. – Moskva, MGIMO-Universitet. – 2017. – 286 s. (in Russ)

7 Kosachev K.I. Ne rybu, a udochku. Rossija v global'noj politike [Not a fish, but a fishing rod. Russia in global politics] // [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Ne-rybu-a-udochku-15642>. (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

8 Chislennost' naselenija Respubliki Kazahstan po otdel'nym jetnosam na nachalo 2021 goda [Population of the Republic of Kazakhstan by individual ethnic groups at the beginning of 2021] // [Elektronnyj resurs] URL: https://data.egov.kz/datasets/view?index=the_population_of_the_republic (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

9 Konstitucija Respubliki Kazahstan ot 30.08.1995 g. [Constitution of the Republic of Kazakhstan dated 08/30/1995] // [Elektronnyj resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&show_di=1 (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

10 Zakon Respubliki Kazahstan «O religioznoj dejatel'nosti i religioznyh ob#edinenijah» ot 11.10.2011g. № 483-IV [Law of the Republic of Kazakhstan “On Religious Activities and Religious Associations” dated 11.10.2011 No. 483-IV] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000483> (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

11 Hel'm T. O svobode veroispovedanija v Kazahstane [On freedom of religion in Kazakhstan]. – Nur-Sultan, IndigoPrint, 2020. – S. 12. (in Russ)

12 Sovmestnoe poslanie arhipastyrej Ka-

zahstanskogo i Sredneaziatskogo Mitropolich'ih okrugov po sluchaju 150-letija uchrezhdenija Turkestanskoj eparhii [Joint message of the archpastors of the Kazakhstan and Central Asian Metropolitan districts on the occasion of the 150th anniversary of the establishment of the Turkestan diocese] // [Elektronnyj resurs] URL: http://pravest-kokshe.kz/services/3118-Sovmestnoe_poslanie_arhipastyrej_Kazahstanskogo_i_Sredneaziatskogo_Mitropolichyih_okrugov_po_sluchayu_150-letiya_uchrezhdeniya_Turkestanskoj_eparhii_634 (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

13 Muhashov A. Konfessional'naja palitra Kazahstana [Confessional palette of Kazakhstan] // [Elektronnyj resurs] URL: http://www.religare.ru/2_5668.html (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

14 Kasatkin I.P. Russkaja pravoslavnaja cerkov' kak aktor sovremennoj mirovoj politiki [The Russian Orthodox Church as an Actor in Modern World Politics] // *Vestnik MGIMO*. – 2010. – №15. – S. 148. (in Russ)

15 Predely rossijskoj mjagkoj sily v Gruzii [Limits of Russian soft power in Georgia] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.ponarseurasia.org/8249/> (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

16 Bezborodov M.I. Vneshnjaja dejatel'nost' Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi kak «mjagkaja sila» Rossii [External activity of the Russian Orthodox Church as a “soft power” of Russia] // *Vestnik Povolzhskogo instituta upravlenija*. – 2021. – Tom. 21. – № 4. – S. 5. (in Russ)

17 Burova E., Kosichenko A. Tendencii i osnovnye trendy razvitiya religioznoj situacii v Kazahstane [Trends and main trends in the development of the religious situation in Kazakhstan]. – Almaty, IFPR KN MON RK, 2013. – 137 s. (in Russ)

18 Svjatejšij Patriarh Kirill obratilsja s privetstvennym slovom k uchastnikam VII Vsemirnogo kongressa rossijskich sootchestvennikov, prozhivajushih za rubezhom [His Holiness Patriarch Kirill delivered a welcoming speech to the participants of the VII World Congress of Russian Compatriots Living Abroad] // [Elektronnyj resurs] URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5853367.html> (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

19 Brajan T. Religija v postsekuljarnom obshhestve [Religion in a post-secular society] // *Gosudarstvo. Religija. Cerkov'*. – 2012. – №2(30). – S. 43-45, 60. (in Russ)

20 Svetoch Astana [Light Astana] // [Elektronnyj resurs] URL: <http://svetochastana.kz/about-company.html> (Data obrashhenija: 15.02.2023) (in Russ)

21 V proekt «Zolotoe kol'co Kazahstana» mogut byt' vključeny hramy i svjatyni Kostanajskoj eparhii [Temples and shrines of the Kostanay diocese may be included in the Golden Ring of Kazakhstan project] // [Elektronnyj resurs] URL: <http://kst-eparhiya.kz/%D0%B2%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8/v-proekt-zolotoe-koltso-kazahstana-mogut-byt-vključeny-khramy-i-svyatyni>

kostanajskoj-eparkhii#.Yc1GQGHyM8 (Data obrashhenija 15.02.2023) (in Russ)

22 Omarov A. Religioznaja situacija v Respublike Kazahstan: prognoz i tendencii [Religious situation in the Republic of Kazakhstan: forecast and trends.]. – Astana: Nauchno-issledovatel'skij i analiticheskij centr po voprosam religij, 2011. – 88 s. (in Russ)

23 Religioznaja sfera [Religious sphere] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qogam/activities/141?lang=-ru>. (Data obrashhenija 15.02.2023) (in Russ)

24 Dom Solnyshko [House of the Sun] // [Jelektronnyj resurs] URL: <http://domsolnyshko.kz/> (Data obrashhenija 15.02.2023) (in Russ)

25 Glava Pravoslavnoj Cerkvi Kazahstana posetil chastnoe uchebnoe zavedenie – gimnaziju vo imja prepodobnogo Sergija Radonezhskogo v gorode Petropavlovsk [The head of the Orthodox Church of Kazakhstan visited

a private educational institution - a gymnasium in the name of St. Sergius of Radonezh in the city of Petropavlovsk] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://mitropolia.kz/news/education/1668-glava-pravnoj-tserkvi-kazahstana-posetil-chastnoe-uchebnoe-zavedenie-gimnaziju-vo-imya-prepodobnogo-sergiya-radonezhskogo-v-gorode-petropavlovsk.html> (Data obrashhenija 15.02.2023) (in Russ)

26 Koordinacionnyj sovet organizacij rossijskih sootchestvennikov Respubliki Kazahstan [Coordinating Council of Organizations of Russian Compatriots of the Republic of Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://ksors.kz/> (Data obrashhenija 15.02.2023) (in Russ)

27 Pravoslavie v Kazahstane [Orthodoxy in Kazakhstan] // [Jelektronnyj resurs] URL: <https://mitropolia.kz/> (Data obrashhenija 15.02.2023) (in Russ)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aigerim Temirbayeva Lecturer, PhD Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: temirbayeva.aygerim@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-1710>

Zaure Malgaraeva Lecturer, Candidate of Philological Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: zaure69@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1794-2016>

Ayan Oryntay PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, email: ayan.oryntay@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1268-0763>

Talgat Temirbayev Acting Associated Professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, email: talgat.temirbayev@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5285-0339>

Айгерім Темірбаева оқытушы, PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: temirbayeva.aygerim@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-1710>

Зауре Малгараева оқытушы, философия ғылымының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: zaure69@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1794-2016>

Аян Орынтай PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, email: ayan.oryntay@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1268-0763>

Талгат Темирбаев қауымдастырылған профессор м.а., PhD, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, email: talgat.temirbayev@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5285-0339>

Айгерим Темирбаева преподаватель, PhD докторант, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: temirbayeva.aygerim@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-1710>

Зауре Малгараева преподаватель, кандидат философских наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: zaure69@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1794-2016>

Аян Орынтай PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, email: ayan.oryntay@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1268-0763>

Талгат Темирбаев и.о. ассоциированного профессора, PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, email: talgat.temirbayev@gmail.com, ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5285-0339>

ИСЛАМДАҒЫ РАЦИОНАЛИЗМ ЖӘНЕ ОНЫҢ МҰСЫЛМАН ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

¹Д.Ә. Сиқымбаева, ²Д.М. Жаңабаева

АҢДАТПА

Қазіргі таңда ислам діні аясында сенім мен ақыл мәселесі қарсы қойылып, олардың қарым-қатынастарында басымдық тек сенімге беріледі деген тұжырымдарды жиі кездестіруге болады. Бұл тұжырымды қазіргі таңдағы мұсылман елдерінің басым көпшілігінде кеңінен таралған буквализм, консерватизм және ортағасырлық қоғам құндылықтары мен дәстүрлеріне қайта оралуға үндейтін жалаң популизм құбылыстары қолдай түседі. Ғылым және философия тарихында ортағасырлық ислам философиясы мен ғылымы адамзаттың ақиқат жолындағы рухани ізденісіндегі орны ерекше зор және өзінің тереңдігі мен жүйелілігінің арқасында келесі философиялық (еуропалық) ізденістерге де зор ықпалын тигізген. Алайда, философия және ғылым тарихындағы еуроцентрлік көзқарастың үстемдігі бұл мәселені төмендетіп, ортағасырлық мұсылман ойшылдарын ежелгі грек философиясы мен ғылымының комментаторлары ретінде ғана қарастырды.

Мақалада, ортағасырлық мұсылман өркениетінде ақыл мен сенім ара-қатынасы, діни және ғылыми білімнің дамуында рационализмнің рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, исламдағы ғылыми дәстүрлердің қалыптасып дамуына ықпал еткен тарихи, әлеуметтік, саяси факторлар талданып, жалпыадамзаттық ғылымының дамуында мұсылман ғалымдарының үлесі мен орнына баға беріледі.

Түйін сөздер: ислам, рационализм, өркениет, ғылым, сенім.

Бұл зерттеу ҚР ҒЖБМ ҒК-нің қаржыландыру аясында әзірленді (BR10965263 «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздемелер, концептуалды үлгілер, әлеуметтік-мәдени үрдістер, әлеуметтік-саяси технологиялар»).

Рационализм в исламе и его роль в развитии науки в мусульманской цивилизации

Аннотация. В академических кругах довольно часто встречаются утверждения о том, что приоритет во взаимоотношениях веры и разума в исламе принадлежит вере. Данное мнение еще подкрепляется широко распространенными явлениями буквализма, консерватизма и популизма, призывающего вернуться к ценностям и традициям средневекового общества в подавляющем большинстве современных мусульманских стран. В истории науки и философии средневековая исламская философия и наука занимают особое место в духовном поиске человечества на пути к истине и благодаря своей глубине и системности оказали большое влияние и на последующие философские (европейские) поиски. Однако доминирование европоцентрического подхода в истории философии и науки сводило к минимуму эту проблему и рассматривало средневековых мусульманских мыслителей только как комментаторов древнегреческой философии и науки.

^{1,2}ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Д.М. Жаңабаева,
dinara.jan@bk.ru

Мақаланың сілтемесі:
Сиқымбаева Д.Ә.,
Жаңабаева Д.М. Исламдағы
рационализм және оның
мұсылман өркениетіндегі
ғылымның дамуындағы
рөлі // Адам әлемі. – 2023.
– №2 (96). – Б. 143-151.

В статье рассматривается соотношение разума и веры в средневековой мусульманской цивилизации, роль рационализма в развитии религиозного и научного знания. Кроме того, проанализированы исторические, социальные, политические факторы, способствовавшие формированию и развитию научных традиций в исламе, дана оценка роли и места мусульманских ученых в развитии общечеловеческой науки.

Ключевые слова: ислам, рационализм, цивилизация, наука, вера.

Rationalism in Islam and its Role in the Development of Science in Muslim Civilization

Abstract. Today, within the framework of the Islamic religion, one can often find statements that the problem of faith and reason is opposed, and priority in their interplay is given only to faith. This conclusion is supported by the phenomena of conservatism and bare populism, which are widespread in the vast majority of Muslim countries today, calling for a return to the values and traditions of medieval society. In the history of Science and philosophy, medieval Islamic philosophy and science have a particularly great place in the spiritual search of mankind on the path of truth and, due to their depth and consistency, have also had a great influence on subsequent philosophical (European) searches. However, the dominance of a europocentric approach in the history of philosophy and science reduced this issue, considering medieval Muslim thinkers only as commentators of ancient Greek philosophy and science.

The article discusses the relationship between reason and faith in medieval Muslim civilization, the role of rationalism in the development of religious and scientific knowledge. In addition, the historical, social and political factors that contributed to the formation and development of scientific traditions in Islam are analyzed, and the contribution and place of Muslim scientists in the development of universal science is evaluated.

Key words: Islam, Rationalism, Civilization, Science, Faith.

Kіpіcne

Ғылым және философия тарихы бойынша кез-келген еңбектерде, оқулықтарда қазіргі таңдағы рационалды білім мен ғылым Ағартушылық кезеңде қалыптасып, Жаңа Заман дәуірінде Батыс Еуропа елдерінде пайда болған. Бұл кезеңге дейін рационалды білім мен ғылым ежелгі Грек мәдениетінде пайда болып дамыған. Бұл парадигмаға сай, Рим Католик Шіркеуі үстемдік етіп отырған Ортағасырлық кезең қараңғылық кезеңі деп аталды және ғылым мен рационалды білімнің, еркін ойдың дамуына діни ілімінің үстемдігі негізгі тежегіш күш болды. Алайда, протестанттық шіркеулердің пайда болып, Рим Католик шіркеуінен бөлінуі батыс еуропа елдерінің қоғамдық мәдени өмірлеріндегі көптеген өзгерістерге, атап айтар болсақ, еркін ойдың дамуы рационалды білімнің жинақталуы мен ғылымның дамуына, индустрияның дамуына алып келеді. Осы орайда, қазіргі таңдағы ғылымның анықтамасы, сипаты және нақты институттары осы еуропа елдерінде қалыптасып, дамиды. Алайда,

қазіргі позитивті, рационалды білімге негізделген ғылымның негізгі сипаттары мен оның институттарының, теория мен практикалық зерттеудің ұштасуын, ғылыми текстерді рәсімдеу және ғылымдағы этикалық мәселелердің барлығын дерлік ортағасырлық мұсылман өркениетіндегі ғылымның дамуынан да көруге болады.

Мұсылман өркениетінде рационализмнің орны және сенім мен ғылым ара-қатынасы

Осы тарауда, біз ислам тарихында «Алтын ғасыр» деп танылған VII ғасырдың соңы мен XII ғасыр арасы және одан кейінгі кезеңдердегі мұсылман өркениетіндегі ғылымның дамуының әлеуметтік-мәдени алғышарттарын, негізгі салалары мен негізгі институттарын қарастырамыз.

Ислам әлеміндегі ғылыми дискурс логика пен философияны негізге ала отырып, білімді қалыптастыруда рационалдық пен энциклопедизмге сүйенген. Исламдық ғылыми дәстүр өзінің табиғатынан философиялық және

терең метафизикалық болған, ғылым мәселелері адамгершілік мәселелерімен тығыз байланыста болып, фундамен-талды мәнге ие болды. Қалам, фәлсафа және адабтың пайда болуымен мұсылман өркениетінде ғылыми және фило-софиялық білімнің сабақтастығы мен үйлесімділік дәстүрі дами бастайды [1]. Мұсылман өркениетінде білім алу мен білімді дамыту әрбір мұсылманның па-рызы әрі исламдағы аса маңызды ру-хани құндылық болған. Бірқатар батыс зерттеушілері (Роузенталь) ортағасырлық мұсылман өркениетін «білім үстемдігі» орнаған дәуір деп атаған. Осы білім концепциясы мұсылман өркениетіндегі білімнің жүйеленуіне, жинақталуына және ғылыми дәстүрдің дамуына зор ықпалын тигізген.

Белгілі ресейлік ғалым, Н. Қирабаев-тың пікірінше, «мұсылман өркениетіндегі ғылыми және діни білімнің әмбебап үстемдік орнатуына ислам діні үлкен септігін тигізген» [2].

Әрине ғылымның дамуына ішкі факторлармен қоса, сыртқы фактор-лар да ықпал еткен. Солардың ішінде, арабтардың алғашқы басқыншылықта-рының нәтижесінде Халифат құрамына енген ежелгі және сол дәуірдегі алып өркениеттердің білімдері мен ғылыми жетістіктері бар. Басып алынған елдердің мәдениетін исламдандыру кезінде «бі-лімге» тек қана дін қайраткерлердің ғана монополиялық (үстемдік) құқығының болмауы, мұсылман өркениетіндегі ғы-лымның діни догматика шеңберінен шығуға, «бөтен» ғылымдардың, әсіресе ежелгі грек философиясын мұсылман мәдениетінің аясына енгізу болды [3]. Араб-мұсылман өркениетінің өкілдері ассимиляцияға ұшыраған мәде-ниеттерден бірінші кезекте өздеріне тәжірибелік тұрғыдан қажеттілік бо-лып табылған элементтерді игерді. Негізінен оларды медицина, астроно-мия және математика ғылымдары қатты қызықтырды, себебі, бұл ғылымдар мемлекеттің шаруашылық қажеттілігі мен ірі қалалардағы денсаулық сақтау қажеттілігін қанағаттандырды [4].

Егер біз ғылымды мәдениет құбы-лысы ретінде қарастыратын болсақ, ол бір жағынан табиғат және адамзат қоғамы туралы білімдердің жинағы, ал екінші жағынан ол қоғамның ру-хани өмірінің бір саласы. Ал табиғат пен қоршаған орта туралы бұл жүйелі білім жалпы адамзат қоғамының ортақ мұрасы мен жетістігі болып табы-лады. Осы тұрғыдан қарастырғанда, жүйелі білім мен ғылым Ағартушылық кезеңде Батыста ғана қалыптасқан де-ген еуроцентрлік көзқарас қате болып келеді. Ежелгі кезеңнен бері, ғылымның адамзат қоғамының руха-ни өмірі, әмбебап білім жүйесі мен ин-ститут ретінде қалыптасуына көптеген мәдениеттер мен өркениеттер белгілі деңгейде өзіндік үлестерін қосқан. Ол бүкіл адамзат қоғамына ортақ, белгілі бір әдіснамалық инструментарийі бар, белгілі эволюциялық сатылары мен революциялық ашылулары бар жал-пы тарихи сипаттағы әмбебап құбылыс. Осы орайда, мұсылман өркениетінің де ежелгі грек ғылымы мен заманауи ғылымның сабақтастығын жалғастырған, әлемдік деңгейдегі ғылыми білімге қосқан үлесі бар.

Ортағасырлық араб-мұсылман мә-дениетінің басты ұстанымы Жарату-шы мен оның жаратылысын тануға бағытталған, ол өз кезегінде ғылымның дамуын ынталандыруға ерекше әлеу-меттік-мәдени және психологиялық ұстанымдарды қалыптастырды [5].

VII ғасырда ислам діні келген-ге дейін және одан кейін бір жарым ғасырдан кейін де арабтарда жалпы ғылымның қалыптасуы не дамуы ту-ралы ешқандай тарихи мәліметтер болмаған. Сондықтан да, ислам та-рихы бойынша мамандар IX ғасырда бастау алған «аударма қозғалысын» исламдық ғылыми мәдениеттің пайда болуындағы ең маңызды фактор деп атауы орынды. Бұл аударма қозғалысы болашақта пайда болған ғылымдар үшін базалық білімді қамтамасыз етті. Бұл қозғалыс әрине, жалпы жағдайдың маңызды бөлігін түсіндіргенімен, осы

ғылыми дәстүрдің басталуына қандй әлеуметтік-мәдени факторлар әсер еткені туралы толық ақпарат бере алмайды. Біріншіден, осы аударма мен ғылымға деген қызығушылық туындатқан әлеуметтік-саяси шарттар мен мәдени ұмтылыс қандай болды? Екіншіден, осы жамағаттың күрделі ғылыми текстерді түсінуін, оны қалай аудару керек екендігін, екі тіл арасында ғылыми білімді тасымалдау үшін терминологиялық базаны қалай дамыту керектігін білуге және солардан игерілген білімді конструктивті тұрғыдан дамытуға ынталандырған мәдени алғышарттар қандай болған? Осы тұрғыдан қарағанда, аударма сыртқы білімді тасымалдаумен ғана шектелген жай ғана механикалық үдеріс емес, күрделі тарихи үдеріс екендігін түсінуге болады. Сонымен қатар, аударма арқылы игерілген білімді түсіну үшін де ислам мәдениетіне тән эпистемологиялық шарттар да болуы қажет. Сонымен қатар, аударма аясында мүмкін болған ғылымдар аударма қозғалысымен тығыз байланысты болғанымен, онымен толықтай бірегей болған деп айтуға болмайды. Сырттан келген ғылымдардың мәдени күштермен қарым-қатынасқа түсуі, оған дейін және аударма кезінде қалыптасқан білім базасымен қосылып, бұл үрдіс ислам мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде көптеген ғылымдарды реконструкциялап, жаңа, өзіндік ерекшеліктері бар деңгейге шығарады.

Батыс философиясы тұрғысынан ортағасырлық араб-мұсылман философиясы мен ғылымы – тек ежелгі грек философиясының тікелей аудармасы не көшірмесі ғана. Алайда, осы ежелгі грек философиялық мұрасын аударудың ұлы қозғалысы мұсылман өркениетінде тек аудармашылық істі ғана туындатып қойған жоқ. Аталмыш қозғалыс аудармамен қатар, тек философиялық ой мен логиканы ғана дамытып қоймай, ғылымның практикалық салаларының да дамуына үлесін қосты. Мұсылман ойшылдары ежелгі грек философиялық еңбектерін аударып қана қоймай,

оларға комментарий жазып, кемшілік тұстарын түзетіп, дамытып отырған. Ортағасырлық ислам өркениеті мен ғылым тарихын зерттеуші ғалымдардың пікірінше, шығыстағы мұсылман әлеміндегі интеллектуалды ғылыми, шаруашылық даму осы философияның дамуымен тығыз байланысты. Әлемдік академиялық ортада жалпы мұсылман ғылымы туралы 20 ғасырдың екінші жартысына дейін фундаменталды еңбектер өте аз болды. Алайда, содан кейінгі уақытта мұсылман ғалымдарының еңбектері мен әлемдік ғылымға қосқан үлестері, сол дәуірдегі ғылымның шарықтап дамуының әлеуметтік-мәдени, саяси және тағы басқа шарттары туралы жүйелі еңбектер пайда болды. Солардың ішінде, Эдуард Кеннеди [6] және оның шәкірттерінің арнайы зерттеулерінің нәтижесінде исламдағы нақты ғылымдар туралы білімнің көкжиегі кеңейіп, ислам ғылымы туралы жазылған көптеген тарихи еңбектер сынға алынды. Джорд Салибаның [7] еңбектері исламдық теориялық астрономия бойынша көпшілікке жан-жақты және кешенді білім алуға мүмкіндік берді. Дэвид Кинг [8] практикалық астрономия саласында маңызды зерттеулер жүргізіп, осы саладағы құралдар туралы, астрономиялық есептеу (калькуляция), уақытты белгілеу сияқты күрделі тақырыптарды қамтыды.

Рошди Рашедтің «The Development of Arabic Mathematics: Between Arithmetic and Algebra» [9] атты іргелі еңбегі ортағасырлық арифметика ғылым саласы туралы түсінікті кеңейтуде аса маңызды болды. Осы және тағы да басқа жұмыстар ортағасырлық мұсылман ғылымы туралы білімді кеңейтуге және оны басқа қырынын ашуға мүмкіндіктер берді.

Әдіснама

Жалпы философия және ғылым тарихында еуроцентризм үстемдігіне байланысты мұсылман ғалымдарының үлесі теріске шығарылып келді. Алай-

да, 20 ғасырдың орта шенінен бері бұл тәсілдеме батыс және шығыс ғалымдары тарапынан сынға алынып, қайта қарастыру мәселесі көтеріле бастады. Осы орайда, авторлар батыстық ғылыми еңбектерге сүйене отырып, мұсылман ғалымдарының үлестеріне қатысты өзгеше баға беретін тың еңбектерге талдау жасайды. Исламдағы рационализмнің қалыптасып, оның мұсылман өркениетіндегі ғылыми дәстүрлердің дамуына ықпалын тигізген әлеуметтік-мәдени факторларды саралауда құрылымдық-функционалдық, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылады.

Ортағасырлық мұсылман өркениетіндегі сенім және ғылым ара-қатынасы

Ғылым тарихы туралы жалпы әдебиеттерде мұсылман қоғамдарында рационалды ғылымдарға институционалды қолдау болмағандықтан олар маргиналды күйге түсті деген тұжырым жиі кездеседі. Ғылымның вакуумде пайда болуы мүмкін емес, ғылыми тәжірибені қолдаудың белсенділігі әр кезде әрқалай және белгілі бір ғылыми салаларды қолдау да әр алуан болып келгенімен, ғылым мұсылман қоғамының алғашқы кезеңінен бастап интеллектуалды көкжиегінің айқын белгілерінің бірі болған. Грек ғылыми дәстүрінің араб-мұсылман ғылыми біліміне тигізген ықпалы сөзсіз. Алайда, сол дәуірдегі ғылыми текстер мен шарттар аударма қозғалысының мұсылман өркениетіндегі ғылымның қалыптасып, дамуының алғышарты емес, қосалқы іс-әрекеті немесе бір кезеңде болғандығын дәлелдейді. Зерттеу мен аударма ісі бір мезетте және түрлі салаларда жүзеге асты. Грек, парсы және үнді ғылыми мұраларын игеру құбылысын түсіндіруде бұл үдерістің мұсылман қоғамының үстем болып тұрған контексте іске асқанын есте ұстаған абзал.

Аударма ісімен қатар, ортағасырлық мұсылман өркениетінде қолданбалы

зерттеулермен байланысты ғылыми бағыттар да қалыптасады. Астрономия, математика, минералогия, бейнелеуші география қарқынды түрде дамып, эксперименталды ғылымдардың негіздері қаланады. Өз кезегінде, ғылымның маңызды компоненті ретінде эксперимент көптеген практикалық мәселелердің шешілуіне себін тигізіп, ғылыми білімнің ауқымын кеңейтіп, таным әдіснамасының жаңа сатысына көтерілуге мүмкіндік ашты, білімнің ақиқаттығын анықтауда жаңа база қалыптастырды. Жалпы, ғылым тарихы бойынша әдебиеттердің көбісі әлі күнге дейін еуроцентрлік тәсілдемеден арылған жоқ, оған сәйкес позитивизмге негізделген заманауи ғылым тек Батыс Еуропада белгілі бір әлеуметтік-мәдени факторлардың есебінен дамыды. Тек қатаң ғылыми әдістер арқылы эмперикалық база мен фактілерді зерттеу арқылы, ал жаратылыстану ғылымдарының міндетті түрде эксперимент пен лабораториялық тестілеу арқылы ғана жинақталған тәжірибелік білім ғана ғылыми білім болып саналады. Осы тұрғыдан қарағанда, ортағасырлық мұсылман өркениетіндегі ғылыми білім көптеген параметрлер арқылы ғылыми білім саналмады не болмаса осы білімге қосылған үлесі мойындалмады. Алайда, ғылымның институционалдануы мен оның басты сатылары мен әдіс-тәсілдерінің жүйелі түрде жүзеге асқаны туралы тарихи деректер бар. Қазіргі таңдағы ғылым Академиясы саналатын ғылыми институттардың прототипі ретінде ортағасырлық «Ғылым үйлерін», лаборатория ретінде жоғары зерттеу құралдары бар обсерваторияларды және тәжірибелік білім жинақталған емханаларды айтуға болады. Насириддин Тусидің (XIII в.) Мегар обсерваториясы немесе Самарқандағы Мухаммед Ұлықбек обсерваториясы (XV ғ.) сияқты күрделі ғылыми құрылымы бар зерттеу орталықтары болды. X ғасырда пайда болған «Ғылым үйлерінде» ауқымды кітапханаларда білімнің кез-келген саласы бойынша кітаптар қоры жинақталған,

оған білімге құштар кез келген азамат қол жеткізе алды [10].

Ислам әлеміндегі ғылым мен білімнің өркендеу орталығы болған Ирактағы Бағдад қаласындағы әлеуметтік-саяси және мәдени факторларға тоқталар болсақ, Аббасидтер династиясы кезінде, әсіресе, халиф әл-Маммун тұсында мұсылман қоғамының муьлтимәдени сипаты болған. Сол дәуірдегі Бағдад қаласында мұсылман және христиан арабтар, зороастрлықтар, сабияндар, еврейлер және жалпы пұтқа табынушылар арасында айрықша діни толеранттылық орнаған [11]. Жалпы ғылымның жан-жақты дамуы ғалымдар арасындағы жалпы интеллектуалды дискурс болуының, түрлі көзқарастардың өзара алмасуы мен дүниетанымдардың плюрализмі орнаған ортада жүзеге асады.

Ортағасырлық мұсылман өркениетіндегі философиялық және ғылыми зерттеулердің дамуындағы бас-ты әлеуметтік-тарихи шарттар мен мәдени факторлар ретінде қалалық мекендердің космополиттік сипаты жиі айтылады [11, 12, с. 4]. Тарихи ескерткіштер, ортағасырлық мұсылман қалаларының қарқынды дамып, жүздеген мыңға дейін өскенін, мамандандырылған өндіріс құрылысының жоғары деңгейдегі дифференциациясын көрсетеді. Бұл, негізінен арабтардың Шығыс пен Батысты, эллиндік Ортатеңіз аймағы мен үндірандық әлемді өздерінің билігінің астына біріктіре алуының арқасында мүмкін болды. Осы факторлардың аясында түрлі мәдениеттердің өзара қарым-қатынасқа түсіп, өзара рухани, интеллектуалды даму процесі жүзеге асты. Араб-мұсылман өркениетінің өкілдері ассимиляциялаған мәдениеттерден өздері тәжірибелік қажеттілік тұрғы-сынан мұқтаж болған практикалық элементтерді игерді. Оларды бірінші кезекте, медицина, математика және астрономия ғылымдары қызықтырды, себебі, бұл ғылымдар тығыз халқы бар ірі қалалық мекендерде шаруашылық қажеттіліктерді қанағаттандырды [4, с. 21].

Ортағасырлық мұсылман мәдениетінде ислам мен «шетелдік ғылымдар» арасында да дүниетанымдық шиеленіс те орын алды. Бұл негізінен, шетелдік ғылымдардың діни метафизикалық мәселелерді талқылануының есебінен болды. Әл-Ғазалидің пікірінше, «егер перипатетиктердің физика, математика және логика ғылымдары дүниетанымдық тұрғыдан дін мен ғылымның қайшылығын туындатпайтын болса, философиялық білімнің бір саласы ретінде метафизика ислам догмаларымен тікелей қайшы келеді» [4, с. 13-14]. Алайда, әл-Ғазалидің пікірінше, жаратылыстану (нақты ғылымдар) ғылымдарының жаңалықтары мен жетістіктері белгілі бір идеялық-доктриналды ілімнің меншігіне жата алмайды. Олардың нақты нәтижелері ілімге қайшы келмейді және теріске де шығара алмайды. Сондықтан, әл-Ғазалидің өзі дінді жақтаймын деп ғылымға қарсы шыққандарды қатаң сынға алған [13]. Әл-Ғазали, ислам ілімі философтар мен ғалымдардың ғылыми мәселелер бойынша рационалды және нақты тұжымдарын терістеуге мәжбүрлемейді. Ал ойшылдың «Философтарды терістеу» атты еңбегіндегі ақылға қатысты полемикасы саналы скепсистің тек теологиялық және философиялық тұжырымдарға ғана қатысты болған. Сонымен, белгілі ғалым Джанабидің пікірінше, әл-Ғазалидің философтардың рационалдылығына негативті қатынасы ақылды теріске шығару емес, тек ақылдың абсолютті тұжырым шығарудағы қабілетін теріске шығару [13, с. 104].

Сондай ғылымдардың ішінде, астрология ғылымын мысалға келтірсе болады. Астрология ғылымы исламдағы әлемнің мәңгілігі, ерік бостандығы, тағдыр және тағы басқа догматикалық мәселелерге қатысты альтернативалық көзқарас туындатты және оларды сынға алды. Дәл осындай жағдай, ислам дініне дейінгі кезеңде христиан теологтары мен астрология саласындағы ғылымдар арасындағы шиеленістер де орын алған [7]. Алайда, бұл шиеленіс

ғылымға деген жалпы көзқарас пен мемлекеттік қызметкерлер мен ғалымдар арасындағы қарым-қатынасқа таралған жоқ. Ортағасырлық мұсылман өркениетіндегі жалпы астрономиялық зерттеулер өздерінің тереңдегі мен жүйелілігімен таң қалдырған. Мұсылман ғалымдарының астрономия саласындағы зерттеулері де әлемдік ғылымға қосқан үлесі жағынан да аз зерттелген, көп жағдайда грек ғылыми мұрасының аудармасы не көшірмесі ретінде қарастырылған. Алайда, Джордж Салиба және тағы басқа ғалымдардың сол дәуірдегі астрономия саласындағы зерттеулері мұсылман ғалымдарының грек астрономиялық еңбектеріне сыни көзқараспен қабылдап, олардың қателіктері немесе кем тұстарын жетілдіруге талпынғандығын көрсетеді. Осы орайда, планеталардың қозғалысын, қашықтығын зерттеу саласында ежелгі және ортағасырларда Птоломейдің «Алмагест» атты еңбегі фундаменталды бағыт болды. Мұсылман ойшылдары осы еңбекті зерттеуде математикалық білімдері мен физикалық шынайылықтағы сәйкестікті жою және осы салалардағы қателіктерді түзетіп, шешім ұсынуда кешенді зерттеулер жүргізген.

Ортағасырлық мұсылман өркениетіндегі ғылымның дамуы қарапайым шарттардың кездейсоқ тоғысуы мен ғылыми идеялардың кездейсоқ кездесуінің нәтижесі емес. Ол ислам мәдениетіндегі интегралды үдерістерден бастау алған мақсатты түрде дамыған құбылыс [5]. Соның нәтижесінде, қазіргі кездегі ғылым ордасы секілді «Ғылым үйі» деп аталатын ғылыми институттар пайда болып, ол жерде ғылыми білімнің түрлі салалары қарқынды дамыған. Тарихи деректерге сүйенсек, білім Халифаттың түрлі аймақтарындағы ғалымдар арасында тез арада тарап отырған. Ортағасыр кезеңіндегі жағдайда, ислам әлемінің түрлі бөліктеріндегі қарым-қатынас ғылыми білімнің тасымалдануы мен түрлі ғылыми және интеллектуалды орталарда ғылыми білімнің

алмасуына, өзара толысуына үлесін қосқан. Ислам әлеміндегі ғалымдардың іс-әрекеттері мен байланыстарының нәтижесінде ғылыми-зерттеу атмосфера туындап, ол өз кезегінде интеллектуалды қозғалыстың дамуына алып келеді [5].

Қорытынды

Ортағасырлық ислам ғылымының тарихына көз жүгіртсек, заманауи ғылымның басты шарттары мен көрсеткіштері болып табылатын зерттеу жүргізу тәжірибесі, әдіснамасы, эксперимент, бақылау сияқты элементтердің мұсылман ғалымдарының жұмыстарында орын алғанын байқаймыз. Сол дәуірдегі ғылыми концепцияға сай, «ғылыми ойлаудың негіздері - адамдардың күнделікті тәжірибелік өмірлері мен «тәжірибелік өнерде» жатыр. Ортағасырлық мұсылман өркениетіндегі ғылымның басты компоненттерінің бірі эксперимент жасау болған. Әл Рази, Жабир ибн Хаянның эксперименттің құндылығын жоғары бағалау және өздерінің жұмыстарында көрсете білуі келесі ғалымдардың жұмыстарына зор ықпал еткен [14].

Ибн Хаянның тұжырымдауына «Ғылымда ең маңызды эксперимент жүргізу. Егер кімде-кім эксперимент жүргізбейтін болса, ол ешқашан шеберлікке жете алмайды. Сондықтан кез-келген тұжырымды дәлелдей алу қатаң да басты қағидат болуы тиіс, ондай болмаған жағдайда, бұл тұжырым ақиқат болмауы да мүмкін» [15].

Ортағасырлық кезеңде «ғылымның өндірістік қызметтері баяу ғана көрініс бере бастаған және медицина басқа ғылымдарға қарағанда өзінің терең практикалық міндеттерін көрсеткен» [16]. Ортағасырлық мұсылман әлемінде теориялық білімнің болмыспен, соның ішінде өндірістік тәжірибемен тығыз байланысының жүзеге асуын көреміз. Ғалымдардың еңбектері практиканың теорияға дейінгі логикалық және тарихи алғышарт екенін және осы теорияны дамытудың шарты екенін түсініп, зерттеу

жұмыстарын осы схема арқылы жүзеге асырғанын көрсетеді.

Мұсылман ғалымдары ғылымның көптеген салаларында алға шықты: математика, химия, медицина, астрономия, физика, оптика және т.б. араб-мұсылман ғалымдары өз есімдерін аэродинамика тарихында да қалдырды.

Ислам математиктері параллельдер теориясында үлкен жұмыс жасады. Бұл теория Евклид постулаттарына негізделген теоремалар тобынан тұрды. Ислам математиктері 500 жылдан астам уақыт бойы осы постулаттарды зерттеуді тек оларды қабылдаудың орнына дәлелдеме алу үшін жалғастырды. Алайда, бұл проблемалар XII ғасырда Еуропаға көшкеннен кейін, XVI ғасырға дейін одан әрі зерттеулер аз жүргізілді. Мұсылман ғалымдары математикалық идеялар мен қатынастарды дамытуда логиканы қолдануға ғана емес, сонымен бірге нәлді қамтитын және теңдеулерді шешуге әкелетін жұмыс істейтін сандық жүйеге де өз үлестерін қосты. Осылайша, мұсылмандар өздерінің теорияларын тексеру үшін математикалық модельдеуге және оны қолдануға әкелетін жұмысты бастады. Бұл білім мен көзқарас біртіндеп Испания мен Сицилия арқылы Еуропаға өтті.

Мұсылман қоғамдарындағы кез келген сала бойынша ғылым тарихы жөнінде еңбектер мен мәліметтердің жоқ екендігі жөнінде осы ғылым тарихы саласын зерттеген кез келген маман дәлелдей алады. Исламдағы ғылым туралы жалпы білім негізінен аудармалардан келтірілген қысқаша үзінділерден немесе Еуропаға белгілі бір қатысы бар текстерден, кездейсоқ ашылған жаңалықтардан ғана тұрады. Сонымен қатар, мұсылман өркениетіндегі ғылым салаларындағы текстерді жүйелеу, бұл текстердің қандай контекстерде жазылғандығы жөнінде зерттеу тәрізді ешқандай әрекет жасалмаған [17].

Әдебиеттер тізімі

1 Сейтахметова Н.Л., Сагикызы А., Турганбаева Ж.Ж. Исламская научная традиция и

европейская мысль // *Вопросы философии*. – 2021. - №7. – С. 72-88.

2 Кирабаев Н.С. Понятия и проблемы классической арабо-мусульманской философии // *Вестник РУДН, серия Философия*. – 2011. - №4. – С. 80-87.

3 Шангараев Р.Р. Мусульманская религиозная философия. – Казань, ИД «Меддок», 2020. – С. 252.

4 Сагадеев А. Восточный перипатетизм. – М., Марджани, 2009. – 232 с.

5 Курманғалиева Г.К. Восточно-перипатетическая рациональность: опыт философской репрезентации: монография. – Алматы, ИФПР КН МОН РК, 2014. – 276 с.

6 Kennedy E.S. *Studies in the Islamic Exact Sciences*. – Beirut, American University of Beirut, 1983. – 771 p.

7 Saliba G.A. *History of Arabic Astronomy: Planetary Theories During the Golden Age of Islam*. – NYU Press, 1995. – P. 352.

8 King D. *Islamic Mathematical Astronomy*. – London, Variorum, 1986. – 342 p.

9 Rashed R. *The Development of Arabic Mathematics: Between Arithmetic and Algebra* // *Boston Studies in the Philosophy of Science Series*. – Dordrecht, Kluwer, 1994. – 156 p.

10 Фролова Е.А. *История средневековой арабо-исламской философии* – М., Институт философии РАН, 1995.

11 Al-Khalili J. *The House of Wisdom: How Arabic Science saved Ancient Knowledge and Gave us*. – NYC, Penguin Press, 2010. – P. 302.

12 Fakhry M. *A history of Islamic Philosophy*. – New York & London, Columbia University Press, 1970. – 427 p.

13 Аль-Джанаби М. *Теология и философия ал-Газали*. – М., Марджани, 2010. – 240 с.

14 Al-Hassani S.T.S. *1000 Years of Missing Industrial History // A Shared Legacy: Islamic Science East and West*. – Universitas de Barcelona, 2008. – P. 57-82.

15 Singer C. *A Short History of Scientific Ideas to 1900*. – Oxford University Press, 1959. – P. 185.

16 Соколов В. *Средневековая философия*. – М., Высшая Школа, 1979. – 209 с.

17 Rager F.J. & Rager S.P. *The Islamic Scientific Manuscript Initiative. Towards a Sociology of the Exact Sciences in Islam // A Shared Legacy: Islamic Science East and West*. – Universitas de Barcelona, 2008. – P. 15-22.

Transliteration

1 Sejtahmetova N.L., Sagikyzy A., Turganbaeva Zh.Zh. *Islamskaja nauchnaja tradicija i evropejskaja mysl' [Islamic scientific tradition and*

European thought] // *Voprosy filosofii*. – 2021. – №7. – S. 72-88. (in Russ)

2 Kirbaev N.S. Ponjatija i problemy klasicheskoj arabo-musul'manskoj filosofii [Concepts and problems of classical Arab-Muslim philosophy] // *Vestnik RUDN, serija Filosofija*. – 2011. – №4. – S. 80-87. (in Russ)

3 Shangaraev R.R. Musul'manskaja religioznaja filosofija [Muslim religious philosophy]. – Kazan', ID «Meddok», 2020. – S. 252. (in Russ)

4 Sagadeev A. Vostochnyj peripatetizm [Oriental peripatetism]. – M., Mardzhani, 2009. – 232 s. (in Russ)

5 Kurmangaliev G.K. Vostochno-peripateticheskaja racional'nost': opyt filosofskoj reprezentacii: monografija [Eastern Peripatetic Rationality: the experience of philosophical representation Eastern Peripatetic Rationality: the experience of philosophical representation]. – Almaty, IFPR KN MON RK, 2014. – 276 s. (in Russ)

6 Kennedy E.S. Studies in the Islamic Exact Sciences. – Beirut, American University of Beirut, 1983. – 771 p. (in Eng)

7 Saliba G.A. History of Arabic Astronomy: Planetary Theories During the Golden Age of Islam. – NYU Press, 1995. – P. 352. (in Eng)

8 King D. Islamic Mathematical Astronomy. – London, Variorum, 1986. – 342 p. (in Eng)

9 Rashed R. The Development of Arabic Mathematics: Between Arithmetic and Algebra // Boston Studies in the Philosophy of Science Series.

– Dordrecht, Kluwer, 1994. – 156 p. (in Eng)

10 Frolova E.A. Istorija srednevekovoj arabo-islamskoj filosofii [History of Medieval Arab-Islamic Philosophy]. – M., Institut filosofii RAN, 1995. (in Russ)

11 Al-Khalili J. The House of Wisdom: How Arabic Science saved Ancient Knowledge and Gave us. – NYC, Penguin Press, 2010. – P. 302. (in Eng)

12 Fakhry M. A history of Islamic Philosophy. – New York & London, Columbia University Press, 1970. – 427 p. (in Eng)

13 Al'-Dzhanabi M. Teologija i filosofija al-Gazali [Theology and philosophy of al-Ghazali]. – M., Mardzhani, 2010. – 240 s. (in Russ)

14 Al-Hassani S.T.S. 1000 Years of Missing Industrial History // A Shared Legacy: Islamic Science East and West. – Universitas de Barcelona, 2008. – P. 57-82. (in Eng)

15 Singer C. A Short History of Scientific Ideas to 1900. – Oxford University Press, 1959. – P. 185. (in Eng)

16 Sokolov V. Srednevekovaja filosofija [Medieval Philosophy]. – M., Vysshaja Shkola, 1979. – 209 s. (in Russ)

17 Ragep F.J. & Ragep S.P. The Islamic Scientific Manuscript Initiative. Towards a Sociology of the Exact Sciences in Islam // A Shared Legacy: Islamic Science East and West. – Universitas de Barcelona, 2008. – P. 15-22. (in Eng)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Дамира Әлиқызы Сіқымбаева

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: alpesh_83@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7639-9252

Динара Мұхтарқызы Жаңабаева

жетекші ғылыми қызметкер, PhD, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: dinara.jan@bk.ru@bk.ru ORCID ID: 0000-0001-7718-4459

Дамира Алиевна Сихимбаева

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: alpesh_83@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7639-9252

Динара Мухтаровна Жанабаева

ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: dinara.jan@bk.ru@bk.ru ORCID ID: 0000-0001-7718-4459

Damira Sikhimbaeva

Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: alpesh_83@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-7639-9252

Dinara Zhanabayeva

Leading Researcher, PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: dinara.jan@bk.ru@bk.ru ORCID ID: 0000-0001-7718-4459

ИСЛАМ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ САНА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

¹А. Алтайқызы, ²Л.Н. Тоқтарбекова

АҢДАТПА

Бұл мақала ислам құндылықтары жүйесіндегі экологиялық сананың ерекшеліктерін зерттейді. Ислам құндылықтары адам өмірінің кең ауқымын, оның ішінде табиғат пен қоршаған ортаға деген көзқарасты қамтиды. Мақалада исламдық ілімдерден туындайтын ислам экологиясының негізгі қағидалары талданып, мұсылман қауымындағы экологиялық сана тәжірибесі қарастырылған. Зерттеу әдістемесі Құран және Хадис сияқты исламдық дереккөздерді талдауды, сондай-ақ экологиялық этика және ислам туралы академиялық еңбектерді қамтиды.

Түйін сөздер: экологиялық сана, ислам, ислам мәдениеті, экологиялық этика, табиғат, ислам құндылықтары.

^{1,2}ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Л.Н. Тоқтарбекова,
lauratoktarbekova@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:

Алтайқызы А.,
Тоқтарбекова Л.Н.
Ислам құндылықтары
жүйесіндегі экологиялық
сана ерекшеліктері // Адам
әлемі. – 2023. – №2 (96).
– Б. 152-158.

Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыру аясында AP14870599 «Халал феномені және зайырлы мемлекеттердегі экологиялық сананың қалыптасуы: салыстырмалы талдау» жобасы бойынша әзірленді.

Особенности экологического сознания в системе исламских ценностей

Аннотация. Данная статья исследует особенности экологического сознания в рамках системы исламских ценностей. Исламские ценности охватывают широкий спектр аспектов человеческой жизни, включая отношение к природе и окружающей среде. В статье производится анализ основных принципов исламской экологии, вытекающих из исламского учения, и рассматривается практика экологического сознания в мусульманской общине. Методология исследования включает анализ исламских источников, таких как Коран и хадисы, а также академические работы, посвященные экологической этике и исламу.

Ключевые слова: экологическое сознание, ислам, исламская культура, экологическая этика, природа, исламские ценности.

Peculiarities of Ecological Consciousness in the System of Islamic Values

Abstract. This article explores the features of ecological consciousness within the framework of the system of Islamic values. Islamic values cover a wide range of aspects of human life, including attitudes towards nature and the environment. The article analyzes the basic principles of Islamic ecology, arising from Islamic teachings, and examines the practice of ecological consciousness in the Muslim community. The research methodology includes an analysis of Islamic sources such as the Quran and Hadith, as well as academic works on environmental ethics and Islam.

Key words: Ecological Consciousness, Islam, Islamic Culture, Ecological Ethics, Nature, Islamic Values.

Kіpіcne

Экологиялық сана қазіргі қоғамда маңызды рөл атқарады, өйткені жаһандық экологиялық проблемалар адамзат үшін барған сайын өткір мәселеге айналууда. Табиғатты құрметтемеу және қоршаған ортаға қолайсыз әсер ету климаттың өзгеруіне, биологиялық әртүрліліктің жоғалуына, су мен ауа ресурстарының ластануына және басқа да ауыр зардаптарға әкеледі.

Діни жүйелер мен құндылықтар адамдардың қоршаған ортаға және табиғатқа деген көзқарасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Діндер адамдардың мінез-құлқы мен дүниетанымына елеулі әсер ете алатын нормалардың, құндылықтардың және этикалық принциптердің жиынтығын ұсынады. Осы тұрғыдан алғанда әлемдегі ең ірі діни ағымдардың бірі саналатын исламның исламдық этика мен ілімге негізделген экологиялық сананың бірегей ерекшеліктері бар.

Ислам – діни жүйе ғана емес, сонымен бірге мұсылман өмірінің барлық салаларын қамтитын ауқымды әлеуметтік-мәдени және өркениеттік дәстүр. Исламда табиғат Алланың берген сыйы ретінде қарастырылып, мұсылмандарға бұл сыйға мұқият қарауды бұйырған. Ислам діні Құран Кәрім мен пайғамбарлық дәстүрлерге (хадистерге) сүйене отырып, өз ізбасарларын жерді басқару және қоршаған ортаны қорғау үшін Алланың алдында жауап беруге [1] шақырады. Ислам дінінде адамды Алла Тағала жер бетіне орынбасар етіп тағайындап, оны бағып-қағуға міндетті деген ұғым бар. Бұл тұжырымдама болашақ ұрпақ үшін табиғаттың тұрақтылығы мен сақталуын қамтамасыз ету үшін мұсылмандар табиғи ресурстарды қалыпты және әділетті түрде пайдалануы керек дегенді білдіреді.

Ислам этикасы мен ілімі аясында мұсылмандардың экологиялық санасы қалыптасады. Ол әділдік, ынтымақтастық, жауапкершілік және жинақтылық сияқты құндылықтарға негізделген. Исламдағы экологиялық сана адам мен табиғаттың арақатынасын түсінуді, табиғаттың құдайлық бастауын тану мен оның ресурстарын ұқыпты пайдалану қажеттілігін

қамтиды. Осылайша, ислам құндылықтары мен ілімдері мұсылмандардың экологиялық санасының қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Ислам экологиясы этикалық принциптерге және табиғатты құрметтеуге негізделген экологиялық мәселелерді шешуге ерекше көзқарас ұсынады. Осы экологиялық сананың ерекшеліктерін және оның мұсылман қоғамдастығындағы рөлін зерттеу діни құндылықтар мен экологиялық мінез-құлық арасындағы байланысты тереңірек түсінуге, сондай-ақ ислам контекстінде тұрақты дамудың жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдіснама

Ислам құндылықтары жүйесіндегі экологиялық сананың ерекшеліктерін зерттеу үшін пәнаралық тәсіл қолданылды. Зерттеуде ислами дереккөздерге, соның ішінде Құран Кәрім мен пайғамбарлық дәстүрлерге (хадис) талдау жасалды. Экологиялық этика және ислам туралы академиялық еңбектер мен ғылыми зерттеулер де пайдаланылды. Бұл көзқарас исламның мұсылмандардың экологиялық санасы мен тәжірибесіне әсерін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім

Ислам құндылықтары табиғат пен қоршаған ортаға қамқорлық жасаудың маңыздылығын көрсетеді. Ислам экологиясы әлемді жаратушы және сақтаушы ретіндегі Құдай туралы ілімнен туындайды. Жердің қамқоршылары (халифалары) ұғымы адамның жер бетіндегі Алла Тағаланың уәзірі және табиғи ресурстарды пайдалану мен қоршаған ортаны қорғауға жауапты екендігін жеткізеді. Құранда табиғаттың сұлулығы мен үйлесімділігіне, сондай-ақ жануарлар мен өсімдіктерге орынсыз зиян келтіруге тыйым салатын көптеген аяттар бар.

Табиғаттың сұлулығы мен үйлесімділігін, сондай-ақ жануарлар мен өсімдіктерге қажетсіз зиян келтіруге тыйым салатын Құран аяттарынан мысал келтірейік:

«Күдіксіз көктер мен жердің жаратылуында, түн мен күннің ауысуында,

адам баласына пайдалы нәрселермен теңізде жүрген кемеде және Алланың көктен жаңбыр жаудырып, жер өлгеннен кейін онымен жандандыруында әрі онда әр түрлі хайуанды таратуында, желдерді және көк пен жердің арасындағы бағынышты бұлтты басқаруында әлбетте ойлаған елге (Алланың барлығы, бірлігіне) белгілер бар» [2, Бақара сүресі]. «Жердегі жүрген жандық және қанатымен ұшқан құс; (жаратылу, көректену, өмір және өлімде) сендер құсаған топтықтар. Жазуда еш нәрседен кенде етпедік. Сонан соң олар Раббыларының алдына жиналады» [2, Ән'ам сүресі].

Ислам этикасы мен тағылымы мұсылмандардың экологиялық санасында көрініс тапқан бірқатар қағидаларды қамтиды. Сондай қағидалардың бірі – адам мен табиғат арасындағы тепе-теңдік пен үйлесімділікті білдіретін ұстамдылық – «мизан» [3] идеясы. Мұсылмандар табиғи ресурстарды ысырапсыз пайдалану мен пайдаланудан аулақ болып, әділ және қалыпты пайдалануға шақырылады.

Ислам мәдениетінде экологиялық сана мұсылмандардың күнделікті тәжірибесінде көрінеді. Көптеген мұсылмандар энергияны үнемдеу, суды үнемдеу және ресурстарды тұрақты пайдалану принциптерін ұстанады. Сондай-ақ олар табиғатты қорғау бастамаларына белсене атсалысып, қоршаған ортаны тазартуға, ағаш отырғызуға бағытталған қайырымдылық шараларын өткізуде. Кейбір ислам елдерінде биоәртүрлілікті сақтау үшін қорықтар құрылуда.

Дегенмен, климаттың өзгеруі, ластануы және табиғи ресурстардың сарқылуы сияқты қазіргі экологиялық мәселелер исламдық экологиялық сана үшін жаңа міндеттер тудырады. Мұсылман қауымы бұл мәселелерге қарсы тұру үшін белсенді қдамдар жасау қажеттігін мойындайды. Мұсылман қауымы ішінде мұсылмандарға заманауи экологиялық проблемаларға бейімделуге және оларды шешуге жауапкершілікпен қатысуға көмектесетін экологиялық пәтуалар (құқықтық пікірлер) мен нұсқаулар белсенді түрде әзірленуде. Исламдық ұйымдар мен ғалымдар тұрақты тәжірибелер мен стра-

тегияларды әзірлеу және енгізу үшін халықаралық экологиялық ұйымдармен ынтымақтасады. Ынтымақтастық нақты бастамалар мен жобаларға байланысты өзгеруі мүмкін.

Исламдық ұйымдар мен ғалымдардың халықаралық экологиялық ұйымдармен тұрақты тәжірибелер мен стратегияларды әзірлеу және енгізу бойынша ынтымақтастығы аясында бірнеше ұйымды атап өтуге болады:

- Экология және қоршаған орта ғылымдарының исламдық қоры (IFEES – Islamic Foundation for Ecology and Environmental Sciences) [4] – 1986 жылы негізі қаланған ұйым, ол ислам экологиясы мен табиғатты қорғауға бағытталған. IFEES әртүрлі халықаралық экологиялық ұйымдармен ынтымақтасады және экология және ислам саласында зерттеулер жүргізеді.

- Діндер және табиғатты қорғау альянсы (ARC – Alliance of Religions and Conservation) [5] – қоршаған ортаны қорғау мақсатында әртүрлі діни бірлестіктердің, соның ішінде исламның ынтымақтастығына ықпал ететін ұйым. ARC халықаралық экологиялық ұйымдармен, үкіметтермен және басқа да мүдделі тараптармен ынтымақтасады.

- Дүниежүзі бойынша исламдық көмек (Islamic Relief Worldwide) [6] – қоршаған ортаны қорғау және табиғатты қорғау бастамаларына белсенді қатысатын халықаралық гуманитарлық ұйым. Ол тұрақты даму және климаттың өзгеруі бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру үшін басқа қоршаған ортаны қорғау ұйымдарымен ынтымақтасады.

- Ислам білім, ғылым және мәдениет ұйымы (ISESCO – Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization) [7] – Ислам әлеміндегі ғылыми және білім беру бағдарламаларымен айналысатын халықаралық ұйым. ISESCO экология және табиғатты қорғау саласындағы зерттеулерге қолдау көрсетеді және тұрақты даму стратегияларын әзірлеу үшін халықаралық экологиялық ұйымдармен ынтымақтасады.

Жалпы дін мен исламдағы экологиялық сана және құндылықтар туралы әртүрлі ғалымдардың тұжырымдары бар. Мәселен:

(1) Сейед Хоссейн Насрдың 1996 жылы жарық көрген «Дін және табиғат тәртібі (Religion and the Order of Nature)» [8] кітабы табиғат пен қоршаған ортаға қатысты діннің рөлін зерттеу болып табылады. Сейед Хоссейн Насрдың еңбегі дін мен табиғаттың қарым-қатынасы туралы іргелі зерттеуді ұсынады, діннің экологиялық контексттегі рөлін зерттейді, діни және экологиялық қоғамдар арасындағы ынтымақтастықтың жаңа жолдарын ұсынады. Бұл кітапта автор бірнеше негізгі тезистерді анықтайды:

- Табиғат туралы діни түсінік: Наср діндердің, әсіресе дәстүрлі діндердің табиғат туралы терең және құнды түсінігі бар екенін дәлелдейді. Ол діни ілімдер мен мәтіндерде табиғатқа ерекше көзқарас ұсынып, оның құдайлық бастауы мен қасиетті мәні бар екенін алға тартады.

- Экологиялық дағдарыс және дін: Автор экологиялық дағдарысты талдап, экологиялық шешімдерді әзірлеуде діни көзқарастарды қосуға шақырады. Ол діни ілімдер тұрақты тәжірибелер мен стратегияларды әзірлеу үшін негіз бола алады, сондай-ақ адамдарды табиғатқа қамқорлық жасауға шабыттандырады деп болжайды.

- Дін және табиғатпен үйлесімділік: Наср адам мен табиғат арасында үйлесімді қарым-қатынас орнатудың маңыздылығын атап көрсетеді. Ол діни ілімдер мен рухани тәжірибелердің адамдарға табиғатпен қайта қосылуға және оны қорғау жауапкершілігін алуға қалай көмектесетінін талқылайды.

- Дінаралық диалог және экология: Кітап сонымен қатар экология саласындағы әртүрлі діни дәстүрлер арасындағы қарқынды өзара әрекеттесу қажеттілігін көтереді. Наср қоршаған ортаны сақтауға бағытталған ортақ құндылықтар мен стратегияларды дамыту үшін дінаралық диалогтың мүмкіндіктері мен маңыздылығын қарастырады.

Сейед Хоссейн Насрдың осы бағыттағы басқа да бірқатар еңбектері бар – «Адам мен табиғаттың кездесуі: қазіргі адамның рухани дағдарысы (The Encounter of Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man)» [9], «Адам және табиғат: қазіргі заманғы адамдағы

рухани дағдарыс (Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man)» [10].

(2) Ричард Фольцтің 2002 жылы жарық көрген «Дүниетанымдар, дін және қоршаған орта: жаһандық антология (Worldviews, Religion, and the Environment: A Global Anthology)» [11] дүниетаным, дін және қоршаған орта арасындағы қарым-қатынасты зерттейтін эсселер мен мәтіндер жинағы. Кітаптың жалпы мақсаты – қоршаған ортаға қатысты діни және идеологиялық көзқарастардың әртүрлілігін көрсету және олардың экологиялық сана мен тұрақты даму үшін маңыздылығын көрсету. Бұл кітаптағы негізгі тұжырымдар:

- Діни және дүниетанымдық көзқарастар: Фольц әртүрлі діни дәстүрлер мен дүниетанымдық көзқарастарды талдайды, олардың табиғат пен қоршаған ортаға деген көзқарастарын зерттейді. Ол әртүрлі нанымдар мен философиялардың біздің табиғат туралы түсінігімізді қалай қалыптастыратынына және онымен қарым-қатынасымызды анықтайтынына назар аударады.

- Дін және экология: Автор діни ілімдер мен наным-сенімдердің экологиялық сана мен жауапкершілікті дамыту үшін қажет екенін айтады. Ол діни дәстүрлердің адамдарды табиғатқа қамқорлық жасауға және экологиялық мәселелерді шешуге қалай шабыттандыратынын зерттейді.

- Діндердің экологиялық мұрасы: Фольц қоршаған ортаға деген көзқарасты қалыптастырудағы діндердің тарихи және мәдени әсерін қарастырады. Ол діни мәтіндердің, рәсімдер мен тәжірибелердің әртүрлі мәдениеттер мен қоғамдардағы табиғатқа деген көзқарасына қалай әсер ететінін зерттейді.

- Дін және экологиялық қозғалыстар: Автор діни дәстүрлердің экологиялық қозғалыстармен және ұйымдармен өзара байланысын қарастырады. Ол экологиялық құндылықтарды, этика мен әрекеттерді қалыптастырудағы діннің рөлін, сондай-ақ діни және экологиялық қауымдастықтар арасындағы ынтымақтастық мүмкіндіктерін талдайды.

- Жаһандық көзқарастар: Фольц дін мен қоршаған орта арасындағы

қарым-қатынасты зерттеуде жаһандық өлшемнің маңыздылығын атап көрсетеді. Ол дүние жүзіндегі мысалдар мен тәжірибелерге сүйене отырып, әртүрлі мәдени контексттер мен дүниетанымдарды зерттейді.

(3) Розмари Хэнкоктың «Ислами экологизм: АҚШ пен Ұлыбританиядағы белсенділік (Islamic Environmentalism: Activism in the United States and Great Britain)» [12] еңбегі АҚШ пен Ұлыбританиядағы исламдық қауымдастықтардың экологиялық белсенділігін зерттейді. Автор экологиялық және тұрақты бастамаларды қолдау мен жүзеге асырудағы ислам құндылықтарының, принциптері мен ұйымдарының рөлін талдайды.

(4) «Ислам және тұрақты даму: жаңа көзқарастар (Islam and Sustainable Development: New Worldviews)» [13] кітабында Оде әл-Джаюси тұрақтылықтың әлеуметтік, адами және экономикалық өлшемдерін исламдық тұрғыдан қарастырады. Сондай-ақ ол тұтынушылық пен қалдықтарды өндіруден тыс жақсы өмірді қайта анықтайтын жаңа тұрақтылық парадигмасын қолдау үшін инновацияларды, білім жүйесін құруды және дамытуды ынталандыратын білім беру мәселесін қарастырады. Кітапта келесі негізгі ойлар айтылады:

- Тұрақты дамуға исламдық көзқарас: Автор тұрақты дамуға негіз бола алатын исламдық принциптер мен құндылықтарды талдайды. Ол Құдай алдындағы жауапкершілік, табиғи ресурстарды пайдаланудағы үнемділік пен теңгерімділік ұғымдарын, сонымен қатар қоршаған ортаны сақтаудағы адамның рөлін түсінуді қарастырады.

- Ислам және мәдени әртүрлілік: Автор мәдени әртүрліліктің маңыздылығына тоқталып, әртүрлі мәдениеттерге құрмет пен табиғатты сақтауды қамтитын ислами парадигманы қабылдауға шақырады. Ол әртүрлілік ислам құндылықтарының бір қыры екенін және тұрақты дамуға ықпал ете алатынын атап өтті.

- Жаһандық және жергілікті бағыттар: Автор жаһандық және жергілікті бағыттарды ескеретін тұрақты дамуға кешенді тәсілді ұсынады. Ол тұрақтылыққа қол жеткізу үшін әртүрлі дең-

гейлер – жеке адамнан жаһандық деңгейге дейін ынтымақтастық пен өзара әрекеттесу маңыздылығын атап көрсетеді.

- Білім берудің рөлі: Автор экологиялық сананы қалыптастыруда және тұрақты дамуға бағытталған жаңа идеялар мен тәжірибелерді дамытуда білім берудің маңыздылығын қарастырады. Ол саладағы инновациялар мен білімге тарту үшін ислам құндылықтары мен қағидаларын білім беру бағдарламаларына енгізу қажеттігін атап көрсетеді.

(5) Ричард С. Фольц, Фредерик М. Денни және Азизан Бахаруддиннің «Ислам және экология: тапсырылған сенім (Islam and Ecology: A Bestowed Trust)» [14] атты еңбегі ислам контекстіндегі экология тақырыбын қарастырады. Кітапта әртүрлі авторлар жазған әртүрлі тараулар бар, сондықтан әр автор өз тезистерін алға тартады. Төменде авторлардың әрқайсысының негізгі тезистеріне шолу берілген:

Ричард Фольц:

- Ислам мен экологияның өзара әрекеттесуі: Ислам сенімі мен ондағы әлем туралы идеялардың қоршаған ортаға және табиғи ресурстарға деген көзқарасқа қалай әсер ететінін зерттейді.

- Исламдық экологиялық этиканың рөлі: Қоршаған ортаны қорғауға және тұрақты дамуға қатысты исламның негізгі принциптері мен құндылықтарын талдайды.

Фредерик М. Денни:

- Ислам дәстүріндегі экология: Исламның табиғат пен қоршаған ортаға қалай қарайтынын түсіну үшін дәстүрлі ислам мәтіндері мен дереккөздерін зерттейді.

- Адамның Алланың алдындағы жауапкершілігі: Ол ислам сенімі мен іліміне сүйене отырып, адамның табиғатты қорғаушы және қамқоршы ретіндегі рөлін талқылайды.

Азизан Бахаруддин:

- Әйелдер және қоршаған орта: Ол әйелдердің ислам қоғамындағы орны мен олардың қоршаған ортаны қорғауға қосқан үлесі арасындағы байланысты зерттейді.

- Білім беру мен ағартушылықтың рөлі: Ол тұрақты дамуға қол жеткізу үшін мұсылман қауымы арасында эко-

логиялық мәселелер туралы білім беру және хабардар болу қажеттілігін айтады.

Жалпы Ислам дүниетанымында мұсылмандардың санасына әсер ету арқылы экологиялық мәселелерді реттеуге көмектесе алатын құндылықтар жүйесі бар. Бұл көзқарасты дәлелдеу үшін хадистерге жүгінуге болады. Қоршаған ортамен байланысты адамзаттың бүгінгі үлкен проблемасы – жаһандық климаттың жылуы. Бұл мәселені шешудің маңызды жолдарының бірі – ағаш өсіру, жерді көгалдандыру. Исламда Мұхаммед Пайғамбар жер өңдеуге барлық мұсылмандарды шақырды. Бұл туралы мағыналы хадис бар. Алла Елшісі: «Егер бір мұсылман көшет ексе немесе егіс егіп, одан адам, жануар немесе басқа біреу дәм татқан болса, ол оған садақа болады» (Имам Мүслім) [15]. Кімде-кім көшеттен жесе, мейлі ол жәндік болсын, мейлі құс болсын немесе олар қандай да бір пайда көрсе, егінші Алла Тағаланың алдында садақа жазылады. Мұның жалпы барлығына пайдасы бар.

Хадистерда Пайғамбардың жеке өзі ағаш отырғызғандығы белгілі. Ол өз қолымен Салман әл-Фарисиге 200 пальма ағашын отырғызғаны айтылады. Пайғамбар зекет ретінде Мәдинада бақтарды қалдырды. Мәдина тұрғындары осы өсімдіктің игілігін көріп, жемісін жеді. Сонымен қатар Пайғамбар өсімдіктер мен ормандарды кесуге қатаң тыйым салған. Пайғамбар тіпті соғыс жағдайында да ағаш кесуге тыйым салған. Пайғамбар сахабаларға жауды жеңуге көмектесе де ағаш кесуді болмайды деп өсиет етеді. Мысалы, хадистердің бірінде былай айтылған: «Ағаш кескеннің басын Аллаһ тозаққа жібереді» (хафиз әл-Байхаки) [15]. Бұдан бөлек, басқа да хадистерде табиғатты аялап, ысырап етуден тыйып, табиғатты қорғауға шақырады. Олар Ислам өз ізбасарларын табиғатты сақтауға шақыратын экологиялық жауапкершілікті көрсетеді.

Қорытынды

Осылайша, исламдық экологиялық сана ислам дінінің бірегей құндылықтары мен қағидаларына негізделген. Ол мұсылмандарды табиғи ресурстарды ұқыпты пайдалануға, қоршаған орта-

ны сақтауға және қазіргі экологиялық мәселелерді шешу үшін белсенді шаралар қабылдауға шақырады. Ислам экологиясы ислам контекстінде тұрақты дамуға қол жеткізу үшін құнды принциптер мен нұсқауларды ұсынады.

Ислам құндылықтары мен ілімдері мұсылмандардың экологиялық санасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Ислам экологиясы Алланың алдындағы жауапкершілік пен табиғатты құрметтеу қағидаларына сүйене отырып, мұсылмандарды ресурстарды тұрақты пайдалануға және қоршаған ортаны қорғауға шақырады. Дегенмен, заманауи экологиялық міндеттерді шешу бүкіл әлем қауымдастығының, соның ішінде мұсылман қауымының ынтымақтастығы мен күш-жігерін қажет етеді. Исламдық этика мен ілімдерге негізделген заманауи көзқарастарды дамыту, сондай-ақ мұсылмандарды экологиялық бастамаларға белсенді тарту планетамыздың тұрақты болашағын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқара алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Гусейнова Ж.О. Экологические проблемы в исламской теологии // *Религия и экология*. – 2009. – № 4. – С. 235-241.
- 2 Құран Кәрім.
- 3 Khalid F.M. The Encyclopedia of Religion and Nature. – Continuum, 2010. – P. 879-883.
- 4 About IFEEES/EcolIslam // [Электронды ресурс] URL: <https://www.ifees.org.uk/> (Қаралған күні: 04.06.2023)
- 5 Alliance of Religions and Conservation // [Электронды ресурс] URL: http://www.arcworld.org/about_ARC.html (Қаралған күні: 04.06.2023)
- 6 Islamic Relief Worldwide // [Электронды ресурс] URL: <https://islamic-relief.org/about-us/> (Қаралған күні: 06.06.2023)
- 7 Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization // [Электронды ресурс] URL: <https://icesco.org/en/> (Қаралған күні: 06.06.2023)
- 8 Nasr S.H. Religion and the Order of Nature. – Oxford University Press, 1996. – 320 p.
- 9 Nasr S.H. Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man. – Harvard University Press, 2013. – 151 p.
- 10 Nasr S.H. Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man. – Kazi Publications, 2007. – 151 p.
- 11 Foltz R.C. Worldviews, Religion, and the

Environment: A Global Anthology. – Thomson Wadsworth, 2002. – 620 p.

12 Hancock R. Islamic Environmentalism Activism in the United States and Great Britain. – Routledge, 2019. – 172 p.

13 Al-Jayyousi O.R. Islam and Sustainable Development: New Worldviews. – Gower, 2016. – 216 p.

14 Foltz R.C., Denny F.M., Baharuddin A.H. Islam and Ecology: A Bestowed Trust. – Center for the Study of World Religions, 2003. – 624 p.

15 Абдулаев М.-А. Охрана окружающей среды и растительности // [Электронды ресурс] URL: <https://islam.ru/content/veroeshenie/43293> (Қаралған күні: 06.06.2023)

Transliteration

1 Gusejnova ZH.O. Ekologicheskie problemy v islamskoj teologii [Environmental issues in Islamic theology] // *Religiya i ekologiya*. – 2009. – № 4. – S. 235-241. (in Russ)

2 Quran Karim [Holy Quran]. (in Kaz)

3 Khalid F.M. The Encyclopedia of Religion and Nature. – Continuum, 2010. – P. 879–883.

4 About IFEES/Ecolslam // [Elektronny resurs] URL: <https://www.ifees.org.uk/> (Qaralghan kuni: 04.06.2023)

5 Alliance of Religions and Conservation // [Elektronny resurs] URL: http://www.arcworld.org/about_ARC.html (Qaralghan kuni: 04.06.2023)

6 Islamic Relief Worldwide // [Elektronny resurs] URL: <https://islamic-relief.org/about-us/> (Qaralghan kuni: 06.06.2023)

7 Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization // [Elektronny resurs] URL: <https://icesco.org/en/> (Qaralghan kuni: 06.06.2023)

8 Nasr S.H. Religion and the Order of Nature. – Oxford University Press, 1996. – 320 p.

9 Nasr S.H. Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man. – Harvard University Press, 2013. – 151 p.

10 Nasr S.H. Man and Nature: The Spiritual Crisis in Modern Man. – Kazi Publications, 2007. – 151 p.

11 Foltz R.C. Worldviews, Religion, and the Environment: A Global Anthology. – Thomson Wadsworth, 2002. – 620 p.

12 Hancock R. Islamic Environmentalism Activism in the United States and Great Britain. – Routledge, 2019. – 172 p.

13 Al-Jayyousi O.R. Islam and Sustainable Development: New Worldviews. – Gower, 2016. – 216 p.

14 Foltz R.C., Denny F.M., Baharuddin A.H. Islam and Ecology: A Bestowed Trust. – Center for the Study of World Religions, 2003. – 624 p.

15 Abdulaev M.-A. Ohrana okruzhayushchej sredy i rastitel'nosti [Environmental and Vegetation Protection] // [Elektronny resurs] URL: <https://islam.ru/content/veroeshenie/43293> (Qaralghan kuni: 06.06.2023) (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Айкерім Алтайқызы жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: aikerim.altaiqyzy@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9689-4592>

Лаура Ниязбековна Тоқтарбекова жетекші ғылыми қызметкер, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

Айкерім Алтайқызы ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: aikerim.altaiqyzy@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9689-4592>

Лаура Ниязбековна Тоқтарбекова ведущий научный сотрудник, PhD, Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, Алматы, Казахстан, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

Aikerim Altaikyzy Leading Researcher, PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: aikerim.altaiqyzy@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9689-4592>

Laura Toktarbekova Leading Researcher, PhD, Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK, Almaty, Kazakhstan, email: lauratoktarbekova@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4063-8255>

АЛТЫН ОРДАДА СОПЫЛЫҚ ІЛІМІНІҢ ТАРАЛУЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

¹ Л.Е. Қызыке, ²Ө.Шобанұғлы, ³Н.А.Кенжегулов

АҢДАТПА

Соңғы жылдары Еуразия төскейіндегі түркі-мұсылман халықтарының басын құраған ірі мемлекет – Алтын Орданың діни тарихы бойынша зерттеулер көптеп жүргізілуде. Еділ бойы мен Дешті Қыпшақ халықтарының діни мен ұстанған конфессияларын зерттеудің маңыздылығы артып, осы бағыттағы ғылыми жұмыстардың қатары артып келеді. Діннің рухани, философиялық және мәдени ролін зерттеуге қызығушылықтың артуы ғылыми жұмыстардың жүргізілуіне арқау болып отыр. Исламда ең негізгі діни-философиялық бағыттардың бірі саналған – Сопылық ілімнің Алтын Орда халықтарының арасында таралуы мен оның әлеуметтік-мәдени және рухани ролін түбегейлі зерттеу ғылымдағы аса маңызды және кезек күттірмейтін тақырыптардың біріне айналып отыр. Алтын Орда мемлекетінде Ислам тарихы, оның қабылдануы мен халық санасына сіңдірілуі гуманитарлық ғылымдардың өкілдерінің назарын өзіне аударып келеді. Алтын Ордада Ислам тарихы мен руханияты бойынша зерттеулердің айтарлықтай жоғары даму деңгейіне қарамастан, ғылыми ізденістердің қажеттілігі байқалады. Соның ішінде ең өзектісі – сопылық ілімнің тарихы мен философиясы болып, бұл бағыттың Орда халықтарының санасындағы рухани құндылықтары маңызды саналады. Ұсынылып отырған ғылыми мақалада түркі дәуірінің аса ірі мемлекеті болған Алтын Ордада Ислам дінінің, оның ішінде сопылық ілімнің таралуы мен оның рухани-философиялық құндылықтары қарастырылады. Алтын Орда халқының Исламды қабылдауда және мұндағы сопылық ілімінің таралуына тарихи талдау жасалады және рухани тұрғыдан баға беріледі.

Түйін сөздер: Алтын Орда, ислам, сопылық, түркі халықтары, рухани мұра, құндылық.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

² Хожатепе университеті, Анкара, Түркия

³ Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Л.Е. Қызыке,
lyaka_kizikeeva@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Қызыке Л.Е., Шобанұғлы Ө., Кенжегулов Н.А. Алтын Ордада сопылық ілімінің таралуы және оның рухани құндылықтары // Адам әлемі. – 2023. – №2 (96). – Б. 159-167.

Распространение суфийского учения и его духовных ценностей в Золотой Орде

Аннотация. В последние годы проводится большое количество исследований по религиозной истории Золотой Орды-крупнейшего государства тюрко – мусульманских народов Евразии. Растет значимость изучения религий и исповеданий народов Поволжья и Дешт-Кыпчака, растет число научных работ в этом направлении. Растущий интерес к изучению духовной, философской и культурной роли религии обусловлен проведением научных работ. Одним из важнейших и неотложных вопросов в науке становится фундаментальное изучение распространения суфийского учения среди народов Золотой Орды и его социокультурной и духовной роли, которое в исламе считается одним из основных религиозно-философских направлений. В государстве Золотая Орда история ислама, его принятие и пропитание народным сознанием привлекают внимание представителей гуманитарных наук. Несмотря на достаточно высокий уровень развития исследований по исламской истории и духовности в Золотой Орде, наблюдается потребность в научных изысканиях. Наиболее актуальной из них является история и философия суфийского учения, важнейшими из которых являются

духовные ценности этого направления в сознании ордынских народов. В предлагаемой научной статье рассматривается распространение ислама, в том числе суфийского учения, и его духовно-философские ценности в Золотой Орде, крупнейшем государстве тюркской эпохи. Дается исторический анализ и духовная оценка распространения суфийского учения народа Золотой Орды в восприятии Ислама.

Ключевые слова: Золотая Орда, Ислам, суфизм, тюркские народы, Духовное наследие, ценность.

The Spread of Sufi Doctrine in the Golden Horde and its Spiritual Values

Abstract. In recent years, a lot of research has been carried out on the religious history of the Golden Horde, a large state that formed the head of the Turkic-Muslim peoples of Eurasia. The importance of studying the religion and Confessions of the peoples of the Volga region and Deshti Kipchak is growing, and a number of scientific works in this direction are increasing. The increase in interest in the study of the spiritual, philosophical and cultural role of religion is due to the conduct of scientific work. One of the most important and urgent topics in science is the fundamental study of the spread of Sufi doctrine among the peoples of the Golden Horde and its socio-cultural and spiritual role, which is considered one of the most basic religious and philosophical trends in Islam. In the state of the Golden Horde, the history of Islam, its adoption and immersion in the minds of the people attract the attention of representatives of the humanities. Despite the rather high level of development of research on the history and spirituality of Islam in the Golden Horde, there is a need for scientific research. Of these, the most relevant is the history and philosophy of Sufi teachings, and the spiritual values of this direction in the minds of the Horde peoples are considered important. The proposed scientific article discusses the spread of the Islamic religion, including Sufi teachings, and its spiritual and philosophical values in the Golden Horde, which was the largest state of the Turkic era. A historical analysis of the adoption of Islam by the people of the Golden Horde and the spread of the teachings of Sufism here is carried out and a spiritual assessment is given.

Key words: The Golden Horde, Islam, Sufism, Turkic Peoples, Spiritual Heritage, Value.

Кіріспе

Еуразияның төскейінде исламның таралу тарихы XIII-XV ғасырларда монғолдың ең қуатты мемлекеттерінің бірі болған Алтын Орда, яғни Жошы ұлысындағы процестермен тығыз байланысты. Ұлы Дешті Қыпшақ даласындағы көшпелілердің көп тайпалы ордалары осы бір көшпелілер империясының құрамында болып, ол орасан зор діни-конфессионалдық, тілдік, этникалық және экономикалық-мәдени қауымдастықтың «құрамдас бөлігі болды. Моңғол жаулап алуларынан кейін пайда болған әр түрлі мәдениет пен өркениеттер көп ұлтты ірі діни жүйелердің пайда болуына әкелді. XIII ғасырда Төменгі Еділ мен Ұлы Дала көшпелілері және Орталық Азияның отырықшы мұсылман өркениеттерінің дәстүрлерін өз ішіне қамтыған Алтын Орда мемлекетінде мәдениет пен өркениеттің қалыптасуы мен дамуы күрделі процесс болды. Жошы ұлысында әр түрлі діндер мен оған негізделген

мәдениеттердің тоғысуы жүріп жатты. Оның ең негізгісі – ислам діні болып, ол қоғам мен мәдениеттің дамуына ұйытқы болды. Алтын Ордада ислам діні қабылданғаннан кейін көшпелі даланың исламдануының ұзақ процесі басталып, Қазан, Астрахань, Қырым және Сібір халықтарының, қазақтар мен ноғайлардың, башқұрттар мен қарақалпақтардың діни бағытын алдын ала белгіледі.

Бұл халықтардың барлығы дерлік ислам дінін қабылдап. Діни ілім мен адамгершілік ұстанымдарға байланысты олар Сопылық ілімге бет бұрды. Соның негізінде алтын Ордаға Сопылық ілім мен оның тариқаттары таралды. Алтын Ордада негізгі халқы саналған түркілердің рухани өмірі мен философиясында Сопылықтың орны ерекше болды. Сопылық өте көп қырлы және әр текті ағым ретінде өзінің формасы мен мазмұны жағынан күрделі құрылым болып табылады. Сопылық негізінен Алтын Ордаға исламмен бірге келді деген тұжырым бүгінгі күні басым

болуда. Себебі, дамыған орта ғасырларда Исламның негізгі бағыты Сопылық ілімі болып, ол Орда халықтарының рухани даму деңгейі мен этноконфессиялық ерекшеліктеріне ықпал етті, сондай-ақ, сопылық идеология мен оның институттарының өзіндік даму жолын айқындады. Мұның барлығы, Алтын Орда мемлекетінде екі жүз жылдан астам бірге өмір сүрген көптеген халықтар мен мәдениеттердің дамуымен астасып жатыр. Осыны негізге алатын болсақ, Алтын Ордада сопылық ілімнің таралуы мен оның ерекшеліктерін анықтаудың маңыздылығын анықтаудың қажет екені айтпаса да түсінікті.

Сопылық исламның туындысы, сондықтан оның құндылықтарымен танысу үшін жазба мәдениетте көрініс тапқан ислам ілімдерінің белгілі дәстүрлері қажет. Сопылықтың түркі халықтарының рухани іліміне айналуы үлкен процес болып, Алтын Ордада Еділ бойы, Хорезм және Орта Азиядағы сияқты үлкен аймақтарда мұсылман орталықтарының ғасырлар бойы қалыптасып, дамуына күш салды. Дегенмен бұл географиялық аймақтар сопылық ілімнің дамуы үшін толықтай дайын болған аймақтар дегенді білдірмейді. Сопылық ілімнің таралуы баяу жүрді және ол халық жадына терең сіңдірілді. Жоғарыда аталған аймақтар сопылық ілім мен мәдениетті үш-төрт ғасырдан астам уақыт бойы дамытты.

Әдіснама

Алтын Ордадағы ислам дінінің таралуы бойынша кеңестік, ресейлік отандық және шетелдік ғалымдар айналысты. Ал, соның ішінде сопылық ілімнің таралу мәселесіне тоқталған ғалымдардың қатары да аз болмады. Ресейлік тарихшылардың Алтын Ордадағы діндер туралы арнайы еңбегі ерекше назар аударуға тұрарлық. Тақырыпқа қатысты ғылыми зерттеулердің егжей-тегжейлі талдауына ерекше тоқтала отырып, оларда берілген тұжырымдардың басым бөлігі күмәнсіз деуге болады. Осы орайда, зерттеу тақырыбының теориялық-

методологиялық негізінің бір бағыты ретінде Алтын Орда халықтарының исламды қабылдау процесі мен осы мәселеге қатысты жүргізілген іргелі зерттеулер басшылыққа алынды. Ұсынылып отырған ғылыми жұмыста мақаланың мазмұны көрсетіп тұрғандай, Орда халықтарының, әлемдік діндерге өтуінің тек діни аспектісіне назар аударылып, мәселені шешудің баламалы ғылыми зерттеудің тарихи, философиялық әдістері негізге алынды.

Тақырыптың теориялық және методологиялық негізін қазіргі ғылымда алға қойылған негізгі ережелер құрайды. Ислам дінінің Алтын Ордаға, ондағы түркі халықтарына таралуы – орта ғасырлардағы діни саясат тарихи процестің жемісі болып табылатын әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырылады. Жұмыстың тақырыбының методологиялық негізі ретінде – жалпы дінді және оның ішінде конфессияларды зерттеуге мүмкіндік беретін құрылымдық-функционалдық көзқарас пен ұстаным алға тартылады. Сонымен қатар, жұмыста сопылықтың таралуы және халық санасына сіңдірілу процестері мен құбылыстарының ерекшеліктерін тереңірек зерттеу үшін зерттелетін объектінің ішкі байланысын анықтауға және бағалауға, оны интегралдық фактор ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін жүйелік зерттеу әдісі қолданылды. Сондай-ақ логикалық, тарихи және басқа да жалпы ғылыми зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеу жұмысының мазмұны гуманитарлық ғылымдардың принциптеріне негізделді. Сонымен қатар зерттеу барысында мәселе жүйелі түрде талдау жасалып, бұл Алтын Ордада түркілер арасында сопылықтың дамуы, оның таралу жолдарын, әлеуметтік өзгерістер мен үрдістерді, түркі халықтарында руханияттың деңгейін анықтауға мүмкіндік жасады. Жұмыс барысында белгілі дәрежеде тарихи зерттеу әдістері де қолданылды. Ол әсіресе исламның, сопылықтың Алтын Орда халықтарында, қазіргі Қазақстанмен шекаралас елдердегі таралу жағдайы туралы тарихи

мәліметтерді пайдалануға негізделді. Зерттеудегі басты методологиялық ұстанымы ретінде соңғы жылдары ғылымда болып жатқан өзгерістер мен жаңа принциптер мен әдістер, көзқарастар негізге алынды. Исламның таралуы тарихының теориялық мәселелері, сопылықтың тағдыры, түркілер арасындағы рухани ахуал жұмыстың негізгі бағыт-бағдарын айқындады.

Негізгі бөлім

Ислам дінінің Алтын Орда мемлекетінде таралуы мемлекет тарихында жүргізілген негізгі діни және конфессиялар процестердің бірі саналады. Ол бойынша көптеген зерттеулер жүргізіліп, олардың басым бөлігі Алтын Орда мемлекетінде діни тарихты көрсетумен шектелді. Қазіргі кезде тарихшылар мен қоғамтанушы ғалымдар және дінтанушылар мен философтар ендігі кезекте ислам дінінің діни құндылықтары мен тәрбиелік мәнін, көрсетіп, соның қатарында сопылық ілімнің мәдени рөлі мен ерекшеліктерін көрсетіп келеді. Мұның өзі ғылымда жаңа тұжырымдардың қабылдануына себепкер болып, Алтын Орда қоғамында ислам діні мен оның философиялық жолы жаңа қырынан толығуда.

Тарихи уақыттың өзіндік даму жолымен көрсетілетін болса, Алтын Орданың құрылуынан бастап-ақ орда хандарының исламға деген ұстанымы мен көзқарасы жоғары болды. Солардың бірі ретінде Берке ханның Исламға деген көзқарасы жоғары болып, ол оны берік ұстанды. Берке ханзада жас кезінде Худжанд қаласында мұсылман имамдарының бірінен Құран оқыды. Ол Бұхарадағы ислам ғұламаларына барып, олармен көп әңгімелескен. Ибн Халдун мен әл-Айнидің айтуынша, Жошы ұрпақтарының монотеизмге өтуі сонда болған. Берке ислам дінін Наджм ад-дин Кубраның шәкірті сопы шейх Шамс ад-дин (Саиф ад-дин) әл-Бахерзиден қабылдады. «Ибн Халдун, әл-Айни және басқалары сияқты араб тарихшылары Берке ханды ислам дінін қабылдаған

атақты Бұхара шейх әл-Бахерзи шейхпен кездесуге арнайы келген оны мешіт қақпасының алдында тұруға мәжбүрлегенін айтады. Қабылдағанға дейін оның үйіне үш күн қалдырды. Берке хан сияқты құдіретті билеуші (ол кезде әлі де ықпалды ханзада) ханның қорланған қадір-қасиетін сезініп, сол арқылы өзінің бүкіл мұсылман әлемі алдында исламның беделіне деген құрметі мен таңданысын баса білді... Берке хан ақылды, көрегендігі соншалық, ол өзінің жеке хандық мақтаныш сезімін саяси есептен тыс басып кете алды» [1, 81-82 бб.] деп көрсетілген.

Берке ханның замандасы болған Сирадж ад-дин әл-Жүзжанидің айтуынша: «Берке хан исламды Сейф ад-Дин Бахарзидің қолынан қабылдады» деп есептесе, XIV ғасырдағы араб авторлары. Ибн Халдун мен әл-Айни: «Берке Бұхарада мұсылман ғұламаларын аралап, олармен сөйлесіп, сонда ол Наджм ад-Дин Кубраның шәкірті сопы шейх Шамс ад-Дин әл-Бахарзиден де исламды қабылдады» [2, 368-370 бб.] деп жазды. Келесі кезекте, тағы бір ортағасырлық зерттеуші Әл-Омаридің айтуынша, Беркенің мұсылмандықты қабылдауы Мөңке ұлы хан болып жарияланған құрылтайдан Моңғолиядан Еділ бойына қайтып келе жатқан кезде болған дей отырып, оның жылын 1251 деп көрсетеді. Беркенің таққа отырғанға дейін ислам дінін қабылдағанын 1253 жылы Хан Батудың сарайында болған францискандық монах В. Рубрук атап өтіп, «Берке өзін мұсылман деп санап және өз сарайында шошқа етін жеуге рұқсат бермейді» [3, 117-118 бб.] деп сипаттаған.

Кейінірек, Берке мен оның әулетінің белсенді азаматтары Бұхараға барған. Кейіннен шамамен 1257 жылы Берке хан атанған соң осы қаланың көрнекті ғұламаларына құрмет көрсету және құрмет көрсету мақсатында Бұхарға қайта барады. Хан Беркенің бұл қажылығында оның тәлімгері Сейф ад-Дин Бахарзидің (1261 жылы қайтыс болған) Хорезмнің беделді шейхы Ахмед ибн Омар Абул-Джаннаба Наджм ад-дин әл-Кубра әл-Дәжмәд-

Дин әл-Кубра әл-Дәжмәннің тірі аз ғана мүридтерінің қатарында болғаны назар аудартады. Хивай әл-Хорезми, сопылық ілімнің теоретигі әрі практигі, «Кубрауи» сопылық тариқасының негізін қалаушы, біздің заманымызға дейін Хорезмде өте танымал болған. Бұл әулиені қастерлеу оның халық нанымдарына өте жақын сопылық ағымын дамытудағы белсенділігімен ғана емес, оны монғолдардың Үргенішті (Гурганж) алу кезіндегі Шыңғыс хан әскерлерімен соғыста ерлікпен қаза табуымен де байланысты болғаны жағдайды барынша күрделендірді.

Шығармашылық өмірде қалыптасқан атау мен терминологиялық базада әл-Кубра «теологияның шамшырағы» және «ғазы» (жауынгер және сенім үшін шейіт) ретінде көрінеді, қайтыс болғаннан кейін оны ханаканың жанына жерледі. Қазірдің өзінде, шамасы, 1250 жылдары. оның жерленген жері зиярат ететін орынға айналды. Сол сияқты, Ибн Баттута Наджм ад-Дин Кубраның қабірі туралы былай деп жазады: «Хорезмнен шыға берісте ең үлкен әділдердің бірі шейх Наджм ад-Дин әл-Кубрдың қабірінің үстіне алынған кішігірім орын бар. Онда осында келіп және жол-жөнекей өтіп бара жатқандарға ауызашар әзірлейді».

Берке хан Алтын Орда билеушілерінің арасынан исламға қызығушылық танытқан негізгі билеушілердің бірі болды. Ол Сопылық жолды алғаш насихаттаған тариқат өкілдерінің ілімімен таныс болды. Осы тұста Беркенің қандай да бір сопылық тариқатын терең ұстанушы болғанын дәл айту қиын. Бірақ оның тұсында сопылық қауымдардың (таиф) Алтын Орда қоғамына біртіндеп енуінде фактісін жоққа шығаруға болмайды. Мұнда негізгі фактор сопылық жолдың енуінен бұрын исламның таралуы туралы мәліметтер басты назарда болып отыр. Орда хандары расында да исламға деген махаббаты ерекше болды. Оның басты мысалдарының бірі – Берке ханнан кейін 16 жыл бойы орда тағында отырған Меңгу Темір ханның исламды қабылдағаны туралы мәліметтер

келтіріледі. Ал ол қайтыс болғаннан кейін Сарай тағын иеленген інісі Тұда Мөңке ханның Исламды қабылдағанын және өзіне Мысыр сұлтанынан мұсылманша есім сұрағанын араб авторлары баяндайды. Тіпті, оның мемлекеттің маңызды істерінен бас тартып, сопылық жолға түскені жөнінде айтылады. Ал 4-5 жыл билеуші болған Тұла Бұқа ханның Ислам дініне қатысы саясаты жөнінде тарихи мәліметтер аса көлемді емес [4].

Мұнда әрине кейбір Орда хандарының исламды қабылдауы мен ұстануы туралы тұжырымдық мәселелер тууы әбден мүмкін. Себебі, әрине орта ғасырлық мемлекеттерде халықтан бұрын дінді мемлекет басшысының қабылдауы маңызды болып саналды. Осы тұста концептуалды тұрғыдан алғанда зерттеудің басты нүктесі көбінесе үстірт, синкретикалық немесе шынайы емес тұжырымдардың ұсынылуы көшпелілердің діни ұстанымдары туралы жан-жақты болжамдар тудырады. Бірақ бұл белгілі бір дәрежеде исламның көшпенділердің ішкі әлеміне берген рухани артықшылықтарын мойындаудың салдары болуы мүмкін. Қазіргі кезде отандық және ресейлік тарихшылар [5] мен қоғамтанушы ғалымдар көлемді тарихи материалдарды жинақтай отырып, негізгі тұстарға тоқталып, онда исламның таралуының алғышарттары, сыртқы саяси аспектілерін, Алтын Ордадағы исламның рөлін зерттей отырып, соның негізінде Жошы Ұлысында ислам дінінің тарауындағы сопылық тариқаттар мен этноконфессиялық қауымдастықтың қалыптасуын көрсетуде.

Алтын Орда қоғамында Сопылық адамгершілік пен руханияттың негізгі және тиімді тетіктерінің бірі бола отырып, ол рухани өмірде маңызды рөлге ие болды және қоғамдық ойдың әртүрлі ағымдарын қамтыды. Дегенмен, сопылық тариқаттардың дамуының бастапқы кезеңінде ортақ қасиет діни сенім мәселелерінде жауынгерлік ымырасыздық тәжірибесі болды. Алтын Орда дәуірінен бізге жеткен философиялық және әдеби шығармаларға қарағанда, олар сопылық

мотивтермен қаныққан, ал оларда айтылған этикалық және әлеуметтік идеал өте жоғары болды және үлкен өзін-өзі жоққа шығаруды және шешуші талапты қажет етті.

Жошы ұлысында сопылардың арасында әулиелер культі мен наным-сенімі үшін жауынгерлер туралы аңыздардың кең таралуы ғажап емес. Жошы Ұлысында Әли мен Ескендір Зул-Қарнайн сияқты жалпы мұсылмандық жауынгер әулиелерден басқа ең құрметтілердің қатарында өздерінің жергілікті әулиелері, мысалы, Наджм ад-Дин әл-Кубр және т.б. тарады. Сонымен бірге олардың ізбасарлары ықпалды тарикаттар мен діни бауырластықтарды құрады, мысалы, әл-Кубраның ізбасары, Ибн Баттутамен кездескен Сайф ад-Дин Ибн Асаба Кубравия бауырластығының ұстазы болды. Бәлкім, сопылық тарикаттардың барлық жақтастары сенім үшін қарулы күреске тікелей қатыспаған шығар, бірақ, біріншіден, олардың аз болғаны анық, өйткені олар туралы мәліметтер әртүрлі дереккөздерде де, соның ішінде фольклорлық сипатта да сақталған [6].

Тұла Бұқа ханнан соң билікте болған Тоқты ханның кезінде Исламда даму кідіріп қалғандай болды. Оның тұсында мемлекет халқы әр түрлі діндерді ұстанып, онда исламға мемлекет тарапынан арнайы қолдау болған жоқ. Мемлекетте исламның дамуы мен оның ішінде Сопылық жолдың қанат жаюы Тоқты ханнан кейін билікте болған Өзбек ханның кезінде орын алды. Өзбек ағасы Тоқта қайтыс болғаннан кейін 1312 жылы хан болды. Өзбек ханның билігі өте ұзақ болып, ол - Ұлы Орданың ең жоғары гүлденген кезеңі болды. Бұл экономиканы қалпына келтіру, қала өмірінің өсуі, соның ішінде қалалық исламдық инфрақұрылымды құру сияқты прогресті көрсетті.

Сырттай қарағанда Алтын Ордада исламдану процесі басқа ұлыстарға қарағанда басқаша көрінеді. Жошы ұлысында сопылық ілімді таратуда және оның рухани маңыздылығының артуында Сайид-Ата (Сейіт ата) мен оның «серіктерінің» қызметі ерекше

болды. Бұл туралы араб саяхатшысы Ибн Баттутаның еңбегіне қысқаша шолу жасаған жөн. Өзбек хан тұсында осы бір ортағасырлық түркі-монғол мемлекетінің бірқатар аудандары мен қала орталықтары пайда болды. Діни орындарда сопылықтың қадір-қасиеттері жайлы айтылды. Қоғамда мұсылман дін қайраткерлерінің ішінде сейіттердің есімдері де жиі аталды, өйткені олардың осы сопылықтың таралуында қызмет еткен. Бұл мағлұмат Өзбек хан тұсындағы Жошы ұлысының исламдануын неғұрлым егжей-тегжейлі түсінуге мүмкіндік беретіндігімен маңызды, өйткені бұл процесте кейбір сейіттер мен олардың сопылық топтармен байланысқан серіктері маңызды рөл атқарды.

Әулие Сейіт-Ата Өзбек хан есімін «Сұлтан-Мұхаммед Өзбек хан» деп атаған» [2, 207 б.]. Өзбек ханның ислам дінін қабылдауындағы Сейіт-Атаның рөлі туралы бұл мәліметтер Ұлықбектің «Тарих-и улус-и арба-и» кітабына барып тіреледі, өйткені мұнда мұнымен байланысты мәтін келтірілген [7, 225–226 бб.]. Бұл жерде Өзбек ханның ислам дінін қабылдағаны үшін берілген күн, нақты болмағанымен, бірақ бұл ақпараттың өзі назар аударуға тұрарлық, өйткені ол Хан Өзбектің ислам дінін қабылдауындағы сопылық топтардың рөлін ашып көрсетеді.

Мұсылман уағыздаушылардың сопылық немесе православиелік прозелитизмі, әрине, монғол ұлыстарының саяси және экономикалық өмірінің материалдық саласымен тығыз байланысты болды. Алайда хандар тарапынан конфессиялық бағытты өзгертуге байланысты прагматикалық артықшылықтарды мойындау басқа діндермен салыстырғанда исламның рухани артықшылықтарын жүзеге асырудың бастапқы себебі емес, салдары болуы мүмкін. Егер араб және парсы жылнамалары көшпелілердің исламдану процестерін бейнелейтін болса, монғол хандарының дінге келуін Құдайдың алдын ала белгілеуінің біршама тенденциялы және, өкінішке орай, үзік-үзік бейнесін берсе, басқа

әлемдік конфессиялардың өкілдері баламаға қатысты оптимизмді көрсетеді. Монғол билеушілерінің діни жанашырлығы, осылайша көшпелілер арасында параллельді және одан кем емес белсенді прозелитизмнің бар екенін көрсетеді [8].

Исламның дәстүрлі таралу аймақтарында ғана емес, сонымен қатар Төменгі Еділ бойы мен Қырымда да исламның институционализациялану процесінің тағы бір көрінісі Еділ бойында, Хорезмде және Хорезмде сопылық орындардың (ханака, рабаттар) кең таралуы болды. Исламдағы мистикалық бағыт ретіндегі сопылық ілімнің мәні әл-Фазали мен оның ізбасарларының еңбектерінде көрініс тапты. Еуразияның түркі елдерінде Ахмет Ясауидің уағыздары мен еңбектерінің арқасында сүнниттік бағыт дамыды. Әсіресе, мазарлардың маңында орналасқан ханакалар салу Алтын Ордада Өзбек хан мен оның ұрпақтары тұсында кеңінен таралып, ханакалар адамдардың рухани беделі мен әлеуметтік беделі күрт өскен кезде салынды. Кейбір ханакалар бай вақфтарды, қаржылай жәрдемақы алып, хандардың өздері қамқорлығында болды, мысалы, Өзбек ханның нұсқауымен қайта салынған Наджм ад-Дин әл-Кубраның жерленген жеріндегі қабірді орнын айтуға болады. Әр жылдары хандар сарайында шейхтер әл-Бахерзи, Сейіт-Ата және басқалар айтарлықтай ықпал етті. Яғни, киелі орындар мен әулие-әмбилер қорымдары (мазарлар) жанынан құрылған сопылық ханакалар еліміздің әр өңірінде ислам дінінің таралу ошақтары қызметін атқарған.

Осы тұста Орда халқының құрамында ислам мен сопылықтың кең таралуын бақылауында ұстаған атақты Жәнібек ханның қызметі ерекше. 1342-1357 жылдары билік құрған Өзбек ханның ұлы Жәнібек әкесінен де үлкен «исламшыл» болғанына назар аударған жөн. Бұл туралы Муин ад-Дин Натанзидің еңбектері куә болып, онда «Өзбек ұлысын бүкіл ислам дінін қабылдаған, пұттардың ғибадатханаларын қиратып, көптеген мешіттер мен медреселер

тұрғызған және салған» Жәнібек екенін көрсетеді [9, 390 б.].

Алтын Орда хандарының күшейген кезінде кең тараған Ислам мен сопылық жол шындығында Жошы Ұлысында, әсіресе түркі халқының көшпелі бөлігінде Ясауия тариқатының ықпалы басым болды. Алтын Ордада кең тараған сопылықтың тарихи тамыры әрине Орталық Азиямен байланысты екенін көрсетті. Ахмет Ясауи тариқаты Алтын Ордада кең тарады. Сонымен қатар, Кубравияның сопылық бауырластығының ілімі де тарады. Нежметдин әл-Кубраны сопылық ілімнің негізін салушы атақты теоретигі және практик деп аталады. Осыны ескере отырып, сопылық ілімнің Алтын Орда қоғамында маңызды рөл атқарғанын жоққа шығару дұрыс болмас еді. Көбінесе сопылық ілім Алтын Орда билеушілерінің сарайының қамқорлығына ие болды. Алтын Орданың көптеген хандары сопылық шейхтердің жетекшілігімен ислам дәстүрлерін үйренді.

Осылайша, Берке хан исламды Надж ад-Дин Кубраның шәкірті сопы шейх Сейф ад-Дин әл-Бахарзиден қабылдады; Өзбек хан – түркістандық шейх Сейіт-Атаның ықпалында, Ясауия тариқатын ұстанған. Жәнібекті шейх Шариф ибн 'Абдулхамид тәрбиелеген. Кубравия тариқатының ізбасарлары бастапқыда Иран өркениетіне ұшыраған түрік-иран тектес отырықшы халық болған Орталық Азияда негізгі рөл атқарды. Бірақ бұл тариқаттар туралы айтатын болсақ, біз бұл сопылық бауырластықтардың белгілі нысаны бойынша соңғы түрінде тек XIV-ші ғасырдың аяғы мен - XV-ші ғасырдың басында қалыптасқанын есте ұстауымыз керек. Деректерден сопылық ілімнің бір шейхтен екінші шейхке қалай өткені туралы әңгімелерді таба аласыз. Сондықтан XIV ғасырдың бірінші жартысындағы тариқаттар туралы айтқанда, сопылық бағыттардың кейбірін ғана есте сақтау керек сияқты.

Алтын орда халықтары арасынан Сопылықты қабылдаған ұлттар мен әулеттердің түрлері әр түрлі болды. Әрине, Сопылықты аумақтық негізде бөлу

дұрыс болмайды, өйткені сопылар әр түрлі ұлт өкілдері болғандықтан, сопылық ілім қандай да бір белгілі бір іліммен шектелмеген, оның негізгі мақсаты адамды рухани құндылықтарды меңгеруге үйрету болып табылады. Сонымен қатар, ол кемелдік принципі адамның өзін-өзі моральдық жағынан жетілдіру болып, бұл ретте ақиқатты ұғыну, Алламен тілдесу түсіндіріледі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ислам дінінде Сопылық бағыттың Алтын Орда мемлекетінің аумағында таралуы және осы ілімнің Орда халқының санасына сіңдірілуі мен оның дамуы аса ірі идеологиялық және философиялық мәнге ие болды. Орда халқының исламның осы бір маңызды бағытын қабылдап, оны өзінің күнделікті өмірімен байланыстыруы халықтың исламға деген махаббатының тереңдігін сипаттады. Ислам мен оның ішінде сопылықтың таралуы ұзақ процесіті қамтыды. Алтын Орда халқының арасында өзге діндердің болуы және сонымен қатар сопылықтың таралуы мұнда үлкен мәдениеттер мен дәстүрлердің болғанын және олардың өзара соқтығысуын сипаттайды. Мұның өзі саяси, мәдени және өркениеттік тұрғыдан алғанда Алтын Орда мемлекетінің империя дәрежесінде болғанын айқын көрсетеді. Орда халқы арасында сопылық ілімнің таралуы мәдениеттің, дәстүрдің қоғам тәрбиесі мен санасының белгілі бір деңгейге көтерілуіне ықпал етті. Басты қорытындылардың бірі Алтын Орда ислам діні мен оның ішінде Сопылық ілімнің келесі ұрпаққа «жеткізуші көпір» ретінде тарихта қалды.

Әдебиеттер тізімі

1 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. - М.-Л., Изд-во АН СССР, 1950. - 505 с.

2 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 2. - М./Л., Изд-во Академии наук СССР, 1941.

3 Джованни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествия

в восточные страны. Книга Марко Поло. Сборник. - М., Мысль, 1997. - 378 с.

4 Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. - Алма-Ата, Ғылым, 1992. - 296 с.

5 Малов Н.М., Малышев А.Б., Ракушин А.И. Религия в Золотой Орде. - Саратов, Издательство Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского, 1998. - 127 с

6 Васильев Д.В. К вопросу о роли суфизма в исламизации Золотой Орды // Гуманитарные исследования. - Астрахань, 2003. - № 6. - С. 19-24

7 Мирзо Улугбек. Тұрт улус тарихи. - Ташкент: «Чўлпан» нашриёти, 1994.

8 Хаутала Р. Исламизация Джучидского и Хулагуидского улусов в сравнении: точки зрения мусульманских и христианских источников // Золотоордынское обозрение. - 2018. - Т. 6. - № 4. - С. 676-695.

9 Золотая Орда в источниках. Т.1. Арабские и персидские сочинения. - М., 2003.

Transliteration

1 Grekov B.D., Jakubovskij A.Ju. Zolotaja Orda i ejo padenie [The Golden Horde and its Fall]. - M.-L., Izd-vo AN SSSR, 1950. - 505 s. (in Russ)

2 Sbornik materialov, odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Tom 2. - M./L., Izd-vo Akademii nauk SSSR, 1941. (in Russ)

3 Dzhovanni del' Plano Karpini. Istorija mongalov. Gil'om de Rubruk. Puteshestvija v vostochnye strany. Kniga Marko Polo [Giovanni del Plano Carpini. History of the Mongols. Guillaume de Rubruk. Travels to Eastern countries. Marco Polo book]. Sbornik. - M., Mysl', 1997. - 378 s. (in Russ)

4 Utemish-hadzhi. Chingiz-name [Chingiz-name]. - Alma-Ata, Gylm, 1992. - 296 s. (in Russ)

5 Malov N.M., Malyshev A.B., Rakushin A.I. Religija v Zolotoj Orde [Religion in the Golden Horde]. - Saratov, Izdatel'stvo Saratovskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. G. Chernyshevskogo, 1998. - 127 s. (in Russ)

6 Vasil'ev D.V. K voprosu o roli sufizma v islamizacii Zolotoj Ordy [On the question of the role of Sufism in the Islamization of the Golden Horde] // *Gumanitarnye issledovanija*. - Astrahan', 2003. - № 6. - S. 19-24. (in Russ)

7 Mirzo Ulugbek. T'urt ulus tarihi [The history of the four ulus]. - Tashkent: «Ch'ylpan» nashri-joti, 1994. (in Russ)

8 Hautala R. Islamizacija Dzhuchidskogo i Hulaguidskogo ulusov v sravnenii: tochki zrenija musul'manskih i hristianskih istochnikov [Islamization of the Juchid and Hulaguid ulus

in comparison: points of view of Muslim and Christian sources] // *Zolotoordynskoe obozrenie*. - 2018. - Т. 6. - № 4. - С. 676–695. (in Russ)

9 Zolotaja Orda v istochnikah [The Golden Horde in the Sources]. Т.1. Arabskie i persidskie sochinenija. - М., 2003. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Қызыке Ләззат Еділбайқызы* PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, email: lyaka_kizikeeva@mail.ru
- Өзқұл Шобанұғлы* халық білімдері кафедрасының меңгерушісі, профессор, PhD, Хожатепе университеті, Анкара, Түркия, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1409-4197>
- Нурмухамед Амантаевич Кенжегулов* Нұр-Мубарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы, Қазақстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6698-6640>
- Кызыке Ляззат Едильбаевна* PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, email: lyaka_kizikeeva@mail.ru
- Озкул Чобаноглы* заведующий кафедрой турецкой фольклористики, профессор, PhD, Университет Хаджеттепе, Анкара, Турция, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1409-4197>
- Нурмухамед Амантаевич Кенжегулов* Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Алматы, Казахстан, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6698-6640>
- Lazzat Kzyzke* PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, email: lyaka_kizikeeva@mail.ru
- Ozkul Cobanoglu* Head of the Department of the Turkic Language and Literature, Professor, PhD, Hacettepe University, Ankara, Turkey, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1409-4197>
- Nurmukhamed Kenzhegulov* Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Kazakhstan, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6698-6640>



РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ

¹М.Н.Джумагельдинов, ²Р.Т.Алимбаева, ³Р.Ш.Сабинова,
⁴А.Э.Есимова, ⁵Р.Е.Садыканова

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются религиозные ориентации казахстанской молодежи в контексте современной жизни. Современная жизнь характеризуется возрастанием роли религии в обществе и усилением ее влияния на сознание, мировоззрение, систему жизненных ценностей и религиозных ориентаций людей, в особенности, молодежи. Все больше молодых людей в нашей стране обращаются к религии и считают себя верующими. В связи с этим возникает вопрос, каковы истинные мотивы обращения молодых людей к религии и как она влияет на их поведение и жизнь? Целью нашей работы является изучение религиозных ориентаций современной казахстанской молодежи. Нами был проведен опрос «Религиозные ориентации» по методике И.М. Богдановской среди молодежи в возрасте от 16 до 28 лет, проживающей в Карагандинской области, который выявил, что основным мотивом обращения молодежи к религии является «поиск идеала и духовная пустота». Анализ полученных результатов показал, что у современной казахстанской молодежи внешняя религиозная направленность преобладает над внутренней религиозной направленностью, что они относятся к религии не как к ценности, а как к средству, используемому ими в проблемных ситуациях.

Ключевые слова: религия, молодежь, религиозность, религиозные ориентации, самоопределение, самореализация, социальная неопределенность, экзистенциальный вакуум, духовно-нравственные идеалы и ценности.

^{1,2,3,5}Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан

⁴Южно-Казахстанский университет имени М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

Автор-корреспондент:
М.Н.Джумагельдинов,
jummar@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Джумагельдинов М.Н.,
Алимбаева Р.Т.,
Сабинова Р.Ш., Есимова А.Э.,
Садыканова Р.Е.
Религиозные ориентации
современной казахстанской
молодежи // Адам әлемі.
– 2023. – №2 (96).
– С. 168-180.

Исследование проводилось в рамках грантового научного проекта №1409-ФС-23.

Қазіргі қазақстандық жастардың діни бағдарлаулары

Аннотация. Мақалада қазақстандық жастардың діни бағдарлары қазіргі өмір контекстінде қарастырылады. Қазіргі өмір діннің қоғамдағы рөлінің өсуімен және оның жастардың санасына, дүниетанымына, өмірлік құндылықтар жүйесіне және діни бағдарларына ықпалының күшеюімен сипатталады. Бір жағынан, жастар өзін-өзі анықтауға және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылса, екінші жағынан, оларды дінге бет бұруға мәжбүрлейтін әлеуметтік белгісіздік жағдайына тап болады. Осыған байланысты жастардың дінге бет бұруының шынайы себептері қандай және олардың мінез-құлқы мен өміріне қалай әсер етеді деген сұрақ туындайды. Жұмысымыздың мақсаты – қазіргі қазақстандық жастардың діни бағдарларын зерттеу. Біз Қарағанды облысында тұратын 16 мен 28 жас аралығындағы жастар арасында И.М.Богдановскаяның әдістемесі бойынша «Діни бағдарлар» сауалнамасын жүргіздік, онда жастардың дінге бет бұруының негізгі мотиві «Идеал іздеу және рухани қуыс». Алынған нәтижелерді талдау қазіргі қазақстандық жастар арасында ішкі діни бағытқа қарағанда сыртқы діни бағыттың басым екенін, олардың дінге құндылық ретінде емес, проблемалық жағдайларда қолданылатын құрал ретінде қарайтынын көрсетті.

Түйін сөздер: дін, жастар, діндарлық, діни бағдарлар, өзін-өзі анықтау, өзін-өзі жүзеге асыру, әлеуметтік белгісіздік, экзистенциалды вакуум, рухани-адамгершілік мұраттар мен құндылықтар.

Religious Orientations of Modern Kazakhstani Youth

Abstract. The article examines the religious orientations of Kazakhstani youth in the context of modern life. Modern life is characterized by the growing role of religion in society and the strengthening of its influence on the consciousness, worldview, system of life values and religious orientations of young people. On the one hand, young people strive for self-determination and self-realization, and on the other hand, they face a situation of social uncertainty, forcing them to turn to religion. In this connection, the question arises, what are the true motives for turning young people to religion and how does it affect their behavior and life? The purpose of our work is to study the religious orientations of modern Kazakhstani youth. We conducted a survey "Religious orientations" according to the method of I.M. Bogdanovskaya among young people aged 16 to 28 years old living in the Karaganda region, which revealed that the main motive for turning young people to religion is "the search for an ideal and spiritual emptiness". The analysis of the obtained results showed that the external religious orientation prevails over the internal religious orientation among modern Kazakhstani youth, that they treat religion not as a value, but as a means used in problem situations.

Key words: Religion, Youth, Religiosity, Religious Orientations, Self-Determination, Self-Realization, Social Uncertainty, Existential Vacuum, Spiritual and Moral Ideals and Values.

Введение

Современная жизнь характеризуется социальной неопределенностью, размыванием возрастных, гендерных, профессиональных, этносоциальных, конфессиональных и культурных границ, деперсонализацией, разобщенностью и фрагментарностью личности, что приводит к тому, что человек становится дезориентированным и ощущает себя одиноким, потерянным и несчастным в мире. «Человек ни в чем не укоренен, лишен прочного основания, растерян» [1, с. 31]. Особенно это касается молодежи, испытывающей экзистенциальный кризис делать выбор и нести ответственность за него, испытывая при этом тревогу и страх перед будущим. Поэтому она обращается к религии, стремясь найти опору в ней.

Религия всегда играла важную роль в жизни человека и общества, особенно в критические, переходные или переломные периоды истории, когда происходила смена социально-экономических формаций, разложение политических институтов и трансформация духовно-нравственных ценностей и идеалов, поскольку помогала человеку пережить тяжелые времена с наименьшими потерями. Особенно возросло влияние религии на общество в настоящее время, в связи с экзистенциальным кризисом, потерей смысла жизни и дисгармонией. Дисгармония человеческого бытия порождает потребности в системе ориентаций и жизненных ценностей.

Одной из таких потребностей, характеризующих современную эпоху, является потребность в религии. Религия занимает важное место в жизни человека и общества, влияя на его мировоззрение, жизненные установки, духовные ценности и нравственные идеалы. Нужда в системе ориентации и служении внутренне присуща человеку, проявляясь в его жизни с разной степенью интенсивности – считает Э.Фромм. По его мнению, «нет такого человека, у которого не было бы религиозной потребности – потребности в системе ориентации и объекте для служения» [2, с. 160]. Особенно остро эта потребность проявляется, когда человек одинок, переживает внутреннюю пустоту или состояние «экзистенциального вакуума», которое описал В.Франкл. Согласно Франклу, современные люди «страдают от глубокого чувства утраты смысла жизни, которое соединено с ощущением пустоты» [3, с. 24]. Именно, осознание бессмысленности жизни, внутренней пустоты или экзистенциального вакуума вынуждает человека обратиться к религии и к Богу.

Религия всегда выступала как одна из форм духовной жизни человека и общества, заполняющая внутреннюю пустоту и придающая жизни абсолютный смысл и высшую нравственную ценность. «Религиозная вера – это сознание тождества последних глубин бытия с абсолютным совершенством, благостью и блаженством, есть то последнее проникновение в тайну бытия, которое спасает нас от ужаса жизни» [4, с. 191] – отмечал С.Л.Франк.

Особенно эта проблема актуальна для современной молодежи, которая находится в активном поиске самих себя, стремится к самоопределению и самореализации, переживает духовный кризис, вызванный противоречиями между глубинными потребностями личности и социальными условиями. Кризис идентичности, неудовлетворенность жизнью, потеря смысла жизни и отсутствие перспектив в будущем вынуждает их искать спасение от «ужаса жизни» в трансцендентном или в религии.

Молодежь представляет собой наиболее активную, динамичную и прогрессивную часть общества, от которой зависит будущее страны. Именно в молодости происходят наиболее важные и определяющие изменения в жизни человека – выбор профессии, построение карьеры, создание семьи и пр., которые проходят не безболезненно и формируют духовно-нравственные идеалы и жизненные ценности человека.

Религия занимает все более важное место в процессе самоопределения и социализации современной казахстанской молодежи. Исследования, которые проводились в Казахстане, подтверждают, что многие молодые люди идентифицируют себя как верующих. Верующими себя считают 90% молодых людей, что говорит о том, что уровень религиозности среди молодежи значительно возрос. Но, как отмечалось выше, стремление к самореализации и социальная неопределенность создают напряжение между глубинными внутренними потребностями человека и социальными условиями, которое приводит к апатии, равнодушию, осознанию бессмысленности жизни и поиску надежды и утешения и, как следствие, молодежь обращает свой взор в сторону религии.

Многие исследователи в нашей стране отмечают рост динамики религиозности у молодых людей, вызванной этими причинами. Все чаще говорят о «религиозном ренессансе» или «религиозном возрождении», характерном, прежде всего, для стран постсоветского пространства. По мнению авторов, исследующих современную религиозную ситуацию в

Казахстане: «Сравнительная оценка религиозности жителей постсоветского пространства в первые десятилетия XXI века показала интересное явление — переход от секуляризации к религиозному возрождению, причем оба процесса характеризуются внутренней неопределенностью и не могут быть однозначным маркером состояния общественного сознания». Некоторые данные говорят, что верующие в Казахстане составляют 98%: 70% - мусульмане, 23% - христиане и 5% - другие религии [5, с. 55].

С каждым годом растет доля активно верующих людей среди молодежи. Проведенное в 2016 году исследование этно-религиозной идентичности региональной молодежи показало, что большинство молодых людей в возрасте от 15 до 29 лет (свыше 70%) считают себя верующими. Например, доля молодых людей, считающих себя верующими в Карагандинской области, составила 71,2%, что совпадает с общими показателями по республике [6]. Но не все молодые люди, позиционирующие себя как верующие, в действительности являются таковыми.

Несмотря на то, что религиозная ситуация в нашей стране является «стабильной и не вызывающей никаких угроз», тем не менее, рост числа верующих среди молодежи вызывает беспокойство, поскольку возрастает риск религиозного фундаментализма и вхождения молодежи в различные религиозно-экстремистские организации и тоталитарные секты.

Увлечение молодежи религией, с одной стороны, имеет положительные моменты, так как молодые люди, считающие себя верующими, не употребляют спиртных напитков, не принимают наркотики, реже совершают преступления, а с другой стороны, приводит к ограниченности и зависимости от внешних сил и создают условия для возникновения фанатизма и деструктивного поведения. Многие молодые люди поддаются под влияние различных деструктивных религиозных сект и их лидеров, что приводит к изменению их ценностных ориентаций и дестабилизации общества. Поэтому важными представляются вопросы

о том, каковы истинные мотивы обращения молодых людей к религии и как религия влияет на их поведение и жизнь.

Вера молодых людей в Бога говорит о том, что они больше полагаются в своей деятельности не на самих себя, свой опыт, свои способности и знания, а на высшие силы или Бога. Религия выступает в этом случае как ресурс, помогающий молодым людям справиться с жизненными трудностями, обрести веру в себя, вырасти в нравственном и духовном отношении. Религия в этом смысле выполняет компенсирующую функцию и позволяет человеку восстановить утраченную им целостность своей личности и достичь согласия между различными аспектами своего бытия и сферами жизни.

Проблема увеличения религиозности населения является предметом широкого обсуждения в нашей стране, поскольку интерес, который проявляет молодежь к религии, говорит о том, что изменились их жизненные ориентации и духовно-нравственные идеалы и ценности. Интерес к этой проблеме появился в 90-х годах прошлого века в связи с обретением независимости и провозглашением закона о свободе вероисповедания, которое привело к религиозному возрождению или ренессансу. В 2000-е годы был проведен ряд исследований в нашей стране, где отмечается рост религиозности среди населения Казахстана, в особенности, среди молодежи. Последние десятилетия показывает, что эта динамика увеличилась, а число молодых людей, идентифицирующих себя как верующих, значительно возросло. Казахстан позиционирует себя как светское государство, где проживают более 140 национальностей, принадлежащих к различным религиозным конфессиям и живущих в мире друг с другом. Государственная политика Казахстана направлена на межкультурный диалог и межконфессиональное согласие между народами.

Особенности религиозной идентификации молодежи в Казахстане изучал, например, Г.Т. Телебаев. Согласно его исследованиям, одной из тенденций развития духовной жизни казахстанской

молодежи является рост численности верующих людей. Однако, по его мнению, среди молодежи в большинстве своем преобладает «пассивная религиозность». «Религиозная идентификация молодых казахстанцев, сформировавшаяся в условиях весьма стремительного религиозного возрождения 1990-х гг., не структурирована» [7] – отмечает он. «В сегодняшнем казахстанском обществе действительно значимы прорелигиозные настроения, и люди часто идентифицируют себя в соответствии с традиционной верой той или иной этнической группы. Но на личностном уровне изменения совсем не так велики, и у многих молодых людей, которые определяют себя как верующие, вера не наполнена конкретным личностным содержанием. Религиозная активность и мировоззренческая целостность присущи незначительной части верующих, причем представители «традиционных» конфессий в этом смысле значительно уступают новым и «нетрадиционным» для Казахстана религиозным движениям» [7].

Под религиозностью чаще всего понимается состояние индивидов или общественных групп, верящих в сверхъестественное и поклоняющихся высшим силам, приверженность религии, следование религиозному учению и его предписаниям [8].

Американские ученые разработали многомерную модель религиозности, которая включает в себя религиозный опыт, веру, религиозные культы, знания религиозного вероучения и религиозные мотивы, влияющие на поведение человека. Под религиозным опытом они понимают переживания человека, интерпретируемые с точки зрения религии. Вера есть приобщение к религиозным догмам, а культы включают в себя поведение человека, например, посещение мечети или церкви, моление и т.д. Религиозные мотивы — это внутренние стимулы поведения, побуждающие человека к действию, такие как вера, потребность, чувство или идея [9].

И.М. Богдановская и др. определяют религиозную ориентацию как «внутреннюю, содержательную основу опыта

личности» [10]. Термин «религиозная ориентация» был введен Г.Олпортом. Он делит религиозность на две части – внешнюю и внутреннюю. Внешняя религиозная ориентация рассматривает религию не как цель, а как средство или инструмент достижения своих целей. Как пишет Г.Олпорт, «это нечто, что можно использовать, а не для того, чтобы ради него жить» [11, с. 107-108]. Она помогает человеку повысить свой статус или же поддержать уверенность в себе, защищает человека от реальности и помогает получить одобрение своего образа жизни при помощи высших сил. По мнению Г.Олпорта, человек с внешней религиозной ориентацией обращен к Богу, но не отстранен от самого себя. Этот тип религиозности по сути своей – щит для центрированности на себе [11, с. 108]. Люди с такой ориентацией реже посещают места богослужения и используют религию для своего удобства. Также они имеют много предрассудков.

Люди с внутренней религиозной ориентацией не используют религию в своих целях, а служат ей. Как считает Г.Олпорт, сохранению психического здоровья личности служит внутренняя религиозная ориентация, но она не исполняет профилактическую и терапевтическую роль, а способствует толерантности, и люди с такой ориентацией больше страдают другим людям. Люди с внутренней религиозной ориентацией стремятся жить в соответствии с религиозными убеждениями, а не использовать их в своих личных целях. Таким образом, люди с внутренней религиозной ориентацией больше направлены на служение религии, а люди с внешней религиозной ориентацией – на ее использование в своих личных целях, когда они не могут их достичь обычными или традиционными способами.

В Алматы среди студентов, обучающихся в Казахском национальном университете им. Аль-Фараби, было проведено социально-психологическое исследование. Целью исследования было выявление религиозных ориентаций и предпочтений студентов, проживающих в поликультурном и поликонфессиональном обществе. Несмотря на то,

что 90% опрошенных среди казахского этноса и 75% среди русского населения идентифицируют себя как верующие, авторы пришли к выводу, что религия не занимает важное место в жизни молодых людей [12]. Однако неясными остаются мотивы обращения молодых людей к религии и их конечные цели.

Опираясь на теоретические и эмпирические исследования, мы решили выявить, каковы мотивы обращения молодых людей к религии. С этой целью нами было проведено исследование религиозных ориентаций казахстанской молодежи, проживающей в Карагандинской области. Карагандинская область представляет собой крупный индустриальный и культурный центр, где проживает множество людей разных национальностей, конфессий и религиозных ориентаций, также имеются несколько крупных университетов республиканского значения, развита социальная инфраструктура, а также созданы благоприятные условия для самореализации молодежи, проведения активного досуга и физического и духовно-нравственного развития.

Методология

Для исследования религиозных ориентаций молодежи была создана Google-форма, разосланная респондентам. Им предлагалось сначала дать информацию о самих себе, а затем ответить на вопросы анкеты. Мы использовали анкету религиозных ориентаций И.М.Богдановской [13], выявляющую мотивы обращения к религии в современном обществе, соблюдение культовой практики и усвоения основ верования, а также определяющую число верующих и неверующих людей.

Основная часть

Исследование проводилось среди молодежи, проживающей в Карагандинской области. Выборка составила 217 человек в возрасте от 16 до 28 лет. Из них женщины составили 71%, а мужчины – 29%. Состоят в браке – 8,8% и не состоят – 91,2%. Высшее образование

имеют 27,6%, неполное высшее – 37,8%, неполное среднее – 2,3%, неполное средне-специальное – 0,9%, средне-специальное – 11,1% и средне-специальное – 11,5%. Работают 59,9%, а остальные 40,1% либо учатся, либо не работают. Таким образом, большинство наших респондентов являются студентами вузов и колледжей, многие из которых совмещают учебу с работой. В основном они задействованы в сфере производства, медицины, образования, торговли и услуг, информационных технологий.

Среди них представители казахского этноса составляют 50,69%, русские – 27,64%, татары – 3,69%, немцы – 3,23%, украинцы – 3,23%, другие национальности составили 6,91%. Не указали свою национальность 4,61% (Рисунок 1). Таким образом, в нашем опросе приняли участие представители различных этносов, проживающих на территории Казахстана и принадлежащих к различным конфессиям, но два основных этноса представляют ислам и христианство (православие).

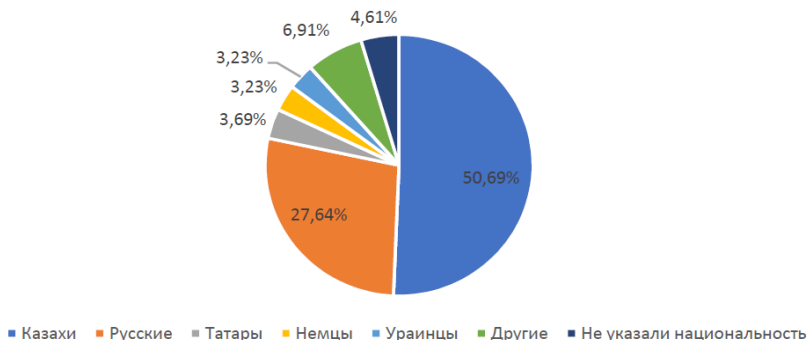


Рисунок 1 - Национальный состав молодежи, принявшей участие в исследовании

Исследование содержания религиозных ориентаций современной казахстанской молодежи мы начали с того, что попросили респондентов дать оценку факту увеличения числа верующих. Большинство респондентов ответили, что верующие заняты «поиском идеала и заполнением духовной пустоты» - 33,17%. 20,73% респондентов ответили, что это – «возврат к искренней вере», говорящий о том, что молодежь стремится обрести религиозные убеждения,

которые приведут к согласию между их личностными устремлениями и социальными требованиями. 11,52% отметили «восстановление традиций», что говорит о стремлении обрести социально-культурную идентичность. 11,05% считают, что религия – «опиум для народа». «Теперь так принято» – ответили 5,53%. 5,07% считают, что причиной роста верующих является «раскаяние». Что это «политическая игра» посчитали 3,23% (Рисунок 2).

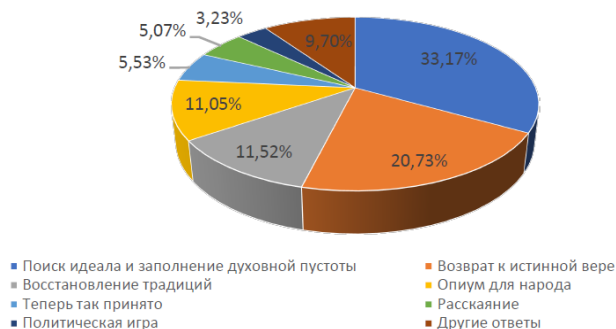


Рисунок 2 - Результаты оценки молодежью увеличения числа верующих людей

Среди других вариантов мы могли бы выделить такие ответы как «Жизнь достаточно сложна, поэтому люди обращаются к религии», «Сейчас очень сложное время и многим людям вера помогает пережить его и дальше развиваться» и «Люди идут и повторяют за толпой», пытаясь таким образом оправдать данный процесс, выделяя в нем социальные и психологические корни. Но есть и те, кто

относится равнодушно к этому процессу, но их немного, как и тех, кто дают ему негативную оценку, что говорит о том, что молодежь в целом воспринимает процесс увеличения числа верующих позитивно, поскольку видит в нем положительные стороны, которые благоприятно влияют на их поведение и жизнь.

На вопрос «Считаете ли вы себя верующим человеком?» 38,85% ответили утвер-

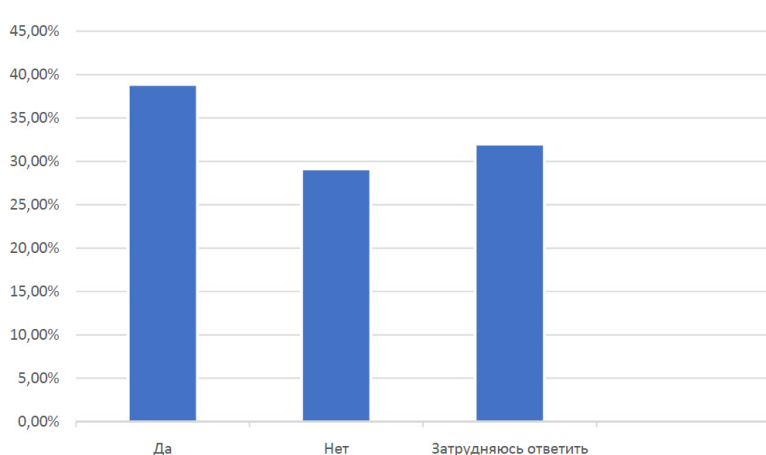


Рисунок 3 - Результаты религиозной самоидентификации молодежи

дительно, 29,14% ответили отрицательно, а 32% затруднились дать ответ, что говорит о том, что они еще не определились со своей религиозной идентификацией и конфессиональной принадлежностью, о «религиозной неопределенности», заключающейся в колебании между верой и неверием (Рисунок 3).

Учитывая вышеназванные результаты, мы приходим к выводу, что верую-

щих среди представителей молодежи казахского этноса больше, чем среди представителей русского этноса, тогда как неверующих больше среди русских, чем среди казахов. Мы можем отметить, что казахи более религиозны, чем русские. Таким образом, почти 1/3 респондентов идентифицируют себя как верующие, исповедующие традиционную религию и принадлежащие определен-

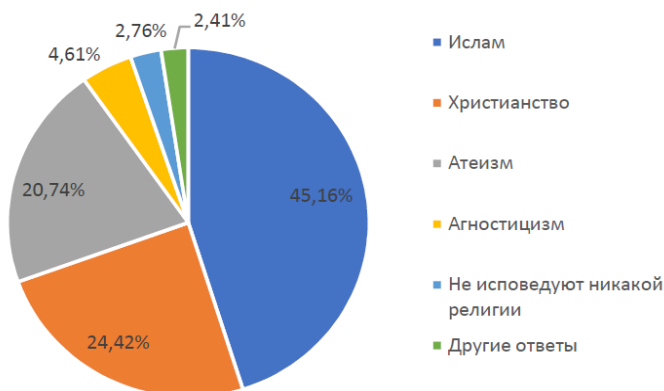


Рисунок 4 - Результаты принадлежности молодежи к религиозным конфессиям

ной религиозной конфессии.

Среди респондентов 45,16% исповедуют ислам, 24,42% – христианство, 20,74 – атеисты, 4,61% считают себя агностиками. Не исповедуют никакой религии – 2,76%. Другие ответы дали – 2,41% (Рисунок 4).

Как видно из диаграммы, среди молодежи возросло число атеистов и тех, кто считает себя агностиками, что говорит о том, что доля верующих уменьшилась, а доля неверующих – наоборот, увеличилась.

Насколько представители молодежи следуют религиозным канонам мы выяс-

нили при помощи вопроса «Соблюдаете ли вы предписанные религией обряды, ритуалы?». «Никогда» ответили 38,84%, «редко» – 29,75%, «иногда» – 27,27% и «часто» – 4,13% (Рисунок 5). Как видно из рисунка, почти 40% молодежи не соблюдают религиозные правила и предписания, что говорит о несерьезном отношении к религии и отсутствию восприятия ее как важной части своей жизни.

А на вопрос «Отмечаете ли вы религиозные праздники» 47,1% ответили, что только те, что были «приняты в семье», «наиболее распространенные» – 34,71% и «большинство предписанных религи-

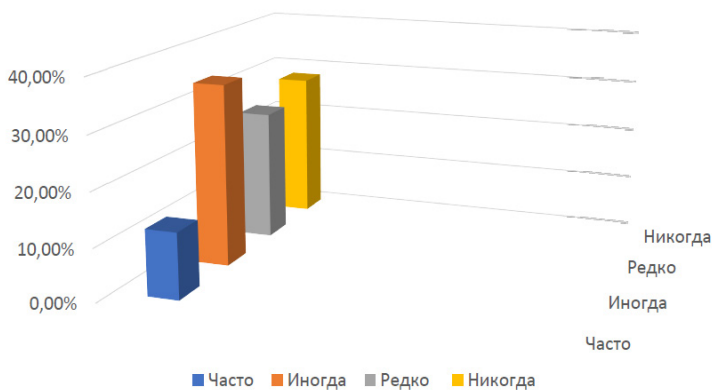


Рисунок 5 - Результаты соблюдения молодежью религиозных обрядов и ритуалов

ей» – 4,13%. «Не отмечают» всего лишь 9,91%, что говорит о том, что большинство молодых чтут семейные обычаи и

традиции и стремятся соблюдать некоторые религиозные обряды и ритуалы (Рисунок 6).

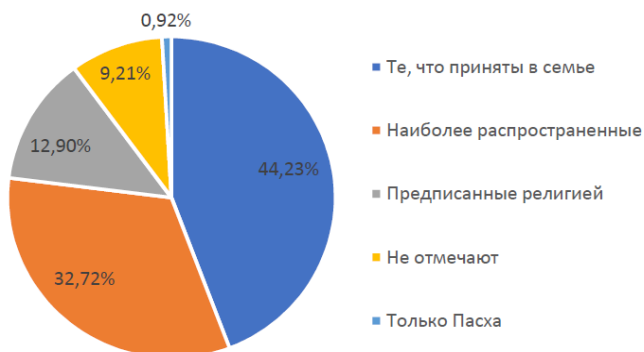


Рисунок 6 - Результаты изучения празднования молодежью религиозных праздников

Бывают в местах, где проводится богослужение ответили «редко» – 5,99%, «иногда» – 19,83% и «часто» – 2,5%. Кто никогда не посещают мест богослуже-

ния ответили 31,40% (Рисунок 7). Как пишет А.Р. Масалимова: «Степень религиозности молодежи можно проследить по тому, насколько активно молодежь в

повседневной жизни придерживается ритуальной части, а именно: посещает места богослужения, выполняет ритуалы, стремится жить по нормам той или иной

религии» [8, с. 31]. Отсюда мы можем заключить, что степень религиозности у молодежи низкая, непостоянная и проявляется лишь в определенных ситуациях,

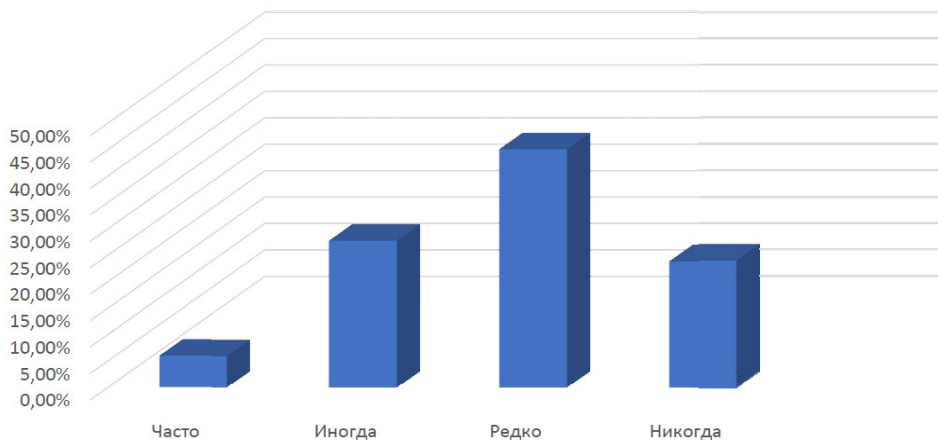


Рисунок 7 - Результаты изучения посещения молодежью мест богослужения

связанных с семейными обычаями и традициями или жизненными трудностями.

Что касается усвоения основ вероучения, то 60,37% ответили, что никогда не читали священные книги, «редко» читали, ответило всего лишь 23,5%, «иногда» – 13,36% и «часто» - 2,76% (Рисунок 8). Таким образом, молодежь не очень стремится к тому, чтобы углубить

свои знания в области религии и читает из интереса, а не для того, чтобы серьезно разобраться в основах религиозного вероучения. Это говорит о том, что молодые люди больше обращают внимание на внешние аспекты религиозной веры и очень мало внимания уделяют внутренним основам религии.

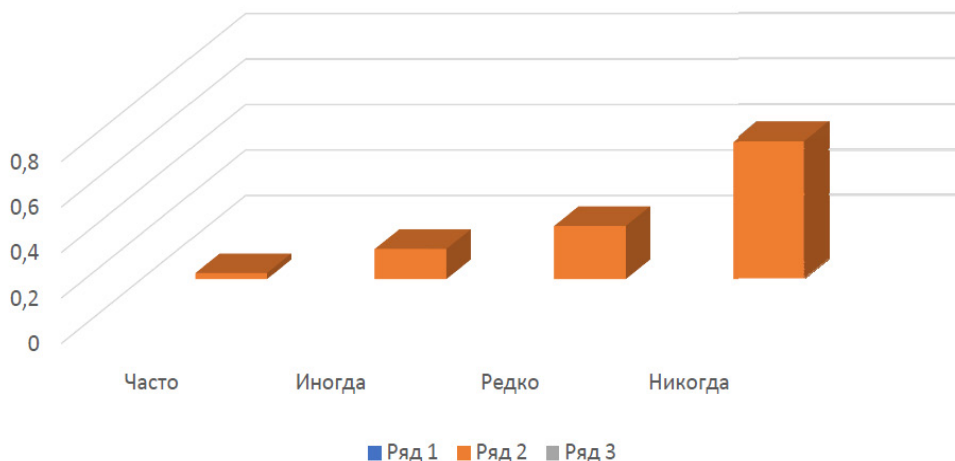


Рисунок 8 - Результаты изучения усвоения молодежью основ вероучения

Среди книг, которые читали молодые люди, чаще всего упоминаются Библия – 6,45% и Коран – 3,23%, другие книги

указали 16,13%, и не читали священных книг – 74,19% (Рисунок 9).



Рисунок 9 - Результаты чтения молодежью религиозных книг

Далее мы пытались выяснить, обращаются ли молодые люди с молитвой к Богу. Большинство – 30,41% ответили, что «никогда», «иногда» – 20,74%, «ред-

ко» – 23,5% и «часто» – 25,35% (Рисунок 10). Последние относятся к молитве не как к ритуалу, а как к средству для достижения своих личных целей.

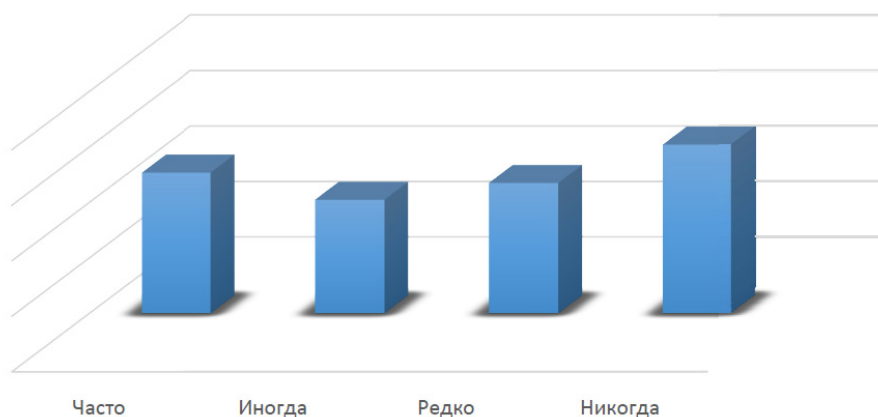


Рисунок 10 - Результаты изучения обращения молодежи с молитвой к Богу

На вопрос «В каких ситуациях вы прибегаете к молитве» большинство – 32,26% - ответили, что обращаются в «проблемных ситуациях», когда испытывают стресс и нуждаются в поддержке. 23,96% ответили, что «иногда» молятся. «Постоянно» ответили 18,89%. Иникогда не молятся, и не прибегают к помощи сверхъестественных сил – 16,59%, а остальные варианты ответов включали себя такие, как «В случае смерти близкого человека», «Перед значимым экзаменом». Не ответили на данный вопрос – 7,4% респондентов. Таким образом,

молитва становится дополнительным ресурсом, дающим молодым людям веру в то, что они смогут справиться с любыми жизненными трудностями, и обретут веру в самих себя. Ответы респондентов показали, что многие из них относятся к религии как к ресурсу, помогающему человеку справиться со сложными жизненными ситуациями и обрести уверенность в себе.

Последний вопрос, завершающий анкету, состоял в том, чтобы дать характеристику «верующему человеку». Большинство респондентов под «веру-

ющим» понимают человека, верящего в Бога. Так ответило 76,85%. 14,87% – верующим считают человека, верящего в высший разум и 4,13% – верящего в сверхъестественное. Таким образом, верующий человек – это тот, кто верит в Бога, в высшие силы и разумный порядок мироустройства.

Анализ ответов респондентов показал, что современная молодежь положительно относится к религии, разделяет религиозные убеждения своей семьи и этноса, но не стремится углубиться в основы религии или же строго соблюдать все предписанные религиозные правила, обряды и ритуалы. Как мы видим, в контексте жизни современной молодежи вера не играет существенной роли, но в трудных жизненных ситуациях молодые люди обращаются к помощи Бога или сверхъестественных сил, чтобы обрести уверенность в себе. Религия для молодежи выступает в качестве ресурса, помогающего молодым людям обрести целостность своей личности, достичь гармонии и согласия с самим собой и справиться с трудными жизненными ситуациями.

Заключение

Проведенное исследование религиозных ориентаций молодежи в Карагандинской области показало, что несмотря на то, что многие молодые люди относят себя к верующим, но действительно верующих среди них очень мало, поскольку преобладает внешняя религиозность над внутренней и лишь некоторые из них следуют всем требованиям религии и стремятся жить в соответствии с религиозными требованиями и предписаниями. Но при этом следует отметить, что уровень религиозности снижается, а число атеистов увеличивается. Низкий уровень образования и культуры, отсутствие стремления знать основы религиозного вероучения и отношение к религии всего лишь как средству или инструменту, необходимому для того, чтобы обрести уверенность в себе и повысить свой статус, говорит об отсутствии у современной казахстан-

ской молодежи глубоких религиозных потребностей, чувств и убеждений. Поэтому следует проводить серьезную профилактическую работу среди молодежи, предотвращающую проявление религиозного фундаментализма и вовлечение в радикальные и экстремистские группы или секты, вести просветительскую работу среди школьников, учащихся колледжей и университетов, направленную на повышение их самосознания, религиозного образования и религиозной культуры. Однако наше исследование проводилось лишь в одном регионе, поэтому было бы интересно посмотреть, какова ситуация в стране в целом, а также сравнить между собой некоторые регионы, чтобы выявить различия в религиозных ориентациях и мотивах обращения молодежи к религии.

Список литературы

- 1 Жусупова Б.Ж. Фрактальная парадигма социальной философии и редукционизм // *Евразийский союз ученых*. – Москва, ЕСУ, 2015. – №5 (14). – С. 31-33.
- 2 Фромм Э. Психоанализ и религия // *Сумерки богов*. – М., Политиздат, 1990. – С. 143-221.
- 3 Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., Прогресс, 1990. – 367 с.
- 4 Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., Республика, 1992. – 511 с.
- 5 Актуальные проблемы развития религиозной ситуации в Республике Казахстан. – Алматы, ИФПР КН МОН РК, 2013. – 137 с.
- 6 Отчет опроса молодежи «Этно-религиозная идентичность региональной молодежи Казахстана // [Электронный ресурс] URL: [/https://kazislam.kz/wp-content/uploads/2019/04/ethnoreligious_identifications_of_regional_youth.pdf](https://kazislam.kz/wp-content/uploads/2019/04/ethnoreligious_identifications_of_regional_youth.pdf) (дата обращения 01.02.2022)
- 7 Телебаев Г.Т. Идентификация казахстанской молодежи и проблема безопасности // *Религия сегодня*. Информационный бюллетень. – Астана, 2008. – С. 16-25.
- 8 Масалимова А.Р. Религиозность казахстанской молодежи: проблемы идентификации и социализации // *Инновационный потенциал молодежи: глобализация, политика, интеграция: сборник статей участников Междунар. молодежн. науч.-исслед. конф. (Екатеринбург, 25–26 октября 2016 года)*. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. – С. 26-35.

9 Веремчук В.И. Социология религии: учебное пособие. – М., ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 255 с.

10 Богдановская И.М., Королева Н.Н., Богдановская А.Б. Религиозные ориентации русских мусульман в современном мегаполисе // *Вестник Псковского государственного университета. Серия «Психолого-педагогические науки»*. – 2017. – №7. – С. 129-135.

11 Олпорт Г. Личность в психологии. – М., Ювента. – 1998. – 345 с.

12 Aimaganbetova O., Aimaganbetov A., Mussikhina E., Kabakova M., Nurysheva G., Adilova E. Socially-Psychological Research of Religious Orientations and Preferences in Modern Kazakhstan // [Электронный ресурс] URL: <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2016.11.94> (дата обращения 01.02.2022).

13 Богдановская И.М. Анкета религиозных ориентаций // [Электронный ресурс] URL: <http://www.psy-research.ru/test/1564031> (дата обращения 01.02.2022).

Transliteration

1 Zhusupova B.Zh. Fraktal'naja paradigma social'noj filosofii i redukcionizm [Fractal paradigm of social philosophy and reductionism] // *EvrAzijskij sojuz uchenyh*. – Moskva, ESU, 2015. – №5 (14). – С. 31-33. (in Russ)

2 Fromm Je. Psihoanaliz i religija [Psychoanalysis and religion] // *Sumerki bogov*. – М., Politizdat, 1990. – С. 143-221. (in Russ)

3 Frankl V. Chelovek v poiskah smysla [Man in search of meaning]. – М., Progress, 1990. – 367 с. (in Russ)

4 Frank S.L. Duhovnye osnovy obshhestva [Spiritual foundations of society]. – М., Respublika, 1992. – 511 с. (in Russ)

5 Aktual'nye problemy razvitiya religioznoj situacii v Respublike Kazahstan [Actual problems of the development of the religious situation in the Republic of Kazakhstan]. – Almaty, IFPR KN MON RK, 2013. – 137 с. (in Russ)

6 Otchet oprosa molodezhi «Ethnoreligioznaja identichnost' regional'noj molodezhi Kazahstana [Youth survey report "Ethnoreligious Identity of Regional Youth of Kazakhstan"]/[Электронный ресурс] URL: /https://

kazislam.kz/wp-content/uploads/2019/04/ethnoreligious_identifications_of_regional_youth.pdf (data obrashhenija 01.02.2022) (in Russ)

7 Telebaev G.T. Identifikacija kazahstanskoj molodezhi i problema bezopasnosti [Identification of Kazakhstani youth and the problem of security] // *Religija segodnja. Informacionnyj bjulleten'*. – Astana, 2008. – S. 16-25. (in Russ)

8 Masalimova A.R. Religioznost' kazahstanskoj molodezhi: problemy identifikacii i socializacii [The religiosity of Kazakhstani youth: problems of identification and socialization] // *Innovacionnyj potencial molodezhi: globalizacija, politika, integracija: sbornik statej uchastnikov Mezhdunar. molodezhn. nauch.-issled. konf. (Ekaterinburg, 25–26 oktjabrja 2016 goda)*. – Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 2016. – S. 26-35. (in Russ)

9 Veremchuk V.I. Sociologija religii: uchebnoe posobie [Sociology of religion: textbook]. – М., JuNITI-DANA, 2004. – 255 с. (in Russ)

10 Bogdanovskaja I.M., Koroleva N.N., Bogdanovskaja A.B. Religioznye orientacii russkih musul'man v sovremennom megapolise» [Religious orientations of Russian Muslims in the modern metropolis] // *Vestnik Pskovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija «Psihologo-pedagogicheskie nauki»*. – 2017. – №7. – С. 129-135. (in Russ)

11 Olport G. Lichnost' v psihologii [Personality in psychology]. – М., «Juventa. – 1998. – 345 с. (in Russ)

12 Aimaganbetova O., Aimaganbetov A., Mussikhina E., Kabakova M., Nurysheva G., Adilova E. Socially-Psychological Research of Religious Orientations and Preferences in Modern Kazakhstan [Socially-Psychological Research of Religious Orientations and Preferences in Modern Kazakhstan] // [Электронный ресурс] URL: <https://www.europeanproceedings.com/article/10.15405/epsbs.2016.11.94> (дата обращения 01.02.2022). (in Russ)

13 Bogdanovskaja I.M. Anketa religioznyh orientacij [Questionnaire of religious orientations] // [Электронный ресурс] URL: <http://www.psy-research.ru/test/1564031> (дата обращения 01.02.2022). (in Russ)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Марат Нуркенович Джумагельдинов</i>	старший преподаватель, магистр гуманитарных наук, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан
<i>Роза Тоғайовна Алимбаева</i>	ассоциированный профессор кафедры психологии, кандидат психологических наук, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан
<i>Райхан Шайхышевна Сабирова</i>	профессор кафедры психологии, кандидат психологических наук, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан
<i>Анаркуль Эльмуратовна Есимова</i>	старший преподаватель, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан
<i>Раушан Ержановна Садыканова</i>	старший преподаватель, магистр социальных наук, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан
<i>Марат Нуркенович Джумагельдинов</i>	аға оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
<i>Роза Тоғайқызы Әлімбаева</i>	психология кафедрасының доценті, психология ғылымдарының кандидаты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
<i>Райхан Шайхышевна Сабирова</i>	психология кафедрасының профессоры, психология ғылымдарының кандидаты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
<i>Анарқұл Елмұратқызы Есімова</i>	аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
<i>Раушан Ержанқызы Садықанова</i>	аға оқытушы, әлеуметтік ғылымдар магистрі, академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
<i>Marat Dzhumageldinov</i>	Senior Lecturer, Master of Humanities, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
<i>Roza Alimbaeva</i>	Associate Professor of the Department of Psychology, Candidate of Psychological Sciences, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
<i>Raykhan Sabirova</i>	Professor of the Department of Psychology, Candidate of Psychological Sciences, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
<i>Anarkul Yessimova</i>	Senior Lecturer, Auezov University, Chimkent, Kazakhstan
<i>Raushan Sadykanova</i>	Senior Lecturer, Master of Social Sciences, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

ҒАЛЫМ. ФИЛОСОФ. ҰСТАЗ.

Философия, саясаттану және дінтану институты атынан құрметті ғалым-философ, әріптесіміз Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызын тамаша мерейтойымен құттықтаймыз!

Ғалия Құрманғалиқызы бүкіл ғұмырын Институтпен байланыстырып, даналық әлемінің қыр-сырын ашуға, халқымыздың мәдениетін дамытуға, адамдарға жақсылық жасауға арнап келеді. Ғылымға қосқан үлесі тек қазақстандық қана емес, әлемдік ғылыми қоғамдастықпен де ерекшеленіп, жас маманнан бастап көрнекті ғалымға дейінгі даңқты жолдан өтті. Ғ.Қ. Құрманғалиева «Екінші Ұстаз» атанған Шығыс ғұламасының шығармашылығының жаңа қырларын ашқан көптеген еңбектердің авторы және ұжымдық монографияларға бірлескен автор бола отырып, қазақстандық фарабитанудың бастауында тұрды. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы және «Қазақ философиясы ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін» сериясы (20 томдық) аясындағы топтамаларды дайындауға және олардың жарыққа шығуына аянбай еңбек етті.

Бұл мерейтой – ғалым-ұстаздың, «Әл-Фараби» журналының бас редакторының атқарған орасан зор еңбектерін атап көрсететін қуанышты сәт. Бүгінгі күні Ғ.Қ.Құрманғалиеваның басшылығымен «Әл-Фараби» журналы республикадағы жетекші философиялық басылымға айналып, халықаралық аренаға шықты.

Ғ.Қ. Құрманғалиева көптеген ғылыми жобалар мен бағдарламаларға басшылық жасап, олардың нәтижелері сарапшылар қауымдастығымен жоғары бағаланды. Шығыс, қазақ философиясының тарихы, Қазақстанның қазіргі заманғы жаңғыру мәселелерін зерттеуге арналған 200-ден астам жарияланымдары осы ғылыми ізденістердің жемісі. Ғалия Құрманғалиқызының әртүрлі жұмысты жоғары деңгейде үйлестіріп және оны керемет орындап шығуы ғылыми және ұйымдастырушылық дарындылықтың белгісі екені даусыз.

Құрманғалиева Ғалия тамаша, ізденімпаз ұстаз, оның оқу курстары әрқашан студенттердің қызығушылығы мен құрметіне бөленді, еңбегіне берілген жоғары баға ғылыми потенциалдың маңыздылығын көрсетіп, көптеген мемлекеттік марапаттаулардан көрініс тапты.

Ғалия Құрманғалиқызы Еуразиядағы философиялық іс-шаралардың белсенді қатысушыларының бірі болғандықтан, Қазақстандағы және шетелдегі философиялық қауымдастықта үлкен құрмет пен беделге ие. Осындай белгілі ғалымдардың шет елдердегі әріптестермен ғылыми байланыс орнатып және оның дамуына тұрақты көңіл бөлуінің арқасында Институтымыз шетелдік философиялық ортада танылып, бағаланып жатыр.

Сонымен қатар ғылыми еңбектері ғана емес, жас ғалымдарға деген көмегі мен кеңестері, мейірімді көзқарасын жоғары бағалай отырып, Ғалия Құрманғалиқызын Отанға, қоғамға, ұжымға қызмет етудің үлгісі екенін айта кеткен жөн.

Ғалия Құрманғалиқызы, әр уақытта әріптестеріңіз бен шәкірттеріңіз табысты сәттеріңіздің куәсі, күрделі де қиын ғылыми ізденістеріңіздің әлемінде жаңа жетістіктерге жете беруіңізге үзеңгілес болсын!

Осындай атаулы күні философия сияқты өмірдің мәнін іздеген рухани саладағы еңбегіңіз жемісті болсын деп, Сізге зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, ғылыми шығармашылығыңыз биіктен көрініп, әлі де талай құнды еңбектеріңіз жарыққа шыға беруіне тілектеспіз!

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Журналда жарияланған
материалдардың, деректердің,
айғақтардың, тәсімдердің, сандық
көрсеткіштердің, жарнамалардың
растығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*Журналдағы деректерді
пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме
жасау міндетті.*

*Мнение редакционной коллегии
может не совпадать с точкой зрения
авторов публикуемых материалов.*

*За достоверность публикуемых
в журнале материалов, сведений,
фактов, схем, цифровых данных,
рекламы ответственность несут
авторы.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 19.06.2023 ж. берілді. Басуға 23.06.2023 ж. қол қойылды.

Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 11,37.

Тапсырыс № 75.

Сдано в набор 19.06.2023 г. Подписано в печать 23.06.2023 г.

Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 11,37.

Заказ № 75.